

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192779

UNIVERSAL
LIBRARY

व र्त मा न का ळ

सद्यस्थितिनिदर्शक, विचारप्रवर्तक,
सामाजिक, स्वतंत्र, कादंबरी

लेखक

प्रो. ग. वा. कवीश्वर, एम्. ए.

‘ दि मेटॅपिडिन्ग् ऑफ् बर्कले ’ व ‘ नीति आणि कठोपासना ’
या पुस्तकाचे कर्ते.

इसवी सन
१९४०

किंमत
दीड रुपया

शालिवाहन शरु
१८६१

प्रकाशक:—

ग. वा. कवीश्वर,
सिखमोहल्ला, इदूर शहर.

CHECKED. 1951

Checked 1969

CHECKED 1956

[या पुस्तकाचे सर्व प्रकारचे हक्क लेखकाचे स्वाधीन आहेत.]

Checked 1969

मुद्रक:—

न. र. दलाल,

सहकारी मुद्रणालय, इदूर.

आभारप्रदर्शन

माझे मित्र उज्जयिनीचे प्रोफेसर प्रभाकरपत माचवे यांनी आपलेपणाने श्रम घेऊन माझ्या कल्पनेप्रमाणे वेष्टणावरचे चित्र काढून दिले, याबद्दल त्यांचे आभार व्यक्त करण्यात मला फार आनंद वाटतो. प्रो. माचवे लेखक म्हणून आतापावेतो प्रसिद्ध आहेत; पण ते कुशल चित्रकारही आहेत हे पुष्कळांस अजून माहीत व्हावयाचे आहे ।

‘सहकारी मुद्रणालया’च्या व्यवस्थापकांनी ठरल्याप्रमाणे फेब्रुवारी महिन्याच्या आत पुस्तक तयार करून दिले, याबद्दल त्यांचेही आभार मानणे आवश्यक आहे. तसे पाहिले, तर ठरलेल्या मुदतीत वक्तशीरपणे काम करून देणे हे छापखान्याचे कर्तव्यच आहे. पण प्रचलित युद्धामुळे उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीने कागद मिळण्यास अपेक्षेबाहेर विलंब लागला, व शेवटी फेब्रुवारीच्या आत पुस्तक तयार होतं किंवा नाही याची शंका वाटू लागली. परंतु, अशाही अडचणीत शब्दशः रात्रदिवस काम करून, ‘सहकारी मुद्रणालया’तील श्री. मादळे व त्यांचे सहकारी कामगार यांनी परिश्रमपूर्वक हे पुस्तक ठरलेल्या मुदतीत पूर्ण करून दिले, याबद्दल त्यांचे आभार मानल्याशिवाय राहवत नाही.

प्रो. वा. गो. उर्ध्वरेषे यांचेही, ‘सहकारी मुद्रणालया’चे मॅनेजिंग डायरेक्टर म्हणून, आणि व्यक्तिशः देखील, या पुस्तकाचे

सबघात जें अमूल्य साह्य झालें आहे, त्याचा येंथें अत.करणपूर्वक उल्लेख करावासा वाटतो.

मुद्रितें तपासण्याचें किचकट काम—आणि तेंही तातडीने— करण्यांत दोन व्यक्तींचें फार साह्य झाले आहे. एक माझ्या पत्नीचें आणि दुसरे कुमार श्रीधर शकर चापोरकर या उत्साही विद्यार्थ्यांचें. यांच्या साहाय्याशिवाय हे कार्य इतक्या जलदीने पूर्ण होणे फार कठीण गेलें असते

शेवटीं जिच्या कृपाप्रसादेकरूनच ही कृति निर्माण होऊन प्रकाशित होऊ शकली, त्या श्रीशारदेच्या चरणारविदीं लीन होऊन, ही कादंबरी महाराष्ट्रातील रसिक वाचकवर्गाच्या सेवेस सादर करितो

इंदूर
रविवार, मिती माघ व. २ गळे १८६१,
ता. २५-२-१९४०

ग. वा. कवीश्वर.

दिवगत बधू
के ला स वा सी
भा वा. कवीश्वर
याच्या पुण्यस्मृतीस ही
कादवरी अर्पण असो.

वर्तमानकाळ

वर्तमानकाल

[१] सत्यसृष्टीत पदार्पण.

पार्वतीपूर

श्री.

मंगळवार

३१-३-१९३६

रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि वि.

मागे तुझे पत्र आले होते त्याला बरेच दिवस झाले तरी माझे कडून आजपावेतो तुला उत्तर गेले नाही याबद्दल मी प्रथमच तुम्ही क्षमा मागून घेतो कृपाकरून मजविषयी कोणत्याही प्रकारच्या गैर-समजास तू आपल्या मनात थारा देऊ नकोस. प्राजल्पणे लिहावयाचे म्हणजे—आणि मित्रांस प्राजल्पणे लिहावयाचे नाही तर काय करावयाचे ?—या दीर्घ कालावधीस माझा नेहमीचा शरीरस्थ रिपु आळस हे मुख्य कारण नसून, माझ्या लहानशा वैयक्तिक विश्वात घडून आलेल्या काही महत्वाच्या घडामोडींनी विचलित झालेले माझे मनःस्वास्थ्य हेच त्याचे महत्वाचे कारण होय. तुला बहुतेक माहीत नसेल की, गेल्या महिन्यात माझ्या पूज्य वाडिलास एकाएकी छातीत दुःख उद्भवून देवाशा झाली ! त्यावेळेस मी येथे पार्वतीपूरलाच हातो, आणि मला तार मिळताच जरी मी निघालो, तरी मी मानपूरास पोहोचण्यापूर्वीच माझ्या प्रेमळ पित्याचे छत्र निष्ठुर कालाने माझ्या शिरावरून ओढून नेऊन मला या अफाट विश्वसागरात अगदी एकटें सोडून दिले ! सर्वस्वी अकल्पित रीत्या येऊन ठेपलेला तो प्रसंग पहाताच माझी काय अवस्था झाली असेल, हे तुझ्यासारख्या सहृदय मित्रास

मी काय लिहूनच कळवायला हवें ? मी मानपूरला जाऊन पोचलों त्यावेळेस अप्पाची प्राणज्योति मालवून काहीं तास लोटले होते ! अप्पाची आणि माझी अखेरची भेट देखील न होऊ देण्यात क्रूर दैवानें काय साधलें ? त्याची प्राणज्योति दोनच तास उशिरानें मालवली असती तर—पण विहटिअर कवीनेच नाहीं का म्हटलें:—

ऑफ् ऑल् दि सँड् वर्ड्स् ऑफ् टग् अँड् पेन्
दि सँडेस्ट् आर् दीझ् ' इट् माइट् हँव्ह् बीन् ' ।

असो. एका आधुनिक जगद्वद्य विभूतीनें एका प्रसर्गी काढलेल्या ' इफ् बुइ नो ऑल् दि वेन् ऑफ् गॉड्, बुइ शॅ वी गॉड् हिम्सेल्फ् ' या श्रद्धापेक्षी शब्दांना आठवून मनाचें सात्वन करण्यापलीकडे आता माझ्या हातांत अधिक ते काय उरले आहे ?

पण, माधव, त्यातल्या त्यात माझ्या मनाला एक गोष्ट विशेषच चटका लावून राहिली आहे. ती अशी की, गेल्या वर्षी अप्पाच्या छातींत प्रथम दुखू लागले, त्यावेळेपासून ते मला कभीत कमी तीन चारदा तरी म्हणाले की, ' बाळू, तुला सवडीनें एक फार महत्त्वाची गोष्ट सांगण्याचें माझ्या मनात आहे.' प्रत्येक वेळेस मी म्हणावें, 'अप्पा, सागा ना मग काय सांगावयाचें ते आतांच ' पण काय असेल तें असो ! मी असे उद्गार काढले की, त्याचा आवाज जड व्हावा, डोळे अश्रूनी भरून यावे, आणि सद्गदित कठानें त्यांनीं म्हणावें, ' नको, आताच काय त्याची घाई, सांगेन पुढें केव्हा तरी'. आणि त्याची ती अवस्था पाहून माझ्यानेंही मग फारसा आग्रह धरवत नसे. पण आतां मात्र असें वाटतें की त्यावेळेस थोडेसें हृदय घट्ट करून अप्पांनीं आपल्या मनातील गोष्ट मजजबळ व्यक्त केली असती तर किती उत्तम झालें असतें ? त्यांच्या मनांत असें कोणतें दुःखःदायक शक्य डाचत होतें कोणास ठाऊक ! तें काय गतायुष्यांतील कांहीं दुःखद स्मृतीचें भूत होतें किया भविष्य

काळांतील कांहीं अनिष्ट घटनेचे अस्पष्ट भय होतें, ईश्वरच जाणे ! मृत्यूच्या कराल दाढेंतून एकदा आत गेलेलें माणिक पुन्हा एका निमिष-मात्रासाठींही बाहेर काढणें अशक्य असावें ना ? जिवतपर्णी दृष्टीस पडताच जे ओठ आशीर्वादाचे दोन शब्द उच्चारण्यास फुरफुरत असत, तेच मृत्यूनें कानमत्र देताच दगडाप्रमाणें निश्चल व्हावे ना ?

माधव, आयुष्यात प्रथमच इतक्या तीव्रतेनें अनुभवास आलेल्या या भीषण प्रसंगामुळे, आणि तदनुभगाने उत्पन्न झालेल्या गेल्या महिन्यांतील अनेक चमत्कारिक घटनांमुळे, माझे मन त्रस्त होऊन मी तुला यापूर्वी पत्र पाठविलें नाहीं, याबद्दल तू मला क्षमा करशील ना ? माझ्या आतापावेतोंच्या जीवनात मी ज्यांना माझे खरेखुरे मित्र म्हणू शकेन, ज्याचेवर सकटकालीं आसऱ्यासाठीं विसंबू शकेन, मनींची गुजगोष्ट ज्याचेजवळ मी सकोचरहितपणें उघडी करू शकेन, असे मित्र एकापेक्षां अधिक लाभले नाहींत. मग हा माझ्या एकलकोंड्या स्वभावाचा दोष म्हण, अगर माझ्या विशिष्ट प्रवृत्तींचा परिणाम म्हण. पण सुदैवानें मला मिळालेला एकच मित्र असा आहे कीं, त्याच्यापुढें इतराची तुलनाच नाहीं. आजपावेतों तुझें जें वेळोवेळीं मला निरपेक्ष पणें अमूल्य साह्य झालें आहे त्याची स्मृति झाली म्हणजे अप्पाच्या एकाकी निधनानें एकट्या पडलेल्या माझ्या मनाला या दुःखांतही किती समाधान वाटते म्हणून सागू ! आणि म्हणूनच आज मी तुला इतक्या मोकळ्या मनानें हे पत्र लिहीत आहे. अप्पाच्या निधनानंतर घराची व्यवस्था अर्थातच मला पहावी लागली. ती तात्पुरतीच कशीबशी करून येथें आलों. परंतु आपण दोघानीं येथें बरोबर काढलेल्या सहा वर्षांची स्मृति होऊन किती भयाण वाटतें येथे आतां ! तसें पाहिलें तर सन १९३२ सालीं आपण दोघेही बरोबरच बी. ए. झालों; नंतर तू ए. ए. बी. कडे वळलास आणि मी एम्. ए. चा मार्ग

धरला. परंतु, अशा प्रकारें अभ्यासातली एकी मोडली तरी आपलें शारीरिक सान्निध्य व मानसिक भिन्नत्व पूर्वीप्रमाणेंच चालू राहिल्यानें अभ्यासाच्या दृष्टीने आपल्यात पडलेली फूट कधीही जाणवली नाहीं. त्यानंतर गेल्या वर्षी जुलै महिन्यात तू एल्. ए. बी. पास होऊन कांचनपूरला, आपल्या वडिलांच्या गावीं, वकिली करण्यास गेला, आणि मी एम्. ए. होऊन नोकरीच्या शोधार्थ येथेच राहिलो, तेव्हा मला तुझा वियोग भासून बरेच वाईट वाटले. पण मुग्याप्रमाणें अगणित माणसांनीं गजबजलेल्या या अपार विश्वात मला आता जसें अगदीं एकटे व भयाण वाटतें तितके पूर्वी कधीच वाटले नाहीं. तुझ्या आणि माझ्या झालेल्या ताटातुटीची जाणीव मला या गेल्या महिन्यात जशी झाली तशी पूर्वी भासली नव्हती.

प्रिय मित्रा, मनात उद्भवणाऱ्या कितितरी कल्पना आणि विचार-लहरी तुला लिहून कळवाव्या, आणि मन हलके करावें, म्हणून वाटत आहे ! बाह्य वास्तव विश्वातील नानाविध दुःखें दृष्टीआड ठेवण्यासाठीं भगवान बुद्धाचे भोंवतीं उभारलेल्या सुखविलासयुक्त राजप्रासादाप्रमाणें, वर्तमानकालीन भारतवर्षातील वस्तुस्थितीशीं अपरिचित असणाऱ्या आजकालच्या विद्यालयीन वातावरणात मनावर चढलेल्या उन्मादानें धुद होऊन रचलेले कल्पनाचे भव्य मनोरे, आज सत्य सृष्टीत पदार्पण करताच कसे भूकपाचा धक्का बसल्याप्रमाणें नामशेष झाले आहेत. माधव, ही केवळ काव्यमय भाषा लिहावयाची म्हणून मी लिहीत नाहीं. नेहमीच्या बोलण्यांत व लिहिण्यात देखील मी भारदस्त शब्द वापरतो म्हणून तू माझी थट्टा करतोस; पण ही थट्टेची वेळ नव्हे. गेल्या आठ दहा महिन्यात आणि विशेषतः या पधरा दिवसांत मला या जगाचे जे अनुभव आले, आणि कल्पना व सत्यसृष्टि यातील विस वादाची स्पष्ट जाणीव करून देणारे जे चटकें माझ्या हृदयास बसले

तेच या प्रसर्गी सर्व बांध फोडून शब्दांचे द्वारे बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहेत ! गेल्या महिन्यांत दुःखाने मन भरून गेलें असताही मनमोकळेपणानें बोलण्यास देखील मजजवळ कोणी नव्हते विचारी आई ! आपल्याच दुःखानें व्यथित होऊन ती मानपूरास दिवस कठीत असतां माझ्या दुःखाच्या कहाण्यानीं तिच्या प्रेमळ मनाला भी आणखी ताप कसा देऊ ? आणि म्हणूनच पत्रद्वारेच का होईना, पण तुझ्या जवळ आपलें मन हलके करावे असे मला फार फार वाटत आहे. पण पुरे. आधींच हे पत्र फार लांबलें असल्यानें आतां माझ्या अधिक कटकटीने तें मी कटाळवाणें करू इच्छीत नाहीं. खरें पाहिले तर तुझ्यासारख्या ‘ ऑल्टर् ईगो ’ ला लिहितांना पत्राच्या लांबीचा काय पाड ? पण आता या घटकेस अधिक लिहिण्यास बरेच वाटत नाहीं. खऱ्या वस्तुस्थितीच्या जादूमय काडीचा स्पर्श होताच कल्पना-सृष्टींतल्या सर्व आशालता एकाएकी कोमेजून त्यांना निराशेचे काळे कुट्ट भेसूर स्वरूप कसे प्राप्त झालें याची करुण कहाणी तुला पुढें केव्हा तरी कळवीन.

कळावे, लोभ असावा हे विनति. पत्राचें उत्तर लवकर पाठवावें म्हणजे बरे वाटेल सौ. वहिनींना नमस्कार. त्याची वाचनाची प्रगति कितपत आली आहे ? ‘ प्रभाकर ’ मध्ये अलीकडे तुझा लेख आला आहे काय ?

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[२] ‘ राजद्वारे स्मशाने च— ’

काचनपूर

श्री

बुधवार

चैत्र कृ ८ शके १८५८

प्रिय मित्र केशव यास सप्रेम नमस्कार. वि. वि.

तुझे ३१-३ चें पत्र पोचले. मजकूर वाचून फार वाईट वाटलें. वाळू, अरे मित्र म्हणवतोस, आणि तुझ्या वडिलांच्या शोचनीय मृत्यू-मुळे तुझ्यावर येऊन पडलेल्या आकस्मिक आपत्तीची वार्ताही यापूर्वी मला कळविली नाहींस ? तुझ्या उत्तराची वाट भी बरेच दिवसापासून पहात होतो, आणि तुझे पत्र आले त्या सुमारास तुला एक दुसरें पत्र पाठविण्याचा भी विचार करितच होतो. पण तुझ्या मुग्धतेचें कारण असें कांहीं असेल असें मला स्वप्नातही वाटलें नव्हतें ! आणि त्याची कल्पना यावी तरी कशी ? तुझ्या पत्रातील तुझ्या वडिलांच्या मृत्यूची वार्ता वाचून मला खरोखरच फार वाईट वाटलें आणि तुला सात्वनपर फोणते शब्द लिहावे हे मला कळेनासें झाले आहे. पण सुदैवानें तूं स्वतःच सूत्र असल्याने या कठीण प्रसर्गी आपलें दुःख आवरून पुढील मार्गाचा योग्य विचार करण्यास लागशील अशी मला उमेद आहे. 'जातस्य हिं ध्रुवो मृत्युः' या वचनाची स्मृति काय भी तुला करून द्यावयास पाहिजे ? तरीपण अतकालीं निकट आतांची भेटही होऊ न देतां झालेले असे आकस्मिक मृत्यु पाहिले म्हणजे मन विशेष विषण्ण झाल्याशिवाय रहात नाहीं हें खरें. मात्र एका दृष्टीनें पाहिलें तर अशा तडकाफडकी होणाऱ्या निधनामुळे मरणाऱ्या व्यक्तीला फार वेळ बिमारींत खिचपत पडावें लागत नाहीं ही एक समाधानाची गोष्ट म्हटली पाहिजे.

तुझ्या वडिलांच्या मनात तुला सांगावयाची एक महत्वाची गोष्ट तशीच राहून गेली त्याची तू लिहिलेली हकीकत खरोखरच विस्मयजनक आणि मनाला चटका लावणारी आहे. पण आतां त्या-संबंधांत तूं तरी काय करू शकणार ? ईश्वरकृपेनें यदाकदाचित यानंतर आणखी कोणा इतर व्यक्तीकडून किंवा कागदपत्रांवरून ती तुला कळली तरच कळूं शकेल. यात तुझा स्वतःचा तर कांहींच दोष नव्हें.

म्हणून या बाबतीत ईश्वरावर हवाला टाकून स्वतःच्या मनाला तू लावून घेऊ नकोस अशी माझी तुला आग्रहाची सूचना आहे. (तू आपल्या आईला या सबंधी विचारून पाहिले अमेलच.)

असो. केशव, आता मी तुला एका महत्वाच्या गोष्टीबद्दल लिहिणार आहे, त्याचा तू अगदी मोकळ्या मनाने खुलासा करावा अशी माझी इच्छा आहे. तुझ्या वडिलांनी आपल्या सर्व आयुष्यात कधीही कर्ज काढले नाही हे तुझ्या तोडून अनेकवार ऐकलेल्या त्याच्या वर्णनावरून मला माहित आहे पण आपल्यामागे त्यांनी तुझ्यासाठी काही कर्ज ठेवले नसले तरी विशेष शिल्पकही ठेवली नसावी याबद्दल मला खात्री वाटते. कारण, आपण विद्यालयात शिकत असताना तुझ्या घरून तुला किती पैसे येत असत आणि तू आपल्या हुशारीने मिळविलेल्या शिष्यवृत्त्यामुळेच तुझा एकदर खर्च कसा पूरा पडत असे हे मला चांगले आठवत आहे. तरी हल्ली तुझ्या चरितार्थाचे साधन काय आहे आणि तुझा खर्च तू कसा काय चालवीत आहेस हे जाणण्याची माझी इच्छा आहे. कोणताही सकोच न करता तू ही माहिती मला लवकर कळवावी, आणि त्याबरोबरच मजकडून काही साहाय्याची अपेक्षा करित असशील तर तेही मोकळेपणाने लिहिण्यास मागेपुढे पाहू नको अशी माझी विनंति आहे. सकटकालीच मित्राची परीक्षा होत असते. गेल्या वर्षीपासून तू खटपट करित असतांही तुझ्यासारख्या हुशार विद्यार्थ्याला देखील अद्याप योग्य नोकरी मिळण्यास मागमार पडावी, यावरून आपल्या देशातील शिक्षित तरुणांत आज किती भयानक बेकारी माजली आहे हे दळदळीतपणे प्रत्ययास येते. राष्ट्रातील कितितरी व्यक्तींचे शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य निराशेच्या दारुण खडकावर आपटून चक्काचूर होत आहे ! किति तरी भावी कालिदासाच्या, शिवाजींच्या, भास्कराचार्यांच्या, जगदीश बसूच्या, जीवितकालिका आयु-

प्यांतील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा सक्रमणकालाच्या सुरवातीसच बेका-
रीच्या भीषण वणव्यात सांपडून त्याची राखरागोळी होत आहे ! हा
अखिल भारतीय प्रश्न केव्हा समाधानकारक रीत्या सुटेल तो सुटो, पण
आज तू ज्याअर्थी मला मित्र म्हणवीत आहेस, त्याअर्थी तुझी स्वतःची
या सबधातली हकीकत खुलासेवार कळविण्यास सकोच अगर आळस
करू नकोस.

तुझ्या पत्राचे शेवटीं तू लिहितोस कीं तुझ्या मनांत मला पुष्कळ
गोष्टी लिहून कळवाव्या अशी इच्छा आहे, तर त्या अवश्य कळव. केशव,
घराप्रमाणेंच मन देखील त्यातील विचारवायू नेहमीं वहात राहिला
तरच शुद्ध रहात नाही का ? आपले विचार आपल्यापाशींच कृपण-
पणानें ठेवून मानसिक चिंता व दुःख विनाकारण वाढवून घेऊ नकोस
या जगात नानाविध प्रसर्गी मनात उद्भवणारे तापदायक विचार मना-
तल्या मनांत पूर्णपणें जिरवून टाकण्याइतकी निर्विकार वृत्ति ज्यानीं
संपादन केली आहे त्या महाभागाची गोष्ट वेगळी, पण इतराच्या
बाबतींत असले विचार आपल्या जवळच ठेवून त्याचें आतल्या आत
नेहमीं चर्चितचर्चण करीत राहणें हें अस्तनींत निखारा बाळगून
त्यांत सर्पण घालीत राहण्यामारखेंच आहे. उलट तेच विचार
एखाद्या योग्य व्यक्तीजवळ व्यक्त केल्यास त्यामुळें त्याची तीव्रता आणि
मनांतलें दुःख हीं दोन्ही पुष्कळच कमी होण्याचा संभव असतो. या
प्रसर्गी वास्तविक भी प्रत्यक्षच तुजकडे आलों असतों. पण एकतर
हल्लीं येथें सुदैवानें मजकडे काम बरेंच आहे, आणि शिवाय येथें
नवीनच बदली होऊन आलेले तरुण न्यायाधीश विशेष न्यागल्या
स्वभावाचे नसल्यानें मुद्दाम त्याची परवानगी मागून कोठें बाहेरगांवीं
जाण्याची माझी इच्छा नाही.

तू आपल्या पत्रांत अगदीं अखेरीस विचारलेल्या दोन प्रश्नांची

उत्तरे अनुक्रमे ‘ यथातथा ’ आणि ‘ नाही ’ अशी आहेत. क. लो.
अ. हे विनति

तुझा भित्र,

माधव मुद्दे. १५-४-३६

[३] ‘ हांस, हांस, हांस, बाळे, जोवरी..... ’

पार्वतीपूर ता. १२-५-३६

प्रिय मैत्रिण कु नदिनी हिला सप्रेम नमस्कार

तुझे पत्र कालच मिळाले तू एकदाची यदा इटरमीजिएट पास झालीस हे कळल्याने फार आनंद झाला. माझा रिझल्टही वर्तमान-पत्रातून तुला तेथे कळलाच असेल मी वी ए. च्या परीक्षेत दुसऱ्या डिविजनमध्ये पाम झाले आमच्या येथील कॉलेजातील सर्व विद्यार्थ्यांत माझा पहिला नंबर आल्याने मला एक वाक्षिमी मिळाले आहे. साऱ्या युनिव्हर्सिटींत माझा नंबर सातवा आला आहे येथे माझा रिझल्ट कालच कळला. तुझ्या घरी मी चौकशी केली होती पण या सुटीत तू येणार नाहीस असे कळले तू पुढे वी. ए. शिकणार आहेस हे वाचून फार नरे वाटले मला अग, कॉलेजमध्ये एकदा गिरल म्हणजे वी. ए. शिवाय विसावाच नाही कुठे. इटर म्हणजे आपल मध्येच, धड इकडेही नाही आणि तिकडेही नाही. त्रिशकूचीच अवस्था ती !

माझा पुढे काय विचार आहे हे तू विचारल आहेस. पण मी तरी ते आजच डेफिनिटली काय सांगू ? मला स्वतःला मधून मधून वाटत की एम्. ए. चा क्लास जॉइन् करावा. पण दत्तरे, खरं सांगू, हंसू नकोस गडे, आईचा आपला निराळाच आग्रह चालला आहे हो अलीकडे. पहाव बाई नाना काय ठरवितात ते !

तुझ्या कॉलेजातल्या पारशी मुलीला प्रेमपत्र पाठविल्याबद्दल एका मुलाला कॉलेजमधून दोन वर्षांसाठी रस्टिकेट केल्याबद्दलची हकीकत तू

पत्रात लिहिली आहेस ती वाचून मोठी मौज वाटली हो. फार छान केल तुझ्या प्रिन्सिपॉलनी ! नाहीतरी अलीकडे हे विद्यार्थी फारच चावटपणा करायला लागले आहेत. पण भी साफ सांगते की माझ्याकडे जर कोणी असं एखाद्या विद्यार्थ्यान प्रेमपत्र पाठविल असत तर मी त्याला स्पष्ट बजावलं असत की आधी निदान शंभर रुपये मासिक उत्पन्नाचा धंदा अगर नौकरी कर, पाच हजार रुपयाची शिल्लक टाक, अन् मग पढ अशा पत्राबिनाच्या फंदात शिकलेल्या मुली जशा वाटेवरच पढल्या आहेत ! याना वाटत की जशा अशिक्षित जुन्या बाया भोळ्या तशा याही आपल्या जाळ्यांत गुरफटतील. पण शिक्षणाने जशा यांच्या आकाशा वाढतात तशाच त्या आम्हा मुलींच्याही वाढतात, आणि भावी पतीच्या विद्वत्ते बद्दल सापात्तिक स्थितीबद्दल, आणि सामाजिक दर्जाबद्दल आमच्याही कांही विशिष्ट आयुडिया ज बनलेल्या असतात हे यांना कधी समजणार ! आम्ही शिकलेल्या मुली पूर्वीप्रमाणे डोक्यावर पदर ओढून आणि हातांत स्वयंपाकाची जुनाट उपकरणी घेऊन इतःपर वरातल्या स्टॅण्ट चोकिंग अँटमॉस्फिअरमध्ये कधीही राबणार नाहीं हे यांनी खूप समजून असाव.

बरं. तें असो म्हणा. माझे नाना आहेत तोंपावेतों माझ्या स्वतः बद्दल मला मुळींच काळजी नाही त्याबाबतीत तुझा इकडे केव्हा येण्याचा विचार आहे ? मात्र काही महत्वाच्या 'कार्या' साठी जर आमच्या येथून तुला माझी मैत्रीण म्हणून बोलावणं आलं तर त्यावेळेस मात्र आलच पाहिजे हो. कांही तरी कारणे दाखविलेलीं मला मुळींच पटायची नाहीं. काय ग, 'सुशिक्षिता' मासिकाच्या संपादिका मंडळांत तुझ नांव येऊन बरेच महिने झाले, पण तुझा एखादाही लेख मात्र त्यांत अद्याप झळकला नाहीं हे कस ? कोकिलेला वाचा फुटायला एखाद्या वसतागमाचा उशीर आहे की काय ? कळावे. पत्राचे उत्तर पाठव.

तुझी मैत्रीण,
हालती कोपरे.

[४] भारतीय स्त्रीची दिनचर्या—

माधव मुद्रे यांच्या खासगी वहीतला उतारा.

मंगळवार, वैशाख कृ. १३ शके १८५८.

काल रात्री 'केसरी' तला अग्रलेख वाचताना सौभाग्यवतीने प्रकट केलेले अज्ञान पाहून जे मनाला वाईट वाटलें तें अद्यापि कमी झालें नाहीं. त्या प्रसंगीं मी रागानें 'केसरी' बंद करून अथरुणावर पडलो खरा; परंतु वर्तमानपत्र फेकणें जितकें सोपें आहे तितकें मनातले त्रासदायक विचार दूर करणें कोठे सोपें आहे ? पण मनाला तरी वाईट कां वाटू नये ? हिंदुस्थानात जन्म घ्यावयाचा आणि प्रमुख देशभक्ताचीही चागली माहिती नसावी म्हणजे काय ? परवा केशवने त्यांच्या पत्रांत तिच्या शिक्षणाची प्रगति (!) किती झाली म्हणून विचारले. त्याने सहज विचारलें, पण मला किती वाईट वाटलें त्यानें ! केशवने तरी कां विचारूं नये ? कॉलेजमध्ये असतांना त्यांच्याशीं किती जोरजोरानें वाद करावयाचा मी या विषयावर ! ज्या राष्ट्रोत माता आणि पत्नी अशिक्षित आहेत त्या राष्ट्रानें ही स्थिति बदलेपर्यंत उद्धाराची आशा स्वप्नातही करू नये, हें किती आग्रहाने प्रतिपादन करित असे मी ! आज मी केशवला काहीं तरी उत्तर देऊन विषय टाळला खरा. पण मनांतली अस्वस्थता त्यानें कशी दूर होणार ? या बाबतीत माझें कोठें चुकते आहे हेंच मला खरोखरच कळनासें झालें आहे. माझ्या पत्नीनें मराठी व हिंदी यांचें चांगलें ज्ञान व इंग्रजीचें निदान व्यवहारी ज्ञान या वयात प्राप्त करून घ्यावें अशी माझी किती इच्छा आहे हें माझें भलाच माहीत. आपल्या समाजांतली बहुसंख्य स्त्रियाकडे पाहिलें म्हणजे मला आपल्या समाजाच्या भवितव्यतेविषयीं दारुण निराशा वाटू लागते. हरिभाऊ आपल्यांच्या काळापेक्षां वर्तमान काळांत स्त्रीशिक्षणाची काहींशी प्रगति झाली आहे खरी; पण बारकाईनें पाहिलें असतां या बाबतींत

प्रथमदर्शनीं वाटते तितकी आशाजनक स्थिति नाही असें निदर्शनास येते. मुलींचे जे काहीं शिक्षण आजकाल होते ते बहुधा विवाहापूर्वीच होते. पण त्यानंतरही खासगी रीत्या आपला विद्याव्यासंग किती महाराष्ट्रीय—नव्हे, भारतीय—गृहिणी चालू ठेवतांना आढळून येतात ? किती महिला नियमाने वृत्तपत्रें वाचून आपल्या देशाच्या सद्यःस्थितीचें अद्यावत ज्ञान संपादन करीत असतात ? परदेशातील घडामोडींविषयी तर बोलावयासच नको ! आजही आपल्या देशातील सर्वसाधारण महिला दिवसातला फुरसतीचा वेळ शेजाऱ्यापाजाऱ्याची निंदा, कुटाळक्या, इत्यादि महत्कार्योत्तच जात नाही का ? शेजाऱ्याने आपल्या पोपटाला एक दिवस पोळीचा एक तुकडाही कमी घातला तर त्याची बित्तबातमी ज्याना ताबडतोब लागते त्यांना अंबिसीनिया आणि चीन यांच्यासारखे देशचे देश आक्रमणशील राष्ट्रानीं लचके तोडून गिळकृत केले तरी त्याची गधवार्ताही नसते ! उद्या जर्मनी, जपान, रशिया, किंवा इतर कोणत्याही राष्ट्राच्या वैमानिकांनीं प्रत्यक्ष घरादारावर बाँबचा वर्षाव करून सारा भडका उडाल्यानंतर मग कोठें ह्याना त्या राष्ट्राचे भूतलावरील अस्तित्व जाणवणार ! जावानणदाच्या लहानशा मुलाच्या हांतून खेळता खेळता सहज फुटलेल्या एखाद्या लहानशा मातीच्या खेळण्यावद्दल याच्या कोमल हृदयाला इतकी हळहळ वाटते की त्यामुळे केटाच्या प्रचंड भूकपानें अन्नान्नदशा प्राप्त झालेल्याच्या आर्तस्वराकडे लक्ष द्यायला त्याना सवडच नसते ! गेजारच्या रामभाऊंनीं बिन्हाड सोडून तेथें गोविंदराव आले या प्रचंड घडामोडींचे त्यांना इतकें महत्त्व वाटतें की त्यामुळें देशांतील एक सत्ताधारी पक्ष जाऊन दुसरा आला तरी त्याची माहिती मिळवायला यांना फुरसतच राहात नाही ! शेजारी रहाणाऱ्या सासुसुनेच्या, नणदभावजयीच्या, जावाजावाच्या, भावाभावांच्या, पितापुत्राच्या, गृहकलहाच्या मौजा ऐकताना आणि

सागताना याचा इतका वेळ जातो कीं स्पेनमध्ये चाललेल्या भीषण रक्तपिपासू अतस्थ यादवीची वार्ता वर्तमानपत्रातून वाचायला याना वेळच नसतो ! येऊन जाऊन कधींमधीं दोनचार चटोर कादबऱ्या वाचल्या आणि काहीं उक्तेजक चलच्चित्रपट पाहिले कीं याच्या आणि याच्या पतीच्या मतानें झाली शारदेच्या ऋणाची फिटफाट !

पण हा इतका सारा विचार आज मी करून काय उपयोग ? महिलाच्या घोर अज्ञानाबद्दल मी आजपावेतों त्याच्यापेक्षा त्याच्या पतीनाच जबाबदार धरीत आलो आहे. आपल्या समाजाच्या हल्लींच्या परिस्थितीत पत्नीची बौद्धिक उन्नति करणें आणि केवळ कुटुंबावरच खिललेली तिची सकुचित दृष्टि व्यापक करून तिला समाज, देश, आणि विश्व याची खरी ओळख पटवून देणे, हीं कायें बव्हंशीं पतीचीं आहेत असें माझे मत आहे. एखादी अज्ञानी स्त्री आढळली म्हणजे मी तिच्यापेक्षा तिच्या पतीलाच जास्त दोषी समजत आलों आहे. पण यामुळेच मी आज दिडमूढ झालो आहे. पती या नात्यानें माझे स्वतःचें हे कर्तव्य पार पाडण्याचा मी गेल्या कित्येक महिन्यापासून यथाशक्ति प्रयत्न करीत आहे. माझ्या पत्नीलाही माझे म्हणणें पटते असें दिसतें. पण काय असेल तें असो. तिची या दृष्टीनें अद्यापि समाधानकारक प्रगति होत नाहीं. आणि एकदरीत मला निराशा भासू लागते. त्यामुळे माझ्या ससारावर हल्लीं एक प्रकारची उदासीनतेची छाया पसरलेली आहे. ती ईश्वरकृपेनें जेव्हा दूर होईल तेव्हा खरी. माझ्या स्वतःच्या घरची परिस्थिति अशी असता इतराना मी कोणत्या तोंडानें नांवें ठेऊं ?

[५] नीति आणि कळोपासना

प्रभाकर

(अग्रेसर मराठी साप्ताहिक) : संपादक व प्रकाशकः—गो. म. डोळे
पार्वतीपूर, गुरुवार, जेष्ठ कृष्ण १४, शके १८५८, ता. १८ जून १९३६

कला नीतीचा अनंत वाद : श्री. दत्तरे यांचे व्याख्यान
कु मालती कोपरे बी ए यांचे आक्षेपांना उत्तर
रविवार ता. १४ जून रोजी पार्वतीपूरच्या भव्य टाउनहॉलमध्ये
स्थानिक शारदा सेवा सघाच्या विद्यमाने भारत-शिक्षण-सोसायटीचे
सन्मान्य अध्यक्ष रा. दत्तरे, एम्. ए., यांचे कला आणि नीति या
महत्त्वाच्या विषयावर सुमारे एक तास अस्खलित भाषण झाले.
व्याख्यानास शहरातील बहुतेक प्रतिष्ठित सुशिक्षित मढळी हजर असून
शिवाय स्थानिक शाळा कॉलेजातील विद्यार्थीवर्गही फार मोठ्या संख्येने
उपस्थित होता येथील प्रसिद्ध वकील रा. गोपाळराव कोपरे यांनी
अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते. अध्यक्षानी प्रास्ताविक भाषण केल्यानंतर
व्याख्यात्यांना आपले भाषण सुरू करण्यास विनंति केली.

श्री. दत्तरे यांचे मुद्दे

श्री. दत्तरे यांचे भाषण अदाजे पन्नास मिनिटे झाले, त्यांत
त्यांनी मुख्यत्वेकरून पुढील विचार प्रकट केले. ते म्हणाले: आजकाल
नीति आणि कला यांच्या संबंधाच्या वादाला महाराष्ट्रांत चांगलाच
रंग चढला असून दोन्ही पक्षांतफे उलटसुलट विचारमालिका पुढे
मांडण्यांत येत आहेत याचा एक परिणाम म्हणजे समाजातील तरुण
मढळींचे मन निष्कारण घोंटाळ्यांत पडून, कोणता पक्ष योग्य आहे
हे त्यांना मुळीच कळेनासे झाले आहे. माझ्या मताने हा वाद मुळा-
पासूनच निष्कारण उठविण्यांत आला आहे, कारण नीतीचे जू कलेच्या

मानेवर लादावें, आणि रूढ नीतिनियमांच्या बधनांनी कलावताचे स्वातंत्र्य मर्यादित करावे असें कोणीही सूत्र म्हणेलसें मला वाटत नाही यासंबंधात नुकतेंच 'नीति आणि कलोपासना' या नावाचें एक पुस्तकही प्रसिद्ध झालें असून त्यात लेखकाने कला आणि नीति यांचा संबध नाही अस म्हणणाऱ्याचा पक्ष खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण माझ्या मते तो यगस्वी झाला नसून ते पुस्तक वाचल्यानंतरही कला, व विशेषतः वाङ्मयकला, आणि नीति यांचा आवश्यक संबध जोडून नये असेंच मला वाटते (टाळ्या) ते पुस्तक मी घाईघाईत चाळल्याने त्यातील मुख्य मुद्दे काय आहेत ते यावेळी मला नक्की आठवत नाही, पण ते काहींही असले तरी महत्वाचे नसून सहज उत्तर देण्यासारखे आहेत इतकें मात्र मी खात्रीपूर्वक सांगू शकतो. मुख्य गोष्ट अशी की, रोजच्या जीवनातल्या नीति अनीतीच्या वादाना कटाळून विचारा वाचक अगर प्रेक्षक तुमच्या कलाकृतीकडे घटकाभर करमणूक म्हणून वळणार ! तेथेही त्याला तुम्ही याच गोष्टींनीं भेडसावयाला सुरवात केली तर त्या विचारांनै जावें तरी कोठे ! जगप्रसिद्ध कणवत घेतले तरी त्यांनी नीतीची विशेष बूज राखल्याचें दिसत नाही. (यानंतर व्याख्यात्यांनीं कालिदासादिकांच्या कृतींतूनही शृंगारपर वर्णने कशी आहेत हे सोदाहरण सविस्तर दाखाविलें, त्यावेळेस विद्यार्थीवर्गांतून मधून मधून अनेक वेळां टाळ्यांचा कडकडाट व 'वन्स मोअर'चा हल्ला होत होता) या साठी आजकालच्या तरुणांनीं या नीतीच्या बागुलबोवाला भिऊन आपली वाचनाची भूक व कलासक्ति दाबून नये असें माझे स्पष्ट मत आहे. ज्ञानेश्वरीदासबोध्यादि ग्रंथांची पारायणे करावयास पुढे वृद्धावस्था येणारच आहे. ज्यांना स्वतःच्या बार्धक्यावस्थेची शका अशेल त्यांनी वाटल्यास सारुण्यांतच धार्मिक पुस्तकें वाचण्यास प्रारंभ करावा. (प्रचंड टाळ्या)

अज्ञा आशयाचें आवेशपूर्ण व्याख्यान देऊन श्री दत्तरे आपल्या खुर्चीवर बसल्यानंतर एका वयस्क उपवक्त्यानीं त्याचें भाषण खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तरुण श्रोतृवर्गानें इतका गोंगाट केला कीं, शेवटीं अध्यक्षांचा शांततारक्षणाचा सर्व प्रयत्न विफल होऊन या वक्त्याना आपलें भाषण अर्धवटच सोडून खालीं बसावें लागलें ! नंतर नुकत्याच बी. ए. झालेल्या कुमारी मालती कोपरे या टाळ्याच्या प्रचंड गजरात बोलावयास उभ्या राहिल्या. यावेळेस सभागृहात पराकाष्ठेची स्तब्धता पसरली होती, इतकी कीं, कुमारी मालतीबाईंचा जोरानें चाललेला श्वास देखील स्पष्ट ऐकू येत होता !

पदवीधारिणीचें कुमारी भाषण

कु. मालती कोपरे म्हणाल्या. सार्वजनिक सभेंत भाषण करण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग आहे म्हणून काहीं चुका झाल्यास आपण क्षमा करावी. मी अद्यापि कुमारीच असल्याने (हशा) माझें हें कुमारी-भाषण (मेडन्-स्पीच्) असणें साहाजिकच आहे (हशा व टाळ्या) आजचे सन्मान्य व्याख्याते श्री. दत्तरे यांनीं आताच आपल्या मनाचे दत्तर ओपन करून, (हंशाच हशा) आपल्यापुढें काहीं चांगले विचार ठेवले आहेत याबद्दल आपल्या सर्वांच्या तर्फें मी त्यांचे थॅन्क्स मानते (टाळ्या). मला स्वतःला देखील नीति आणि कला याचा सबंध नाही असेंच वाटतें. त्या वादाबद्दल मला म्हणजे विशेष समजते असे नाही, आणि त्यांतल्या शास्त्रीय मुद्यात शिरण्याची माझी एबिलिटीही नाही. पण मी आपली घरगुती भाषेंत सांगते कीं, नीति आणखी कला या दोन्ही स्त्रियाच असल्याने त्यांचा परस्पर सबंध होईल तरी कसा ? (प्रचंड हंशा व बऱ्याच वेळ पावतों टाळ्या). माझें नाव कोपरे असलें तरी कोणा लेखकाला व्याक्तिज्ञः कोपरखळ्या देण्याची माझी येथें इच्छा नाही (हशा). थोडक्यांत इतकेंच सांगतें कीं हिंदुस्थानातील सर्व

साधारण वाचनाभिरुचीचें बाळ आताच कोठें हळूहळू रांगू लागलें आहे. अशा स्थितींत नीतीची भलतीच भीती मूर्तिमंत त्याच्या-समोर उभी केल्यास तें बिचारें घाबरून खालीच बसलें राहिल. पण जनतेच्या वाढत्या लिटररी आकांक्षांना अशा प्रकारें आळा घालण्याचा प्रयत्न इष्ट नाही. इतकेंच बोलून आणि आजच्या विद्वान व्याख्यात्यांचे पुन्हा थॅन्स् मानून मी आपला अधिक वेळ न घेता आपल्या जागीं जाते. (टाळ्या. मधेंच 'आणखी बोला, चालू द्या' अशी काहीं वेळ ओरड).

शेवटीं अध्यक्षानीं समारोपादाखल थोडेसें भाषण केल्यावर सभा बरखास्त झाली. एकदर भाषणें ऐकूनही खरी विमूढावस्था दूर होण्यास यत्किंचितही साह्य झालें नाही असें काहीं विचारी श्रोते घरीं जातांना बोलत होते.

[६] स्त्री आणि पुरुष. -

लखनौ, रविवार ता. २८-६-३६

प्रिय मालतीस

न. वि. वि. तुझे पत्र मिळालें. तुझा रिझल्ट आधीं तुझ्या पत्रा-वरूनच मला कळला; वर्तमानपत्रात मी नंतर वाचला. मी तुझ्या यशाबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन करिते.

मात्र तुझ्या पत्रातलीं काहीं संदिग्ध वाक्यें वाचून जरा काळजी वाटते हो. आमच्या मालूताई आता नुकत्याच बी. ए. झाल्या आहेत; आणखी लवकरच पुढचीही पायरी गाठण्याचा विचार दिसतो. बरोबरच आहे, ' ए ' च्या पुढें ' बी '. ' मिस मालती कोपरे बी. ए. ' आता लवकरच ' बीबी ' होणार तर !

पण, बाई मालू, सांभाळ हो ! तुझ्या पत्रात तूं आधुनिक सुधि-
ब...२

क्षित स्त्रीचा आव आणला आहेस खरा; पण त्याबरोबरच स्वतःच्या विवाहासंबंधांत मात्र वडिलांवर डोळे झाकून अवलंबून राहण्याची तयारी दिसते तुझी. पण, मालती, पुरुष इथून तिथून सगळे सारखेच नाहीत का ? परावलंबीपणा, मग तो पतीवर असो, पित्यावर असो, किंवा प्रत्यक्ष ईश्वरावर असो, सारखाच वाईट. आजकालच्या स्त्रियांनीं केवळ समवयस्क पुरुषांचीच बंधनें झुगारून चालणार नाहीं, स्वतःच्या विवाहाच्या बाबतींत पित्याचे तरी बंधन काय म्हणून मानावें ? स्वतः पुरतें हिंदुधर्माचें कडक पालन करून त्याचा टेंभा मिरविणारे, परंतु आपल्या चामडीला आणि तुमडीला (राज्याला) धोका येऊ नये म्हणून प्रत्यक्ष पोटच्या मुलींना, त्यांच्या इच्छेअनिच्छेचा विचार न करतां, परधर्मीय यवनांच्या जनानखान्यात जन्मठेपेसाठीं लोटणारे राजपूत राजे काय त्या मुलींचे सावत्र पिते होते ? आणि आजही, ज्याच्या अर्ध्या गोवऱ्या स्मशानात पोहोचल्या आहेत, 'कृतातकटकामल-ध्वजजरा' ज्याच्या देहावर स्पष्टपणे प्रतीत होत आहे, अशा थेरड्याच्या हातांत, केवळ द्रव्याच्या लोभाने, आपल्या तरुण, गरीब, निरपराध कन्येचा हात देणारा पुरुष काय त्या बालेचा जन्मदाता नसतो ? मुलगी म्हणजे उरावरची धोड अशी जिथें समजूत, तिथे याहून वेगळें दृश्य काय दिसणार ? यासाठीं केवळ पिता म्हणून पुरुषाशी संबंध आला म्हणजे त्यावेळेस आपण विश्वासपूर्वक त्याच्यावर अवलंबून स्वरथ रहावें हें मला युक्त दिसत नाहीं. स्वतंत्र जीवनाला हक्काची जाणीव हवेइतकीच आवश्यक आहे. प्रत्येक क्षणाला स्वहक्काविषयीं व्यक्तीनें जागरूक राहिलें पाहिजे; नाहीतर तिच्या स्वतंत्रतेची गळचेपी झालीच म्हणून समजावे. आतां तू किंवा मी ' अष्टवर्षा भवेत् कन्या ' या कोटींतल्या खास राहिलों नाहीं. आपल्या आयुष्याचा सोबती निवडताना स्वतःवरच पूर्णपणें विसंबून राहण्यास आम्ही सुशिक्षित स्त्रिया केव्हां

शिकणार ? जीवनाच्या प्रवासांत खरें सुख हवें असेल तर स्वतः पसत केलेल्या वराशीं प्रीति-विवाह करण्यासारखा दुसरा मार्ग नाही असें मला तरी वाटते.

मालू, माझी पेन्टिंगमध्ये चागली प्रगति होत आहे हे वाचून तुला आनंद होईल. तू आणि मी बरोबरच मॅट्रिक होऊन आज जरी तू बी. ए. आणखी मी इटरच असले, तरी हा फरक माझ्या चित्रकलेच्या प्रगतीनें पूर्णपणें भरून काढला आहे असे नाही तुला वाटत ? केवळ माझ्या चित्रकलेच्या प्रेमाला योग्य वाव मिळावा म्हणूनच माझ्या बाबांनीं मला येथे इतक्या दूर पाठविले. त्यांनीं या बाबतींत आईच्या जुनाट समजुतींना आणि दुराग्रहाला न जुमानता मला पाठिंबा दिला याबद्दल मी त्यांची अत्यंत ऋणी आहे. नुकतेंच बाबांचें 'कला व नीति' या विषयावर तेथें व्याख्यान झाले तें मी 'प्रभाकरा'त वाचलें. फारच छान आहे ते ! तूं सुद्धा आता बरेंच जाहीर बोलायला शिकलीस मालती ! मला अजून तें जमत नाही. लेख लिहायचा म्हटला तर वाटेल तितका लिहीन. मी एकदा येथे बोलायचा प्रयत्न केला होता. पण बोलायला म्हणून टेबलाजवळ जाताच प्रयत्नपूर्वक उभारलेले सगळे पैर्यांचे डोगर गडगडत खाली आले, छातींत जोर-जोराने ड्रम सुरू झाला, दोन्ही पायात मोटरचें यंत्र सुरू झालें, आणि घशात सहारा वाळवट अवतीर्ण झालें ! मोठ्या मुष्किलीनें दोन शब्द बोलले आणि डोके फार दुखण्याचे निमित्त करून खालीं बसले ! कळावें. पत्राचें उत्तर लवकर पाठव.

तुझी भैत्रीण,
नंदिनी दमरे.

[७] जग हें असें आहे !

पार्वतीपूर श्री सोमवार ता. ६-७-३६
रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

गेल्या महिन्याच्या सुरवातीस मी तुला पाठविलेलें पत्र मिळालेंच असेल. त्यांत मी दुसरें सविस्तर पत्र लवकरच पाठवितों असें लिहिलें होतें. त्याला आतां जवळ जवळ सव्वा महिना झाला. या दीर्घ अवधीत तू माझ्या पत्राची पुष्कळच वाट पाहिली असेल यात मला शंका वाटत नाही. कदाचित तू मजवर काहींसा रागवलाही असशील. मात्र या मध्यंतरीच्या काळात काहीं जरूरी घरगुती कामासाठीं मला दोन तीन वेळा आईकडे मानपूर येथें जावें लागलें होतें हें वाचल्यानंतर या विलबाचा थोडासा उलगाडा तुला होऊ शकेल.

पण खरें विचारशील तर मला आज तरी अशी खात्री वाटत आहे कीं, मी महिनेच्या महिने जरी तुझ्याकडे पत्र पाठविलें नाही किंवा तुला प्रत्यक्ष भेटलों नाही, तरी तू मजविषयीं विस्मृतीला— नव्हे गैरसमजुतीला देखील—आपल्या मनात थारा देणार नाहीस. व ही खात्री आहे म्हणूनच मी हें सविस्तर पत्र तुला लिहित आहे. मला वाटतें कीं खरा स्नेह हा एखाद्या जाईजुईच्या कोमल लतेप्रमाणें नसून आम्रवृक्षाप्रमाणें असावा. आम्रवृक्षाच्या रोपट्याला सुरवातीस जरी वारवार पाणी द्यावें लागलें, तरी एकदा त्यानें जमिनीत नीट मूळ धरलें म्हणजे त्याच्या अस्तित्वाला—किंबहुना वाढीला देखील—मानवी श्रमांची विशेष अपेक्षा रहात नाही. तद्वतच, खऱ्या स्नेहाला सुरवातीस जरी वारवार पत्रव्यवहाररूपी जलसिंचनाची व प्रत्यक्ष भेटीरूप खताच्या साहाय्याची अपेक्षा असली, तरी एकदा तो खरोखर हृदयांत रुजला म्हणजे नंतर या गोष्टींच्या अभावीं एखाद्या कोमल लतेप्रमाणें सुकून नष्ट होण्याचे त्याला कारण नाही. आतां भयकर

आणि मूलग्राही मतभेदाचे झड्डावात सुटले तर खेडाचे जोरदार वृक्षही उन्मळून पडतील, किंवा पत्रव्यवहाराची आणि भेटीची अवर्षणें एकसारखी वर्षानुवर्षे पडत राहिली तर ते सुकून जातील, ही गोष्ट निराळी. या अपवादात्मक परिस्थितीने सामान्य नियमाला बाध येत नाही.

माधव, तुझी गेली तीन पत्रे मी आतापावेतो चारदां तरी वाचलीं असावीं. प्रत्येक वेळेस त्यातील मजकुरामुळे मला प्रस्तुतच्या बिकट परिस्थितीतही धीर वाटत असे. समोरून दुःखाचे तडाखे मनुष्याला कितीही जोराने रेटित असले तरी आपल्या पाठीमागे नुसतीच अफाट पोकळी नसून आसरा घेण्यास चागलेसे स्थान आहे ही जाणीव त्याला पुष्कळच धैर्य आणून, देते यांत शंका नाही. वाऱ्याने फळाला कितीही जोरजोराने हलविले तरी जोंपावेतो वृक्षाचा आश्रय सुटत नाही तोंपर्यंत फळ फारशी पर्वा करित नाही.

तुझ्या ता. १५-४-३६ च्या पत्रातला शेवटचा मजकूर वाचला म्हणजे मात्र माझ्या डोळ्यात कृतज्ञतेचे अश्रूच उभे राहतात. ईश्वराने मला असा थोर भिन्न दिला ही त्याची मजवर मोठीच कृपा आहे. माझ्या मनांत हल्लीं जें विचारांचें काहूर माजून राहिले आहे तें तू बरोबर हेरलेस यात शंका नाही.

मी मानपूरहून इकडे येताना आईस मुद्दामच आणलें नाही. आमच्या तेथील घरांत दोन तीन भाडेकरी राहतात त्यांचेकडून येणाऱ्या भाड्यावर हल्लीं आम्ही खर्च भागवीत असतो. मात्रा येथे कोठेंतरी नीट जम बसेपावेतो तिला इकडे आणण्याचा विचार नाही. पण तो सुदिन केव्हा उगवेल हे मात्र आज सागता येत नाही. माझी लहान उपवर बहीण सरला हिच्या विवाहाचीही काळजी आहेच. आज अगदीं खाण्याची भ्रांत आहे अशी जरी सुदैवाने आमची

स्थिति नसली तरी शक्य तितक्या लवकर मला नोकरी लागल्याशिवाय आमचा गाढा फार दिवस सुरळीत चालू शकणार नाही हे उघड आहे. आणि म्हणूनच मी हल्लीं रात्रदिवस त्याच एका चिंतित काळ कंठीत आहे. प्रथम प्रथम मला ही गोष्ट तितकीशी कठीण वाटली नाही. माझ्यासारख्या उत्तम प्रकारे एम्. ए. पास झालेल्याला आज-कालच्या काळांतही चाळीस पन्नास रुपये पगाराची कारकुनाची अगर शिक्षकाची नोकरी सहज मिळू शकेल असा मला भ्रम होता. पण लवकरच तो भ्रमाचा भोपळा फुटला आणि आज कित्येक दिवसापासून मी सत्य वस्तुस्थितीची समोरासमोर गाठ घेत आहे.

या माझ्या नोकरीच्या शोधात मला या जगाचे कितितरी मर्म-भेदक अनुभव आले ! प्रेमळ पित्याच्या सरक्षक छात्राखाली कॉलेजच्या मोहमय विश्वात रममाण होणारा युवक त्या कवचाला भेदून बाहेर खऱ्या जगात आला म्हणजे त्याला तेच विश्व, त्याच व्यक्ति, तेच प्रसंग, किती निराळ्या स्वरूपात दिसू लागतात ! पूर्वी तोड भरून विद्यार्थ्यांना सळील, सदाचार, ध्येयवादित्व, इत्यादि गुणाबद्दल उपदेश करणाऱ्या कित्येक व्यक्ति आतां किती अरेरावीचे, आप-मतलबीपणाचे, किळसवाणे प्रदर्शन करतांना आढळून येतात ! पूर्वी विद्यार्थ्यांना ' यू आर् दि सॉल्ट ऑफ् दि नेशन् ' ' तुम्ही राष्ट्राचे आधारस्तंभ ' इत्यादि गोड गोड शब्दांनी चण्याच्या झाडावर चढविणारे काहीं पुढारी तोच विद्यार्थी आयुष्यातील अत्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगी त्याचेकडे मार्ग विचारण्यासाठी गेला असतां, खुशाल बगला उच करून उदासीनत्वाचा आव आणतात ! कोणी स्वतःमात्र सबंध वर्षांतून एक दिवसही आपली ऐषआराभी मोटर सोडून नुसते शहरांतील फूटपाथवरूनही पायी न चालता, माझ्यासारख्या तरुणाना मोठ्या ऐटीने ' गो बॅक् टू व्हिलेजेस ' (खेड्यात जा) असा उपदेश

करण्यास तयार असतातच ! आणि त्याबरोबरच या विविध प्रकारांतील अनेक व्यक्ति आपल्या एखाद्या नादान निकट आप्ताचा नोकरीसाठी केलेला अर्ज मंजूर व्हावा म्हणून निरनिराळ्या ठिकाणी वर्षी लावण्यासाठी जिवाचें रान करून खेटे घालीत असतात ! माधव, आज आपल्या अभागी देशातील सर्व सुशिक्षितांची बेकारी एकदम दूर करण्याची गुरुकिल्ली या लोकाजवळ आहे असे माझे म्हणणे नाही. पण त्यातल्या त्यांत ज्यांच्या हातात थोडीबहुत सत्ता आहे त्यांनी तिचा न्याय्य व निःपक्षपाती उपयोग का करू नये ? सर्वसाधारणपणे प्रत्येक मनुष्य थोड्या फार अज्ञाने स्वतःच्या व स्त्रीपुत्रांच्या बाबतीत स्वार्थी असणें हें साहजिक आहे हे मी मान्य करतो. पण जे स्वतःला पुढारी म्हणवितात किंवा तरुणाचे मार्गदर्शक समजतात त्यांनी तरी स्वतःच्या असल्या स्वार्थीपणाची स्पष्ट जाणीव स्वतःला असू द्यावी !

पण स्वार्थी व्यक्तीने स्वतःच्या स्वार्थाची जाणीव असू द्यावी असे म्हणणें हें विधाने आपला उतारा जवळ बाळगावा किंवा जळत्या निखाऱ्याने आपल्या बरोबर जलाशय ठेवावा असा आग्रह धरण्यासारखेंच नव्हे का ?

तू मागील पत्रात सौ. वहिनीच्या शिक्षणाबद्दल ' यथातथा ' असा केवळ चाराक्षरीच खुलासा कां केलास ? यासबधात तुझ्या भावना किती तीव्र आहेत हे मला माहीत आहे. तुला त्या मार्गांत काहीं अडचणी भासतात का ? माझ्या स्वतःच्या असहाय अवस्थेकडे पाहता तुला मी हा प्रश्न विचारणें निरर्थकच आहे म्हणा. पण, मित्रा, राहवत नाही म्हणून विचारले. ईश्वर तुझे जीवन सुखी करो.

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[८] कलेची आवड.

लखनौ, बुधवार ता. १५-७-३६

प्रिय मालतीस,

न. वि. वि. तू परवा पाठविलेलें पत्र आजच मिळालें. बराच विनोद करायला शिकली आहेस तू आता मालू पत्रें लिहिण्यात ! बी. ए. पास झाल्याचा आनंद बोलतो आहे वाटतें हा सगळा ? पण मला तो आनंदही नाही आणि तो विनोदही नाही. माझे सारें लिहिणे कठोर !

या पत्रातही तू लिहितेस कीं इकडे येण्याचा तुझा विचार आहे. येईन येईन म्हणतेस, पण येत मात्र नाहीस. विचार आचारांत केव्हा परिणत होणार ? तुझा विचार पुढें काय ठरला आहे शेवटीं ? तू बी. ए. ला घेतलेल्या विषयांत एम्. ए. होण्याची तेंथें सोय नाही, आणि तुला त्यासाठीं तुझ्या घरचे स्वखुशीनें कोठें बाहेरगावीं एकटे जाऊ देतील असें मला दिसत नाही. येथेंच येईनास ? तुझे काकाही येथें मिलमध्ये मॅनेजर आहेतच. तुला कितितरी गोष्टी नवीन कळतील येथें. मेघातला जलविंदू भेकडपणानें मेघातच राहू म्हणेल तर केवळ वाऱ्याबरोबर निराधारपणें वहात वहात अनंत आकाशात निष्फळ गिरक्या घालण्यापलीकडे तो कांहींच करू शकणार नाही, तेच, धाडस करून तो लांबवर पृथ्वीतलीं येईल तरच त्याचें जीवन सार्थकीं लागून सृष्टीलाही फायदा होईल ! माझी आणि शरच्चंद्र भट्टाचार्य नांवाच्या एका बंगाली तरुणाची ओळख झाली आहे. फार गोड स्वभावाचा आहे तो; दादाचा वर्ग-बधू होता गेल्यावर्षी. त्याला पेंटिंग इतकें चांगले येतें कीं सांगता सोय नाही ! भराभर उत्कृष्ट चित्रें काढतो तो. कितितरी प्रदर्शनांत त्याला बक्षिसें मिळालीं आहेत. तो आणि मी चित्रकलेच्या व्यासंगांत खूप वेळ घालवीत असतो अलीकडे. तू इकडे

आलीस म्हणजे तुलाही त्याचा परिचय करून देऊन चित्रकलेची गोडी लावीन म्हणते !

‘सुशिक्षिता’ मासिकात माझा लेख लवकरच येणार आहे. आतापावेतो आला नाही याचे कारण परीक्षा व चित्रकलेचा नाद. आम्हा आधुनिक सुशिक्षित महिलांच्या बाबतीत कोकिळा वसंतावर अवलंबून रहात नसून ‘वसंत’च—नव्हे ‘वसंताचे घोळके’—कोकिळेच्या वाचेमागे फिरत असतात ! इतरांच्या बाबतीत तसे नसले तरी महाकवींच्या बाबतीत ‘वाचमर्थोऽनुधावति’ असा प्रकार असतो ना, तसेच आजकालच्या जागृत झालेल्या शिक्षित महिलांबद्दल ! कळावें,

तुझी मैत्रीण,
नंदिनी दत्तरे.

[९] उतावीळपणा करू नकोस.

काचनपूर

- श्री. सोमवार श्रावण शु.२ शके १८५८

प्रिय मित्र केशव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझे ता. १५-७ चे पत्र पोचले. मजकूर समजला.

तुझ्या हल्लीच्या परिस्थितीत तुला जगाचे जे अनुभव येत आहेत ते वाचून मन विषण्ण होते. आपण सुखात असताना आपल्याशी गोडीगुलाबीने वागणारे लोक आपल्या अडचणीच्या प्रसंगी कसे वागतात यावरूनच त्याची खरी पारख होते. पण, मित्रा, मी तुला एक गोष्ट सुचवू का ? कधीकधी आपण ज्याच्याकडून एखाद्या कृतीची अपेक्षा करतो ती करण्यास ते खरोखरच असमर्थ असतात; आणि मग त्यांच्या नकारामुळे आपण उतावीळपणाने त्याचेविषयी विनाकारण बार्डेट ग्रह करून घेतो. कालांतराने आपण त्या स्थितीला पोहोचलो म्हणजे खरी परिस्थिती आपल्यास कळून येते. ‘साभार परत’ आलेली

स्वतःची लघुकथा पाहून सपादकाच्या नावानें जळफळणारा एखादा नवशिका लेखक कालातराने स्वतः सपादकाच्या खुर्चीवर विराजमान झाला म्हणजे तेच अपरिहार्यपणें तो करू लागतो. शिक्षकानें अमलात आणलेल्या शिस्तीच्या योग्य नियमाविरुद्ध ओरड करणारा विद्यार्थी स्वतः शिक्षक झाल्यानंतर त्याच नियमपालनाची अपेक्षा आपल्या विद्यार्थ्यांकडून करतो ! तुझ्या विचारांच्या बाबतींत असाच काहीं प्रकार तर नाही ना ? तुझी विचारी वृत्ति मला माहीत आहे; पण उगीच शका आली म्हणून लिहिलें. स्वतःवर ओढवलेल्या दुर्दैवी आपत्तीच्या जबाबदारीचे खापर इतर कोणाच्या तरी मारथी फोडून एक प्रकारचें उथळ समाधान मानून घेण्याचा प्रयत्न करणे हा साधारण मनुष्याचा मनोधर्मच आहे. आणि सुविचारी लोकही उद्वेगाच्या भरात उतावीळपणाने इतरावर कधीकधी अन्यायाचे आरोप करताना आढळून नाहीं का येत ? तुझा तपशीलवार अनुभव मला अद्याप कळला नसल्यानेच मी ही शका येथे व्यक्त केली आहे.

ते असो. पण, केशव, जाताजाता एक गोष्ट लिहावयाची आहे. भारतशिक्षणमंडळीच्या तर्फे इतिहास-शिक्षक पाहिजे म्हणून एक जाहिरात काही दिवसापूर्वी वाचण्यात आली होती. तू त्या जागे-सबधांत काहीं खटपट केली असेलच. त्या सस्थेचे अध्यक्ष श्री. दत्तरे यांचाही तुझा थोडासा पूर्वपरिचय आहेच. आपल्याला काहीं त्याच्या परिचयाचा अयोग्य फायदा नको. पण तुझ्या हुशारीची त्यांना प्रत्यक्ष माहिती असल्याने तुझ्या अर्जाचा विचार करतांना थोडीफार मदत होऊ शकेल असे वाटतें. कळावें, लोभ असावा हे विनति.

तुझा मित्र,

माधव मुद्दे. २०-७-३६

[१०] दोष कोणाचा ?

माधव मुद्रे याच्या खासगी बहींतला उतारा.

शुक्रवार, श्रावण शु. ६ शके १८५८.

आज घरात यःकश्चित काट्याचा केवढा नायटा झाला आहे ! कोणाला काय म्हणावे हेच समजेनासे झाले आहे. घर काय किंवा समाज काय, त्यातील व्यक्तींनी परस्पराबद्दल सहानुभूति आणि सहिष्णुतावृत्ति बाळगली नाही, तर एन्हवी अगदी उपेक्षणीय असणाऱ्या प्रसगातून सुद्धा वितुष्टाची आग भडकण्यास काय उशीर ? आजच पहाना ! वास्तविक पाहिले तर कारण अगदीच क्षुल्लक. सौभाग्यवतीच्या एका मैत्रिणीने तिला सायकाळी सहज बसायला बोलाविले होते. पण हे निमत्रण आईजवळ न देता तिने परभारे सौ.लाच रस्त्यात काल भेट झाली असता दिले होते. झाले, आईच्या मनाला वाटलं की यात तिचा अपमान झाला. तिचे म्हणणे की सासू या नात्याने प्रथम तिजजवळ निमत्रण येऊन नंतर तिच्यां परवानगीनेच सुनेने बाहेर जावयास हवे. त्यामुळे सायकाळी चार वाजल्यानंतर जेव्हा सौ.ने आईला जाण्या-विषयी विचारले तेव्हा आईने तिला परवानगी दिली नाही. सौ.ला साहजिकच राग आला, पण ती त्यावेळेस काही बोलली नाही. मात्र अग्नि आतल्या आत धुमसतच होता. पाच साडे पाच वाजेपावेतो वाट पाहिल्यावर सौ.चे मैत्रिणीने बोलावणे पाठविले. त्याप्रसंगी सौ.चे तोडून त्या बोलाविण्यास आलेल्या मनुष्यास उद्देशून, पण वस्तुतः आईस लागेल असा, काही तरी उणाअधिक शब्द बाहेर पडला असे दिसतं. आणि मनोमालिन्याच्या आचेने आपलेपणाचा ओलावा आटून गेल्यानंतर शुष्क झालेल्या मानसवाटिकेत उपरोधिक शब्दाची एखादी ठिणगीही अनर्थ करण्यास समर्थ ठरली तर त्यात नवल काय ? तसे पाहिले तर आईने तरी असा अग्राह का धरवा ? सर्व

साधारणपणे विचार करिता वडिलांच्या परवानगीने लहानांनी बाहेर जाणे इष्ट असेल, आणि एखाद्या तिन्हाईत अनोळखी ठिकाणचे निमंत्रण असले तर ते प्रथम आंईपाडीं जावे असे तिने म्हणणे शोभेलही. घरात, समाजांत, राष्ट्रात, विश्वात, तरुणांनी वृद्धांच्या गतानुभवाचा फायदा घेऊन त्यांच्या सल्याकडे योग्य लक्ष पुरविण्याचा प्रघात ठेवला तर जीवनातल्या अनेक झांकलेल्या खाचखळग्यापासून त्यांना वाचतां येईल, व समाजधारणेच्या दृष्टीनेही ते एकंदरीत हितावह ठरेल. पण याचा अर्थ तरुण व्यक्तींना स्वतंत्र व्यक्तित्वच नाही असा कसा होऊ शकेल ? वृद्ध ह्यात आहेत तोपावेतो घरातलीं तरुण माणसें केवळ कुकुबाळ किंवा 'पॅरेसाइट्स्' होऊ लागलीं तर नंतरच्या जीवनात या तरुणांना एकदम स्वतःच्या पायावर यशस्वी रीतीने उभे तरी कसे राहातां येईल ? सासू आहे तोपावेतो रोजच्या स्वयंपाकासाठीं लागणारे दाळताडूळ देखील तिच्याच परवानगीने घ्यायचे; एक कवडीचेंही सामान खरेदी करावयाचें असल्यास ते तिच्याच पसतीने घ्यावयाचें; सुनेला घालायला कपडे घ्यावयाचे असले तरी त्यांचा रंग देखील सासूनेच ठरवायचा, असा जेथे कडक दंडक असेल तेथे सुनेच्या व्यक्तित्वाची योग्य वाढ खुंदून तिच्या मनावर विपरीत परिणाम घडल्यावांचून कसा राहिल ? तिची स्वतंत्र प्रज्ञा आणि तिचा आत्मविश्वास याची माती होऊन भावी कालात ससाराचें अवजड जूं तिच्या एकटीच्या मानेवर येऊन पडलें म्हणजे ती ते कितपत यशस्वी रीत्या वाहू शकेल ? एकतर ती स्वतः भविष्यकालीं स्वतःच्या सुनावर तसाच जुलुम करण्याचा प्रयत्न करून घरातलें वातावरण वशापरंपरेनें दूषित ठेवीत राहिल; किंवा अत्यंत कडक शिस्तीतून एकदम मोकाट सुटल्यानें पूर्वीच्या बंधनावस्थेची तिच्या ठायीं प्रतिक्रिया सुरू होऊन ती 'मनःपूतं समाचरेत्' या न्यायाने वागूं लागेल !

घरातल्या महत्वाच्या घटनांच्या बाबतीत लहानांनी स्वखुशीनेच वडिलाची सल्लामसलत घ्यावी, आणि वडिलांनीही कांहीं तत्वाला बाध येत नसेल तर तपशिलाचे बाबतीत लहानाना त्याचीच स्वतः बुद्धि उपयोगांत आणण्यास नेहमी प्रोत्साहन देत रहावे, हाच मला तरी यशस्वी कौटुंबिक जीवनाचा सर्वसाधारण गुरुमंत्र दिसतो.

बरे, सौ.ने तरी आईला लागेल असा उपरोधिक शब्द का उच्चारवा ? कोणता वडील मनुष्य लहानाचे तोंडून उपरोधिक भाषा सहन करू शकेल ? आणि नंतर आईला अधिकच राग आला तर तें साहजिकच नाही का ? आईची मानापमानाची कल्पना या प्रसंगी जरी चुकीची असली, तरी तिच्या स्वतःच्या मतानुसार ती काहीं गैर नव्हती. आईपावेतो जर निमत्रण प्रथम पोहोचलें असतें तर तिनें सौ.ला परवानगी दिली असती यात शंका नाही. समोरच्या गोपाळरावाच्या आईप्रमाणें माझी आई खात्रीनें सुनेच्या दुःखात आनंद मानणारी नाही. मग स्वतःला योग्य वाटते ते करित असता एखाद्यानें विशेषतः सुनेने—उपरोधिक भाषा काढावी हें तिला कसें सहन व्हावें ? सौ. नेही आईने परवानगी नाकारल्यावर न जाण्यात जो शहाणपणा आणि सयम दाखविला त्या सगळ्यावर त्या एका उपरोधिक शब्दांनें नाही का पाणी फिरविले ? तिनें जर शेवटपावेतो मुकाट्यानें सहन केलें असतें तर आईच्या मनावर इष्ट परिणाम घडून आलाही असता कदाचित्. आत्मक्लेशानें परकीयाचा हृदयपालट घडवून आणण्याची महत्वाकांक्षा आज बाळगली जात आहे; मग प्रत्यक्ष घरातल्या माणसांच्या मनावर कांहीं परिणाम होणार नाही असें कसें म्हणावें ?

पण स्वतःच्या भैत्रिणीच्या घरी थोडा वेळ जाण्यापुरतेंही स्वातंत्र्य आपल्यास नाही, हें पाहून देखील सौ.ने आपल्या मनाचा समतोलपणा व शांतपणा मुळींच ढळू न द्यावा असे म्हणणें हे सौ. कडून

आदर्शत्वाचीच अपेक्षा करणें नव्हे काय ? आणि प्रत्यही तिच्याकडून अशी अपेक्षा करणें हे तिजवर अन्याय करणें नाहीं का होणार ? परवांच कचेरींत न्यायाधीशानें माझा साक्षीदारासबधीचा अर्ज अन्यायानें नाकारतांच मला नाहीं का संताप आला ? पण पुन्हा असेंही वाटतें कीं, कुटुंबाच्या बाहेरील लोकाशीं यःकश्चित हक्कासाठीं सुद्धा आपण भांडतो, म्हणून ज्यांचा आपला रक्तामासाचा सबध आहे, ज्यांनीं लहानपणापासून आपल्यासाठीं किंवा आपल्या अत्यंत प्रिय माणसासाठीं नाना प्रकारच्या खस्ता खात्या, कष्ट भोगले, अपेष्टा सोसल्या, त्याच्या वृद्धापकाळीं स्वतःच्या बारिकसारिक हक्कासाठीं त्याच्याशीं त्या प्रकारानें भांडणें कितपत् योग्य ठरेल ?

मनाचा कांहीं निश्चय होत नाहीं. इतकें मात्र वाटतें कीं, प्रथम आईनें परवानगी नाकारण्यात चूक केली आणि नंतर सौ.ने तिला लागेल असे उपरोधिक शब्द उच्चारण्यात चूक केली. पण आज तरी आईला तिच्या चुकीबद्दल कांहीं सांगण्याऐवजीं सौ.ला तिची चूक समजावून देणेंच मला अधिक शक्य आहे. अनेक वर्षे अनुसरल्यामुळें मनात दृढमूल झालेल्या कल्पनांतील चुका स्वतःला समजत नाहींत, आणि इतरांनीं—लहानांनीं—त्या दाखविलेल्या आवडत नाहींत आणि पटतही नाहींत, हा वृद्धावस्थेचा एक मोठा शाप होय यांत शंका नाहीं !

२४-७-३६

[११] मदोन्मत्त हत्ती आणि सुकुमार पुष्पें !

पार्वतीपूर

श्री.

शनिवार ता. १-८-३६

रा. रा. मित्रवर्थ माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझें पत्र मिळालें. त्यानंतर आलेला एक मासलेवाईक अनुभव

तुला आज मी लिहून कळविणार आहे. यावरून तू तुझ्या गेल्या पत्रांत व्यक्त केलेल्या शंकेलाही उत्तर मिळेल.

येथील प्रसिद्ध भारत-शिक्षण-मंडळीचे अध्यक्ष रा. दत्ते यांचे कला व नीति या विषयावर झालेले एक 'विद्वत्तापूर्ण' भाषण 'प्रभाकर' मध्ये व इतरत्रही तुझ्या वाचनात आलेच असेल. या सद्गृहस्थांकडे मी परवां गेलों होतो. येथील ' भारत विद्यालय ' यांच्याच देखरेखीखाली चालते हे तुला माहीतच आहे. तू तुझ्या पत्रात लिहिल्याप्रमाणे या संस्थेत इतिहासशिक्षकाची एक जागा रिकामी असल्याचे वर्तमान पत्रातून दोन महिन्यापूर्वी प्रसिद्ध झाले होते. माझा अर्ज मी त्या जागेसाठी योग्य मुदतीत रीतसर पाठविला होता; व सोबत उत्तरासाठी एक आप्याचे तिकीटही ठेवले होते. पण जवळजवळ दीड महिना लोटला तरी अनुकूल अगर प्रतिकूल काहीच उत्तर आले नाही. एखाद्या जागेसाठी अर्ज केल्यानंतर त्याचा निकाल कळण्यास बिचारे अर्जदार कठी प्राण धेऊन कसे उत्सुक असतात याची यांना अगदी जाणीव नसावी ही खरोखर शरमेची गोष्ट आहे ! तसे पाहिले तर यानीं आपल्या मेदूला थोडासाही शीण दिला तरी आपण स्वतः कांहीं वर्षापूर्वी कोणत्या परिस्थितीत होतो याची यांना स्मृति होऊ शकेल. पण तरीही उत्तरासाठी तळमळणाऱ्या बिचाऱ्या अर्जदाराना नुसता नकारात्मक निकाल कळविण्याचे साधे सौजन्य देखील यांनीं दाखवू नये ना ? मी म्हणतो, माधव, याना इतकेही करवत नसेल तर कमीत कमी जाहिरातीतच ' यशस्वी अर्जदाराना अमुक तारखेपावेतो निकाल कळविण्यात येईल ' इतके तरी कां यानीं जाहीर करू नये ? त्यामुळे त्या विवक्षित तारखेनंतर कितितरी अर्जदारांचे जीव एकदाचे खाली पडतील. प्रत्येक दिवशीं अर्जदारांचीं, आणि त्याबरोबरच यांच्या निकालाकडे आशाळभूतपणे डोळे लावून बसणाऱ्या त्यांच्या आत्मांचीं

अतःकरणे निराशेच्या खडकावर थोडी थोडी घासून शिजविण्यांत हे कोणता पुरुषार्थ साधतात ? सर्व अर्जदारांचे अर्ज मंजूर करणे यांना शक्य नाही हे कबूल, पण त्यांना शक्य तितक्या सौजन्याने आणि सहानुभूतीने वागविणे हे तर यांच्या हातचें आहे ना ?

असो. लिहिण्याच्या ओघात मी तुला श्री. दत्तन्यांचा मला परवां आलेला अनुभव सांगण्याऐवजी थोडासा भलतीकडेच वहावलों ! गेल्या कांहीं महिन्यांतील अनपेक्षित कटु अनुभवानीं माझे अतःकरण इतकें पोळलें आहे कीं, सहानुभूतीचा—खऱ्या सहानुभूतीचा—ओलावा पाहिला म्हणजे मनांत चारवार उसळणारे विचार तेथे सांगून अतः करणांतला दुःखदायक ताप कमी करावासा वाटतो. मृगजळाच्या आभासाप्रमाणें सहानुभूतीच्या बाबतींतही फसून दुःख करित बसण्याचा प्रसंग श्री. दत्तरे यांच्यासंबंधांत मजवर नुकताच आला. दीड महिना झाला तरी अर्जासंबंधी कांहींच कळले नाही म्हणून मी शेवटीं एक दिवस त्यांना शाळेच्या कचेरींत भेटण्याचें ठरविलें. कॉलेजमध्ये आपण शिकत असतांना व्याख्याने ठरविण्यासाठीं आपण त्याची तीनचारदां भेट घेतली होती, आणि कॉलेज मॅगझीन् मधील माझ्या लेखांबद्दल त्यांनीं माझी प्रशंसाही केली होती हे तुला माहीतच आहे. म्हणून ते मला अगदींच तिऱ्हाईत अपरिचिताप्रमाणें वागविणार नाहीत असें मला वाटत होतें. पण काय सांगू ? तास दीड तास बाहेरच खोटी झाल्यानंतर, माझ्या नांवाची चिठी घेऊन आत गेलेला कारकून पुनः बाहेर येऊन त्यानें मला जो निरोप सांगितला त्यावर प्रथमदर्शनीं माझा विश्वासच बसेना ! ' इतके दिवस उत्तर न येण्याचा अर्थ ज्याला समजत नाही अशा रिकामटेकड्या मूर्खादीं बोलण्यांत व्यर्थ घालविण्यासाठीं मज-जवळ फालतू वेळ नाही ' अशा अर्थाचे इंग्रजी शब्द होते ते ! शब्द कसले चटकेच म्हणेनास ! माधव, खरेंच सांगतों, मला ती जागा न भिळा-

ल्याचें इतकें वाईट वाटलें नाहीं, या घोर अपमानाचें मरणप्राय दुःख झालें ! नकारात्मक उत्तर एकदा भिळाल्यानंतर पुन्हा तर मी त्यांचेपार्शी गेलों नव्हतो ना ? पण ऐश्वर्य आणि सत्ता यांनी धुद झालेल्यांना माझ्यासारख्या गरीब तरुणाची काय तमा ? मदोन्मत्त हत्तीनें बेदर-कारपणें धावताना कधीं रस्त्यावर पडलेल्या सुकुमार पुष्पांची काळजी घेतली आहे ? स्वशक्तीच्या गर्वाने अध झालेल्या शस्त्रावातानें कधीं कोमल लतावेळींची पर्वा केली आहे ? सपाठ्यात येईल तें जाळत सुटणाऱ्या सर्वभक्षक प्रचंड वणव्याने कधीं लहानशा सुदर गोगल-गाईची चिंता बाळगली आहे ? विषण्ण मनानें, जड अतःकरणानें आणि साश्रु नयनानीं मी तेथून परत येण्यास निघालों. येतांना दस-ऱ्याच्या कचेरीतून हास्याचा ध्वनि, चहाच्या पेल्याचा आवाज आणि विनोदी कोलाहल माझ्या कानावर आला, पलीकडेच एक विद्यार्थी दुसऱ्याला 'हे पहा आमचे नवे इतिहासाचे मास्तर' असें सागत, हातांत हजरपत्रक घेऊन चाललेल्या एका गृहस्थाकडे बोट दाखवीत होता !

माधव, लिहिता लिहितां माझी चर्पटपजरी बरीच वाढली. निरर्थक आहे ती सारी ! या जगात बेकारांचीं दुःखें बेकारच पूर्णपणें जाणूं शकतात ! तुला सारें वाचता वाचतां कटाळा आल्यास सोडून दे. पण तुझ्या स्नेहार्द्र हृदयाची मनात मला खात्री असल्यानेंच लिहिलें आहे हें. मात्र तू उगीच मजविषयीं काळजींत पडू नकोस. कळावें, लोभ असावा हे विनति.

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[१२] भारतीय स्त्रियांचे नांव उज्वल करीन !

लखनौ, शनिवार ता. १५-८-३६
ती. रा. बाबास नदिनीचा नमस्कार वि. वि.
व... ३

तुमचें पत्र आलें तें पावले. मजकूर समजला. आईनें आमच्या-
साठीं प्रेमाने पाठविलेल्या वस्तूही पोचल्या. गेल्या उन्हाळ्याच्या
सुटींत मी व दादा तेथें आलो नाहीं म्हणून आई रागावल्याचें तुम्ही
लिहिले आहे, पण आम्ही बेथे का राहिलो याचे कारण तुमच्या
स्वतःच्या पूर्णपणे ध्यानात येईल व म्हणून निदान तुमचा तरी गैर-
समज होणार नाही अशी खात्री वाटते. माझ्या चित्रकलेच्या प्रेमाची
आणि दादाच्या गायन व अभिनयकलेच्या प्रेमाची विचान्या आईला
काय कल्पना येणार? तरी तुम्ही तिचे योग्य समाधान करालच.

बाबा, मी यदा इटरमीजिएट् पास झाल्याबद्दल तुम्ही माझें
अभिनदन केलें याबद्दल मी तुमची आभारी आहे. पण माझी चित्र-
कलेंत होत असलेली प्रगति तुम्हाला कळली म्हणजे तर तुम्हाला
खात्रीनें अधिक आनंद होईल. यदा येथील प्रातिक प्रदर्शनात माझ्या
चित्राला चवथ्या नंबरचे वक्षीस मिळालें ! स्त्री-विभागात तर माझा
नंबर पहिलाच आला. माझा मित्र शरच्चद्र भट्टाचार्य याला एकदर
प्रदर्शनांत दुसऱ्या नंबरचे वक्षीस मिळाले. शरच्चद्राविषयी माहिती
मी मागें तुम्हाला कळविलीच आहे. फारच सुंदर आणि जलद चित्र
काढतो तो. यदा बी. ए. पास झाला असून येथील एका शाळेंत सध्या
मास्तर आहे. समोर बसलेल्या व्यक्तीचें चित्र रेखाटण्याचा अभ्यास
हल्ली तो व भी करीत आहेत. मी नुकतेच काढलेलें भिक्षेकरिणीचें
एक चित्र यासोबत पाठवीत आहे.

चित्रकलेंत माझी अशीच प्रगति होत राहिली तर लवकरच
भारतीय स्त्रियांचें नांव चित्रकलेच्या प्रातात मी उज्वल करीन अशी
मला महत्वाकांक्षा वाटते ! आणि तसे झालें तर, बाबा, तुमचें नांव
माझ्या स्मरणांत नेहमीच कृतज्ञतापूर्वक राहिल. कलाप्रेमाची महती
समजणारे आणि त्याला प्रोत्साहन देणारे तुमच्यासारखे पालक आज

हिंदुस्थानांत —व विशेषतः आमच्या समाजात— कितीसे आहेत याचा विचार केला म्हणजे मठा व दादाला तुमचा फार अभिमान वाटतो. आपल्या मालती कोपरेची चुलत बहीण सुशिला येथे आहे, तिचीच गोष्ट पहाना ! तीही माझ्याबरोबरच आर्ट्स् स्कूलमध्ये भरती झाली असून ती सुद्धा हळूहळू प्रगति करीत आहे, पण आज ती माझ्या मागे पडली आहे. ती कभी हुशार आहे असे नाही, पण तिचे वडील तुमच्याप्रमाणे उदार मताचे नसल्याने ते तिला अनिर्बंध कलोपासनेचा आनंद घेऊ देत नाही. पौर्णिमेच्या रात्री चादण्याच्या शीतल प्रकाशात जात्याच शात प्रकृतीच्या रजनीशी हळूहळू कानगोष्टी करीत आरामानें पहुडलेल्या सृष्टिदेवतेचा देखावा चित्रित करण्यासाठीं आम्ही येथून जवळच वस्तीबाहेर असलेल्या तलावावर अगर टेकडीवर कधीं कधीं जाऊन बसतो, पण त्यावेळेस तिज्या पाटविण्यास तिचे वडील कधीं तयार होत नाहीत ! तिची स्वतःचीही प्रवृत्ति तितकीशी स्वतंत्रताप्रिय नाही, यामुळे तिलाही असल्या रूढ नियमनाचा जाच भासत नाही. उलट माझ्याशीच वादाविवाद करते ती केव्हाकेव्हा !

‘ प्रभाकरात ’ प्रसिद्ध झालेले तुमचे भाषण आमच्या वाचण्यात येथे आलें. फार आवडलें ते आम्हाला. कलोपासनेला नीतिनियमांनीं जखडू पहाणाऱ्याची चागली हजेरी घेतली तुम्ही ! मी म्हणते, तुम्हाला विरोध करणाऱ्यांना कलाप्रेमाचा खरा अनुभवच आला नसावा कधीं ! नाहीतर आपल्या कलेच्या अभ्यासात मन पूर्णपणें तल्लीन झालें असतांना इतर सर्व गोष्टी कशा कःपदार्थ वाटू लागतात याची जाणीव त्यांना झाली असती. मी तर बाबा एकदां चांगलेसे चित्र काढायला बसले कीं साऱ्या विश्वाचा विसर पडतो, दुसरे तिसरे विचारच येत नाहीत माझ्या मनांत. आणि एकदा का तें चित्र चांगलें वठलें म्हणजे जो आनंद होतो तो केवळ अवर्णनीयच ! दादांचेही तसेच. आपल्या

कलेच्या अभ्यासांत तो जेव्हां तल्लीन होऊन जातो तेव्हां पहाण्यासारखें असतें.

तो गेल्या वर्षी बी. ए. मध्ये पुनः नापास झाला ही खेदाची गोष्ट आहे. पण यंदा मात्र त्याला पास होण्याची बरीच उमेद आहे.

माझे एक चित्र येथील प्रसिद्ध हिंदी मासिक 'गणेश' मध्ये लवकरच प्रकाशित होणार आहे. या बाबतींत आपली मराठी मासिके बहुतेक सारीं अगदींच भिकार ! स्वस्तात पडणारीं सिनेमातल्या दृश्याचीं चित्रे दिलीं म्हणजे त्यांचें समाधान होतें. उलट, हिंदी व बंगाली मासिके नेहमीच खऱ्या चित्रकलेला उत्तेजन द्यायला तयार असतात. तो अंक प्रकाशित झाला म्हणजे तुमच्याकडे एक प्रत मी अवश्य पाठवीन. कळोवें, आईस आमचा नमस्कार. चि. वाबूस आशीर्वाद.

तुमची कन्या,
नंदिनी.

[१३] कमलिनी आणि बगळे.

कांचनपूर

श्री. सोमवार, श्रावण ३० कृ.शके १८५८

प्रिय मित्र केशव यास सप्रेम नमस्कार, वि. वि.

तुझे ता. १-८ चें हृदयस्पर्शी पत्र मिळालें. तें वाचल्यानंतर ' नरेंच केला हीन किती नर ' या कव्युक्तीची तीव्रतेनें आठवण झाली.

या विश्वांत निसर्गनिर्मित दुःखें अधिक आहेत किंवा मानवनिर्मित दुःखेंच अधिक आहेत हा एक खरोखर खोल विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. श्री. दत्तरे यांनीं तुझ्याशीं केलेल्या वर्तनाची हकीगत संतापजनक आहे. ते तुझ्यासारख्या हुशार व सालस विद्यार्थ्यांशीं असें वर्तन करतील असें मला वाटलें नव्हते. पण तसें पाहिलें तर त्यांत विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. ज्यावेळेस आपण

मार्गे विद्यार्थी असताना त्याचेकडे जात होतो त्यावेळेस त्याची प्रतिष्ठा वाढविण्याचें एक साधन या दृष्टीनें ते आपल्याकडे पहात असावेत. आज तू एक यःकश्चित अर्जदार असताना तुझ्या द्वारे त्याचा कोणता स्वार्थ साधणार ? मग काय म्हणून ते तुझ्याशीं सभ्य वागतील ? अ पासून ज्ञावेतो जीवनाचा सारा पसारा स्वार्थानें लिडविडलेला !

सुदैवाने, बाळू, जगातल्या साऱ्याच व्यक्तींनीं आपले आत्मे अशा प्रकारें स्वार्थाला विकलेले नाहींत; आणि म्हणूनच समाधानाला कांहींशी जागा आहे. माझ्या स्वतःविषयीं विचारशील तर माझ्या आजपावेतोंच्या जीवनात उच्च पदाधिकारी व्यक्तींच्याकडून अधिकार-मदात निष्कारण अपमानित होण्याचे प्रसंग जेव्हा जेव्हा मजवर आले, तेव्हा ' महोच्चैः पदाना नियतृ त्वमेकम् ' हा चरण आठवून मी माझ्या मनाचें समाधान करित आलों आहे. उगीच नाही महात्मा गांधींनीं या चरणाला आपल्या प्रातःकालच्या प्रार्थनेंत स्थान दिलें ! तू स्वतःही सुज्ञच असल्यानें मी तुला विशेष काय सागावें ? पण आपण मार्गे एकदा वाचलेल्या पुढील मार्भिक श्लोकाची मात्र येथें आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः । किमिति बकैरवहेलिताऽनभिज्ञैः ॥

परिणतमकरदमार्भिकास्ते । जगति भवतु चिरायुषो मिलिंदा : ॥
कालातरानें हे उद्दाम बगळे विस्मृतीच्या अपार उदरांत गडप होऊन जातील; पण कमलिनी मात्र—ती खरोखरच शुद्ध व निष्पाप असली तर—आपल्या गुणसौरभानें खऱ्या रसिक जगाला तोषवीत राहिल ! एकाद्यातून मोहनदास करमचंद गांधीला उन्मत्तपणें ' कूली ' म्हणून खालीं ढकलणारे, वर्णद्वेषाच्या भुताने भारलेले, गोरे आफ्रिकन आज कोठें आहेत ? उलटपक्षीं महात्मा गांधींनीं आज विश्वाच्या संसारात, मानवजातीच्या इतिहासांत कोणतें स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे ?

तुझ्या गुणाचे चीज करणारे गुणज्ञ तुला लवकरच लाभोत अशी माझी ईश्वराजवळ अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना आहे. पण तो सोन्याचा दिवस उगवेपावेतो—आणि पुढेमागे तो केव्हातरी उगवेल याबद्दल मला शंका वाटत नाही—तुला कोणत्याही प्रकारची मदत लागल्यास तूं मला कळविण्यास सकोच करू नको. याशिवाय मी तुला एक दुसरीही प्रेमाची सूचना करणार आहे. तुझ्याबद्दल मला जी माहिती आहे त्यावरून तू हल्लीं देखील फारसा कोणाकडे न जाता नेहमी स्वतःशीच विचार करित बसत असावास असे वाटते. विनाकारण उठल्या सुटल्या कोणाकडे जाऊन रिकामटेकड्या बाता आणि कुटाळक्या करणें तुला आवडत नाही त्याबद्दल माझे काहींच म्हणणे नाही. पण मधून मधून एखाद्या योग्य व्यक्तीकडे जाऊन चागल्या विषयांवर विचार-विनिमय केल्यास तुला पुष्कळ बरें वाटेल. तुला मी मागें 'प्रभाकर' चे संपादक आणि आतां माझे श्वशुर रा. तात्यासाहेब डोळे याचेकडे बरोबर दोनतानेदा नेलेंही होते. पण तुझ्या सकोची—आणि स्पष्ट लिहावयाचें म्हणजे कांहींशा एकलकोड्या—स्वभावामुळे तूं त्याचा चागला परिचय करून घेतला नाहीस. आज तो परिचय तुझ्या चांगल्या कामाला आला असता. तुला आजच्या परिस्थितीत योग्य उपदेश व प्रोत्साहन देणारी अधिक चागली व्यक्ति क्वचितच आढळेल. अजूनही तूं त्यांचा निकट परिचय करून घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे. त्याचे राहण्याचें ठिकाण तुझ्या घरापासून काहीं अतरावर असलें तरी एखादे दिवशीं सायकलवर तू तेथें सहज जाऊ शकशील. कळावें, लोभ असावा हे विनंति.

तुझा मित्र,

माधव मुद्दे. १७-८-३६

[१४] एक घरगुती पत्र.

पार्वतीपूर. श्री. सोमवार, १९-१०-३६
चि. रा. माधवराव यास सप्रेम आशीर्वाद,

पत्र लिहिण्यास कारण की, बरेच दिवसात चि. सौ. विमलाची भेट न झाल्याने तिला काहीं दिवसासाठी इकडे बोलाविण्याचा विचार आहे. तिच्या आईला आणि लहान भावडाना तिची फार आठवण होत असते. तरी आपल्या पूज्य मातापित्यांची हरकत नसल्यास तिला काहीं दिवसासाठी इकडे पाठवावे अशी विनंती आहे. आपले होकारात्मक उत्तर आले म्हणजे सोयीनुसार इकडून कोणास घेण्यासाठी पाठवीन.

अलीकडे 'प्रभाकरा'त बरेच दिवसात आपला काहींच लेख आला नाही. आपला माझा परिचय काहीं नवा नाही. आपण विद्यार्थिदशेत होता तेव्हापासून आपला व माझा परिचय आहे. पुढे चि. विमलेचा आपल्याशी विवाहाचा भाग्यशाली योग जुळून आल्याने या परिचयास निकट सबंधाचे स्वरूप प्राप्त झाले. पण यामुळे 'प्रभाकरा'चा लेखनसाह्यार्थ आपल्याकडे पाहण्याचा हक्क कमी होत नसून उलट वाढलाच आहे. आपल्यावर माझा भरवसा आहे, आणि आपल्या सुविचारी मताविषयीही मला विश्वास आहे. आपल्याकडून उत्तम प्रतीच्या लेखाची मी नेहमीच अपेक्षा करीत असतो. कळावे, हे आशीर्वाद. पत्राचे उत्तर लवकर यावे. आपला,

गोविंद महादेव ढोळे.

हेच पत्रां चि. सौ. बेबीस आशीर्वाद. बरेच दिवसांत तुझे पत्र कां बरे आले नाही ? आम्ही सर्व जण तुझी वाट पहात आहोत.

तुझा, तात्या.

[१५] कुटुंब की देश ?

पार्वतीपूर.

श्री. मगळवार, ता. २०-१०-३६

रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार, वि. वि.

तुम्हें मागील पत्र आल्यानंतर या भूतलावर मानवदेह धारण करून वावरणाऱ्या काहीं प्राण्याच्या अनेक चिरस्मरणीय अनुभवांनी तुझ्या या भाग्यशाली मित्राचें जीवन समृद्ध झालें आहे ! ते सर्वच अनुभव तुला सांगत बसण्यात अर्थ नाही. पण त्यातले काहीं मासलेवाईक अनुभव तुला लिहून कळविले तर आणखी काहीं नाही तर निदान तुला मौज तरी वाटेल. शिवाय त्यावरून माझ्यासारख्यांची आजकाल खरोखर काय स्थिति असते तेंही तुझ्या ध्यानांत येईल.

मला गेल्या काहीं महिन्यापासून येथील रावबहादुर माने, सेवा-निवृत्त एक्साइज् ऑफिसर, याचेकडे एक शिकवणी लागली आहे. त्यांचा एक मुलगा यदा प्रवेशपरीक्षेला बसणार असून मी त्याला शिकवीत असतो. सात आठ दिवसांपूर्वीची गोष्ट. त्याला परीक्षेसाठी जे हिंदुस्थानच्या इतिहासाचें पुस्तक नेमलें आहे त्यात जालियनवाला-बागची कत्तल व तदनंतरच्या काहीं घटना यांविषयी अगदी त्रोटक माहिती दिली असून त्यातलीं काहीं वाक्यें तर दिशाभूलकारक आहेत असें मला आढळून आले. त्या मुलाला या सबधातली खरी हकीगत कळावी या हेतूनें मी माझ्या जवळचें महात्मा गांधीचें आत्मचरित्र बरोबर नेऊन एक दिवस त्याला त्यांतले काहीं उतारे वाचून दाखवीत होतो. इतक्यांत त्याचे वडील स्वतः तेथून चालले असताना त्यांचे कानांवर त्यांतले काहीं शब्द आले. झालें, लागलीच— आळशाच्या घरीं गंगा स्वतः चालून आली आणि त्यानें तिला झिडकारलें !

‘ काय मास्तर ! कोणतें पुस्तक शिकविणें चाललें आहे ? ’
एकदम थबकून रावबहादुरांनीं विचारलें.

अगदीं अनपेक्षित असा तो त्याचा प्रश्न ऐकून मी वाचता वाचता थाबलों आणि उत्तर दिले : ' याच्या इतिहासाच्या पुस्तकात जालियनवाला बागेच्या कत्तलीचा उल्लेख आला आहे, त्याची खुलासेवार माहिती याना व्हावी म्हणून महात्मा गांधींच्या आत्मचरित्रांतले काहीं उतारे वाचून दाखवीत होतो. '

' म्हणजे तो इतिहास लिहिणाऱ्यापेक्षा आणि विद्यार्थ्यांसाठी तो नेमणाऱ्या अधिकाऱ्यापेक्षा तुम्ही स्वतःला अधिक शहाणे समजतां म्हणावयाचे ! मास्तर, हीं असलीं भलतींसलतीं पुस्तकें वाचून दाखवून माझ्या मुलाचे मन बहकाविण्यासाठीं तुम्हाला पैसे देऊन नेमलें नाहीं मी. माणसाने स्वतःची योग्यता समजून रहावे. त्याला परीक्षेसाठीं जीं पुस्तके नेमलीं असतील तितकींच करून घेण्याचें तुमचें काम आहे. त्याच्या बाहेर जाऊन पुन्हा हीं असलीं पुस्तकें वाचून त्याला बिघडविण्याचा प्रयत्न कराल तर लक्षात ठेवा ! दुसरे मास्तर कांहीं थोडे पडले नाहींत गावांत ! '

थंक्च झालों मी अगदीं ! पण कांहीं विचार मनात येतो न येतो तोंच दारातून मागें वळून रावबहादुर पुनः गरजले, ' आणखी हें पहा मास्तर, उद्यापासून ती गांधी टोपी बदलून दुसरी घालावयाची असेल तरच तुम्ही येथें घेण्याची तसदी घ्या. त्या गांधीनें तिथें बसल्या बसल्या कांहीं तरी खुळें काढावीं आणि तुमच्यासारख्या दीडशहाण्या तरुणांनीं मूर्खासारखे त्यांच्या मागे धावावें ! '

माधव, इतका सत्ताप आला मला त्या वेळेस त्या गृहस्थाचे हे प्रलाप ऐकून, कीं वाटलें द्यावा याला असाच एक चागला खणखणीत जबाब आणि बाहेर पडून ठोकावा रामराम कायमचा त्या घराला. आज अत्यंत नीतिमान सत्पुरुष, ख्रिस्तबुद्धादिकाचे आधुनिक अवतार, महान अलौकिक विभूति, म्हणून केवळ पौरस्त्यच नव्हे तर पाश्चात्य

भौतिकवादी जगही ज्याना शिरोधार्य मानते, ते महात्मा गांधी खुळचट आणि त्यांचें विश्वप्रसिद्ध आत्मचरित्र मुलाना विघडाविणारे ! क्षणमात्र मनांत विचार चमकून गेला कीं, पुन्हा म्हणून या घराची पायरी चढूं नये. ज्याला शिकवायचे त्याच्याचसमोर असा अपमान झालेला सहन करावयाचा, आणि निर्लेज्जाप्रमाणे पुन्हा दुसरे दिवशीं त्याला शिकविण्यासाठीं यायचें !

पण—माधव, तू काहींही म्हण, टीकाकार काहींही म्हणोत— वरील विचार माझ्या मनात येतो न येतो तोच दुसऱ्या क्षणीं माझ्या अंतश्चक्षूसमोर माझ्या वर्तमानकाळातील परिस्थितीचें, असहायतेचें, मानपूरला माझ्याकडे आशेने डोळे लावून बसणाऱ्या मातेचे आणि उपवर भगिनीचें, आणि त्याबरोबरच या शिकवणीपासून मिळणाऱ्या पंधरा रुपईंचें चित्र स्पष्टपणें उभे राहिलें, आणि जी गोष्ट मी दोन वर्षांपूर्वी स्वप्नांतही केली नसती ती करण्यास मी आतां प्रत्यक्ष तयार झालों ! दुसरे दिवशीं मुकाट्यानें टोपी बदलून ठरलेल्या वेळेवर मी— नव्हे, पूर्वीच्या स्वाभिमानी केशवाच्या भुताने—रावबहादुर मान्याच्या भव्य बंगल्याच्या पायरीवर पाय ठेवला. रावबहादुर सिगारेट ओढीत बाहेरच उभे होते, कदाचित ते मुद्दामच या वेळेस तथें उभे असावेत. क्षणमात्र त्यानीं माझ्याकडे, माझ्या टोपीकडे, पाहिले. मी देखील त्याना नमस्कार केला आणि आवढा आंतल्या आत गिळीत अभ्यासाच्या खोर्लीत जाऊन पोपटाप्रमाणे बडबडण्यास आरंभ केला !

माझा स्वतःचाच मला अत्यंत तिरस्कार वाटला त्यावेळेस. असले अपमानास्पद जिणें जगण्यापेक्षां मेलेलें काय वार्डट ? पांच वर्षांपूर्वी गांधीटोपीशिवाय इतर कोणतीही टोपी न वापरण्याचा निश्चय किती मनापासून आपण दोघानीं केला होता ! माधव, मरणाबद्दल इतकें वाटत नाही, या मरणप्राय जिण्याबद्दल तिरस्कार वाटतो

रे. आणि आज ते जिणे भोगणे भागच आहे. कारण मी एक मेल्याने माझी जरी या स्वार्थी विश्वातून तात्पुरती सुटका झाली, तरी माझ्यावर अवलंबून असणाऱ्या त्या दोन जीवांचे काय होणार ? अशा स्थितीत मरणे हा सुद्धा एक स्वार्थाचाच प्रकार नव्हे काय ? तरी बरे, आणखी कोणते पाश माझ्या गळ्यात आज नाहीत.

बेकार मनुष्य स्वाभिमानाला देखील मुक्तो. आणि ज्याला स्वाभिमान नाही तो देशाभिमान काय दाखविणार ? स्वतःचा चरितार्थही चालविण्यास जो असमर्थ आहे तो देशबाधवाचे दारिद्र्य काय दूर करणार ? स्वतःचा ससारही ज्याला 'नेटका' करता येत नाही तो देशाचा प्रपंच काय करणार ? ज्याला स्वतःलाच आपल्या पायावर उभे राहण्याचे सामर्थ्य नाही त्याने राष्ट्राचा गाढा खेचण्याच्या बाता कशाला माराव्या ? जो दानधर्म एखाद्या धनवानाचा कीर्ति मिळवून देईल तोच एखाद्या निर्धनाला उपासमारीची घाट दाखवेल. महापुराने आनंदित झालेली गंगा नदी रौद्रगीत गात गात दुधडी वहात असतांना, किंवा खेळकर वायुलहरींनी समुद्राच्या शातवृत्तीचा भलताच फायदा घेऊन त्रासदायक रीतीने ढिवचण्यास प्रारंभ केल्याने नदीपति खवळलेला असताना, एखादी प्रचंड आगबोट वेडरवृत्तीने डोलत आपला मार्ग काढीत जाते, म्हणून जिला आपला स्वतःचाच तोल नीट साभाळता येत नाही अशा एखाद्या लहानशा होडीने आणखी चार उतारूच्या जीवाची जबाबदारी स्वतःवर घेऊन त्या भयानक जलप्रवाहात प्रवेश केला, तर दुसरे दिवशी भयकर अपघाताच्या वारतेने स्थानिक वृत्तपत्राची विक्री वाढविण्यापलीकडे दुसरा कोणता इष्ट परिणाम होणार ? वेगवान वायूच्या जुलमी प्रवाहाला विरोध करतांना जो ताठरपणा एखाद्या भव्य वृक्षाला शोभा देईल तोच दुसऱ्याच्या आसऱ्यानेच आपले जीवन कंठणाऱ्या लतेला नाशकारक ठरल्यावाचून राहणार नाही.

लढाऊ राजकारण, प्रचंड त्याग, जळजळीत स्वाभिमान, जाज्वल्य देशाभिमान, कडक तत्त्वनिष्ठा, हे गुण जे आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र आहेत त्यानाच शोभतील. इतरांच्या बाबतीत या गुणांच्या प्रखर तेजाचा उपयोग संसाराची होळी करण्याकडे मात्र होईल. 'निस्पृहस्य तृण जगत्' हे खरें, पण मनाची तितकी तयारी होत नाही तीं पावेतो ज्याने त्याने आपली कुवत पाहून उडी टाकावी हेही तितकेच खरें आहे. गरूड पक्षी समुद्रावर लांब लांब भराऱ्या मारतो म्हणून एखादी टिटवी तसें करू म्हणेल, तर किनाऱ्याच्या जवळच कोठे तरी जलचराना किंचितसें खाद्य मिळवून दिल्याचें श्रेय मात्र तिच्या पदरात पडेल !

आणि एखाद्या गरूड पक्षाच्या पिलानेही आवश्यक शारीरिक वाढीची वाट न पहातां अल्पवयातच एखादे महान उड्डाण आरंभिले तर त्याचा परिणाम तरी काय होणार ? योग्य कालावधीनंतर जो वटवृक्ष झंझावातालाही टक्कर देऊ शकेल तोच रोपट्याच्या अवस्थेत असताना उन्मत्त वायूच्या प्रबळ प्रवाहापुढे न लवल्यास, तुफानांत इतरांना आश्रय देण्याचें जे सत्कार्य तो पुढे करू शकला असता तेही करण्यास तो असमर्थ होईल.

अगदीं आणीबाणीची अगर निकराची परिस्थिति सोडली तर एकदरीत पहातां, कांहीं एका मर्यादेपर्यंत स्वतःची वाढ होई-पावेतो प्रतिकूल आघात दुःखानें पण मुकाट्यानें सहन करणेंच राष्ट्राला आणि व्यक्तीलाही शहाणपणाचें होईल असें आज तरी मला वाटतें.

माधव, नानाविध दुःखांनीं गांजलेल्या या आपल्या अभागी मायदेशात आज माझीच स्थिति अशी आहे असें नसून, किती तरी शेकडो तरुण आज याच परिस्थितींतून होरपळून निघत असून स्वाभिमान-शून्यतेच्या नरकांत खिचपत पडले आहेत. समाजांतील या दिड्मूढ

झालेल्या प्रचंड घटकाला कांहीं तरी योग्य दिशा मिळाल्याशिवाय राष्ट्राचें पाऊल पुढें कसें पडणार ? दिवसेंदिवस अधिकाधिक विकट होत चाललेल्या या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नाकडे देशांतले कर्तेपुरुष आणखी किती दिवस डोळेझांक करणार ? आज तरी उपाययोजनेच्या दृष्टीनें मला अधारच दिसत आहे. विचारे शिक्षित तरुण ! हाडाचीं काढें करून परीक्षांच्या दिव्यांतून पदवीच्या फुग्यासह बाहेर यावयाचें; आणि जीवनाच्या जळत्या खाईत पडल्यावर प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या कठीण प्रदेशाचा प्रथमस्पर्श होताच, पूर्वी सुंदर दिसणारा तो फुगा फुटून निरुपयोगी झालेला पहायचा ! माझ्यासारख्या शिक्षिताना ना समाजात मान, ना साहित्यांत स्थान ! तरुणतरुणांची मोहक कुजबुज, सलज दृष्टभेट, भुकुटिभगाबरोबर उडणारी प्रेमवीराची दाणादाण, इत्यादि अत्यंत महत्वाच्या, जिव्हाळ्याच्या, आणि समाजाचा उद्धार करणाऱ्या विषयांना सोडून आमच्या प्रतिभासपन्न कादंबरीकाराना आणि कवींना माझ्यासारख्या सुशिक्षित बेकार तरुणाचीं दुःखें स्पष्टपणे वेशीवर टागून त्याचेकडे समाजाचें लक्ष वेधण्यास कोटून फुरसत होणार ?

आज कित्येक वर्षे सतत खादीची टोपी घालणाऱ्या मीं त्या दिवसापासून एकाएकी टोपी बदललेली पाहून पूर्वपरिचयाच्या कितितरी व्यक्ती रस्त्यांत भेटल्या म्हणजे आश्चर्य प्रदर्शित करतात, कित्येक स्पष्टास्पष्ट टीकाही करतात (स्वतः निष्ठेनें खादी वापरणारे मात्र यांत फारच थोडे आहेत); खुशाल करोत ! मी तरी त्यांना प्रत्येक प्रसर्गी काय उत्तर देत बसणार ? नुसता हसरा चेहरा करतो आणि पुढे सरकतो. आजही गांधीटोपीबद्दल मला पूर्वीइतकीच निष्ठा आहे, पण इतकेंच कीं, 'शिर सलामत तो टोपी पचास' या न्यायाने, माझ्यासारख्या साधारण मनुष्याच्या जीवनक्रमांत त्याहून अधिक महत्वाच्या अशाही कांहीं गोष्टी आहेत याची जाणीव पूर्वी नव्हती ती आता झाली आहे.

कळावें. इतरांचा कितीही गैरसमज झाला तरी माझी ही सर्व
हकीगत वाचल्यानंतर तू तरी पूर्वीप्रमाणेंच मजवर लोभ करीत
राहशील अशी आशा करणारा,
तुझा मित्र,
केशव दाते.

[१६] मनांतली तळमळ.

काचनपूर.

श्री.

रविवार, विजयादशमी,

शके १८५८

ती. रा. रा. तात्यासाहेब यांस सादर साष्टांग नमस्कार, वि. वि.

आपलें ता. १ चें पत्र पोचले. सौभाग्यवतीस येथून तिकडे पाठ-
विण्यास कोणतीही हरकत नाही. तरी आपण कोणास घेण्यासाठीं
पाठवावे.

बरेच दिवसांपासून आपल्याला एका महत्वाच्या खासगी विषया-
बद्दल लिहिण्याची इच्छा होती, पण सकोचानें आजपावेतो लिहिले
नाहीं. आज मात्र या पत्रद्वारे माझें मनोगत आपल्यासमोर मांडण्याचें
मी ठरविले आहे.

मी पार्वतीपूरला शिकत असतांना आपल्या अनेकवार भेटी होत
असत, आणि या भेटींत आपण स्वतः मोकळ्या मनानें माझ्याशीं
अनेक बाबतींत चर्चा करून मला कित्येक अडचणीच्या प्रसर्गां अमूल्य
उपदेशही केला आहे. अशा चर्चेत आपला कर्धीकर्धी मतभेदही होत
असे, पण बहुतेक महत्वाच्या सामाजिक, राजकीय व धार्मिक बाबतींत
आपलें मत सारखेच पडत असे.

या अनेक गोष्टींत स्त्री-शिक्षणासबधीही आपण निरनिराळ्या
दृष्टींनीं चर्चा केली होती हें आपणास स्मरतच असेल. आणि त्या
विषयावर 'प्रभाकरांतून' माझी एक लेखमालाही प्रकाशित झाली

होती. अपवादात्मक उदाहरणें वगळल्यास कौमार्यावस्थेत कॉलेजांतील आधुनिक विश्वविद्यालयीन शिक्षण हें सर्वसाधारण भारतीय महिलेला शक्य व आवश्यक नाही, आणि म्हणून सार्वत्रिक स्त्री-शिक्षण हवें असे म्हणणे म्हणजे प्रत्येक मुलीनें बी. ए. किंवा एम्. ए. होणें असा आग्रह धरणे नव्हे, हे मी माझ्या लेखांत यथामति प्रतिपादिलेंच होतें. पण त्याबरोबरच, विवाहापूर्वी प्रवेशपरीक्षेपावेतोचा प्राथमिक अभ्यास झाल्यानंतर, विवाह झाल्यावर मात्र पतीच्या सहकार्याने स्वतंत्र रीत्या प्रत्येक महिलेने आपला विद्याव्यासग चातू ठेवणे हे व्यक्तीच्या आणि राष्ट्राच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें आवश्यक असल्याचेही मी त्यात दाखविलें होते

त्यानंतर आपल्यासारख्या सुविद्य आणि सुविचारी पालकांच्या देखरेखीखाली वाढलेल्या वधूशीं विवाह होण्याचा सुयोग जुळून आला त्यावेळेस तर मला फारच आनंद झाला, व आदर्श भारतीय महिलेचा जीवनक्रम माझे घरीं समाजास दिसू शकेल अशा प्रकारच्या उच उच भराऱ्या माझें मन मारू लागलें. माझ्या स्वतःच्या लेखन-कार्यांत व इतर बौद्धिक व्यवसायातही मला माझ्या पत्नीचें साह्य लाभेल अशी आशा मला वाटत होती.

पण विवाहित आयुष्यास प्रारंभ झाल्यानंतर लवकरच मला माझ्या पूर्वीच्या सर्व अपेक्षा हवेंत विरल्याचे दृश्य पहावे लागलें, व त्यामुळे माझें मन फार उदास झाले. शाळेत साधारण प्रवेश-परीक्षेइतकें शिक्षण झालें असूनही नुसत्या पांच ओळीदेखील तिला शुद्ध लिहितां येत नाहींत हें पाहून मला फारच धक्का बसला. कित्येक बी. ए. झालेल्या पदवीधर तरुणतरुणीनाही मराठी भाषा शुद्ध लिहितां येत नाहीं हें मला माहीत आहे, पण माझा स्वतःचा भाषेच्या शुद्धलेखनावर कटाक्ष असल्यानें माझ्या पत्नींत तो दोष

मला फार दुःखद वाटला. देशाच्या व जगाच्या सद्यस्थितीचें आणि प्रचलित राजकारणाचे असावयास पाहिजे तितकें ज्ञान तिला नाहीं ही देखील मला एक सखेदाश्चर्याची गोष्ट वाटली ! पण मुख्य गोष्ट म्हणजे, हें व इतरही आवश्यक सर्व ज्ञान तिनें आता संपादन करावें अशी खटपट मी स्वतः अनेकवार केली, पण दुर्दैवेंकरून तीही फलद्रूप होतांना दिसत नाहीं.

आणि या व इतर अनेक कारणामुळे विवाहोत्तर स्त्रियाच्या विद्याव्यासगाबद्दलच्या माझ्या पूर्वीच्या मतांस धक्का बसला आहे. तीं मते केवळ माझ्या एकट्याच्या अनुभवावरून सर्वस्वी दूर सारण्यास मी आज तयार झालो आहे अशातला भाग नाहीं. पण आज मी संशयांत सापडलों असून पूर्वीचा जोरदार आत्मविश्वास काहींसा ढळ-मळीत झाला आहे हें मात्र खरें.

या अशा एकदर वस्तुस्थितीमुळे मनाला उदासीनता प्राप्त झाली असून, त्यामुळे आदर्श गृहात जो आनंद आढळून यावयास पाहिजे तो हल्ली येथे दिसून येत नाहीं. आजही मला हेच वाटतें कीं, विवाहाचा उद्देश केवळ शरीरसंबंध नसून, पतिपत्नींना मानसिक व बौद्धिक सहकार्याने जीवन व्यतीत करून अती उभयतांची आध्यात्मिक उन्नति करून घेण्याची संधि प्राप्त करून देणें हाच विवाहाचा मूळ उद्देश आहे.

आजपावेतो अनेक कठीण प्रसंगीं आपल्या उपदेशानुसारच मी माझ्या जीविताचें तारूं वल्हवीत आलों आहे. आपल्यासारखा श्रेष्ठ मार्गदर्शक मिळाल्याबद्दल मला अभिमानही वाटतो. प्रस्तुतचा प्रसंग इतर प्रसंगांपेक्षा निराळा असला तरी याही वेळेस आपल्या मार्गदर्शित्वाचा फायदा मला मिळेल अशी मी आशा करितों.

या सर्व प्रकरणांत माझें स्वतःचें कोठें चुकत आहे का ?

अलीकडे बरेच दिवसांत ' प्रभाकरा ' कडे मी लेख का पाठवूं

शकलो नाहीं हे वरील मजकुरावरून ध्यानांत येईलच.

कळावें, सेवेची श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला,

माधव मुद्दे. २५-१०-३६

[१७] भजन आणि भोजन.

धर्मपत्रिका

हिंदुधर्माभिमान्याचे एकमेव मुखपत्र : दर एकादशीस नियमित प्रसिद्ध होतें.

न जातु भयान्नकामान्न लोभात् । धर्मत्यजेज्जीवितस्यापिहेतोः ॥

पार्वतीपूर, सोमवार आश्विन शु ११ शके १८५८ ता. २६-१०-३६

कांचनपूरस्थ जनतेस जाहीर विनंति.

कांचनपूर येथील सर्व आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष ब्राह्मण मंडळीस कळविण्यास फार आनंद वाटतो की, येथील काहीं धर्मप्रेमी सज्जनांच्या आग्रहाच्या सूचनेवरून, स्थानिक श्रीविठ्ठलमंदिरांत रविवार मिति कार्तिक शु. १ ता. १५-११-१९३६ पासून श्रीपाडुरगाच्या पवित्र नामाच्या अखंड जयघोषाचा सोहळा सुरू करण्याचे ठरविले आहे. हा अखंड नामघोष गुरुवार का. शु. १३ रोजी पहाटे सूर्योदयापावेतो चालू राहिल, नंतर त्या दिवशीं दुपारीं पारण्याचा मोठा समारंभ करण्यांत येऊन गांवातील यच्चयावत् ब्राह्मण मंडळीस भोजन देण्यांत येईल. तरी गांवातील सर्व धर्मप्रेमी उत्साही मंडळींनीं पहाण्यासाठीं आपापलीं नावें व सोयीची वेळ येत्या रविवार पावेतो खालीं सहा करणाऱ्या सदगृहस्थाकडे कळविण्याची कृपा करावी. हे धर्मांचे पवित्र कार्य असल्याने धर्मबुद्ध्या नास्तिक लोकांच्या बडबडीकडे लक्ष न देतो येथील सर्व ब्राह्मण मंडळी या कार्मीं प्रेमानें व उत्साहानें हातभार लावून तें उत्तम प्रकारें पार पाडतील अशी पूर्ण आशा आहे. आमचे-

व...४

कडून आह्मी या पवित्र प्रसर्गी जें पडेल ते सर्व काम करण्यास तयार आहोंच. याप्रमाणेच इतरानींही करावें व पढरपूरच्या अपूर्व पांडुरंग-भक्तीच्या दृश्याचा लाभ कांचनपूरस्थ जनतेस येथे बसल्या बसल्याच करवून देणारा हा अभिनव उत्सव यशस्वी करावा ही विनति.

सर्वांचे कृपाभिलाषी,

कांचनपूर,

बाळकृष्ण नारायण काणे.

सोमवार, ता. १९-१०-१९३६

मुरलीधर केशव एकबोटे.

टीपः—या उत्सवाच्या वर दिलेल्या कल्पनेवरून या कार्मी पुष्कळ खर्च येईल हे सर्वास उघड होईलच; म्हणून सर्व मडळी यथाशक्ति द्रव्यसहाय्य करतील अशी कार्यकर्त्यांना पूर्ण खात्री वाटते. ब्राह्मणांच्या धर्मकार्यानें सर्व देशाचा फायदा होतो हें जाणून इतर वर्णांच्या लोकांनींही या कार्यासाठीं सहाय्य करावें अशी विनति आहे. जबळपासच्या गावाच्या जनतेलाही या नवीनच सुरू केलेल्या उपक्रमाची माहिती व्हावी, व त्यांचेकडूनही जमल्यास या प्रसर्गी आर्थिक सहाय्य मिळावें या हेतूनें वृत्तपत्रांतून ही माहिती प्रसिद्ध करित आहों.

मु. के. ए.

बा. ना. का.

[१८] विवाहोत्तर स्त्रीशिक्षण.

कांचनपूर.

श्री. मंगळवार, आश्विन शु. द्वादशी

ती. रा. तात्यांचे चरणीं बालके सौ. विमलाचा दोन्ही कर जोडून नमस्कार वि. वि.

तुमचे मला घेऊन जाण्याविषयीं पत्र पोचले. तुम्हाला इकडून जें उत्तर गेले ते मी सहज टेबलावर पडलेल वाचल. तात्या मला फार वाईट वाटल ते उत्तर वाचून. तुम्ही मला ध्यायला नका पाठवू

कोणाला. मी मुळीच येणार नाही. कारण की जेव्हा इथून खऱ्या खुशीनी रवानागी होईल तेव्हाच येईन. सध्या तुम्हाला लिहिले ते काही मोठ्या आनदानी नाही. म्हणजे तुम्ही अस नका समजू की मला इथे काही त्रास आहे. मुळीच नाही. इथली सगळी माणसे चागली आहेत. सासूबाई व मामंजी माझ्यावर प्रेम करतात. तिकडच तर माझ्यावर फार प्रेम आहे. पण तात्या, अलीकडे मात्र माझ्याशी पूर्वीप्रमाणे मोकळ्या मनानी बोलणे होत नाही. पण हा सारा माझाच दोष. मला नेहमी पुष्कळ सागायच होत की बायांनी चागली चागली पुस्तक वाचावी, आपल्या देशात काय चालल आहे याच ज्ञान मिळवाव, परदेशात काय काय होऊन राहिल आहे हेही वाचत रहाव. बायकांच्या अज्ञानामुळे देशाची फार हानी होते मला सुद्धा हे सारं सार पटतं. पण काय करू माझ्या मेलीच्या काही नवीन शिकविलेल ध्यानातच रहात नाही. पहिले पहिले मला किती तरी नवीन नवीन गोष्टी सांगायचे. फार गमत यायची त्या ऐकताना. पण त्या सगळ्या नवीन असल्यानी एकदम कशा हो माझ्या ध्यानांत राहतील ? आजपावेतो मी कधी फॅशिसट शब्दच ऐकला नव्हता, शाळेत इतक्या वर्षांत कधीच कानावर आला नाही माझ्या हा शब्द. मग फॅशिसट व सोशालिसट की काय तें, यांतला फरक एकदाच सांगितल्यानी कसा हो समजेल मला ? आणखी मग मला नाही सांगता आला की ते रागावतात, चिडतात. पण तात्या, तुम्हीच सागा मी तरी काय करणार ? माझ्या शुद्धलेखनाच्या चुका तरी एकदम कशा नाहीशा होतील ? खूप खटपट करते मी लक्षांत ठेवण्याची. पण अजून तें काही जमत नाही. तुम्ही सांगाना मी हें सगळें कस शिकू ? लहानपण तुम्ही नव्हता का मला मदत करत माझ्या शाळेतला अभ्यास करायला ? मला किती किती वाटत की हें सगळ शिकून आणखी लक्षात ठेवून त्यांना नेहमी आनंदित

ठेवाव. माझ्या कल्याणाचच आहे ते सगळ. पण मला कधी कधी वाटतं की जर मला कोणी रोज थोड थोड सावकाश शिकवेल तर सार समजेल. पण ते आहेत फार हुशार आणखी त्यांना वाटत की मलाही सगळ एकदम याव. ते जमत नाही आणखी मग ते माझ्यावर रागावतात. मग मला फारच वाईट वाटत आणखी जे येत तेही मी विसरून जाते. मग साध्यासुध्या गोष्टी सुद्धा माझ्या ध्यानात रहात नाहीत. पण माझ्यामुळे तिकडे नेहमी मनाला फार त्रास होतो, आणि ते पाहिलं म्हणजे माझ्याही डोळ्यात पाणी येत. म्हणून आता मी ठरवून टाकल आहे की रात्री रात्री जागून सुद्धा ते सांगतील ते वाचून पाठ करून ठेवीन. दिवसा घरांतल्या कामामुळे फुरसत सुद्धा मिळत नाही फारशी. पण याची कल्पना पुरुषांना काय येणार ? हुम्हीच नाही का तात्या मला सांगितल की बायांनी घरांतील आवश्यक कामे सोडून मधेच पुस्तक वाचीत बसू नये म्हणून ? आणखी तसं मी करू लागलं तर किती घोंटाळे माजतील घरांत बिनाकारण ? तात्या, पुरुषांचा अभ्यास किंवा लग्न न झालेल्या मुलींचा अभ्यास आणि माझ्यासारख्या लग्न होऊन सासरीं रहाणाऱ्या मुलींचा अभ्यास यात फार फरक असतो. सणवार आले म्हणजे चारचार दिवस काम सोडून इकडे तिकडे दुकायला एक क्षणाची सुद्धा फुरसत सापडत नाही. मग कठीण कठीण पुस्तक वाचून तीं समजून घेणे तर दुरच. पण हे सगळ कोणी नीट समजून मनात घेईल तेव्हा. पण ते काही असलं तरी आता यापुढे माझ्यामुळे तिकडे कधी उदास राहू द्यायच नाही असा शक्य तितका प्रयत्न करण्याचा मी निश्चय केला आहे. मी फारसे शिकल नाही तरी वामनपडितांच एक वाक्य मला नेहमी आठवतं - पित्यास संतोष देतो तोच सुपुत्र; प्रतीस संतोष देते तीच खरी स्त्री. म्हणून, तात्या, तुम्ही तरी मला लिहून कळवा मी काय आणि कस करत

जाऊ तें. माझे वडील वारल्यापासून तुम्ही आजपावेतो मला त्याची आठवण होऊ दिली नाही. मी तुमची पुतणी नसून मुलगीच आहे अशा प्रकारें तुम्ही मला ठेवल. आजपावेतों तुम्ही माझे कितितरी हट्ट पुरवले, नेहमी आनदांत ठेवल, मला घर तरी किती उत्तम पाहून दिलें. मग तात्या आता मला पुन्हा यावेळेसही मदत कराल ना ? कारण माझ्या मूर्खपणामुळें त्यांच्या मनाला होणारा त्रास पाहिला कीं फार वाईट वाटतं मला. फार लांबल माझं हें पत्र. पण तात्या मी माझ्या मनांतलं सुख-दुःख तुम्हाला नको लिहून कळव् तर कोणाला ? तर तुम्ही आता कोणाला घ्यायला पाठवू नका. आईला म्हणा मी मग पुढे केव्हां तरी येईन. तुमच्या पत्राची वाट पहात आहे.

तुमची लाडकी वेडी

बेबी. २७-१०-३६

ता. क.—मराठी शुद्ध कस लिहाव याचें एक चांगलें पुस्तक आणखी हिंदुस्थानच्या गेल्या वीस वर्षांच्या इतिहासाचें एक पुस्तक माझ्याकडे लवकर पाठवून द्या. म्हणजे मी ते सगळे पाठ करून द्यामी.

[१९] गोड अपघात.

कांचनपूर.

श्री. बुधवार आश्विन शु. १३ शके १८५८

ती. रा. रा. तात्यासाहेब यांस सादर साष्टांग नमस्कार, वि. वि.

मी आपल्यास गेल्या रविवारीं पाठविलेलें पत्र पोचलेंच असेल. तें वाचून आपल्यास काय वाटले असेल तें सांगवत नाही. परंतु तें पाठविल्यानंतर इकडे एक अत्यंत महत्वाची घटना घडून आल्यानें मला आतां त्या माझ्या पत्राच्या मुळाशीं माझा अविचारच स्पष्टपणें प्रतीत होत आहे. त्या पत्राला आपण आता उत्तरच पाठविण्याची आवश्यकता राहिली नाही.

तें पत्र आपल्याकडे पाठविल्यानंतर तिसरे दिवशीं म्हणजे कालच, एका मुकदम्याच्या कामासाठीं मला भैरवपूरला जावयाचें होतें. तीन चार तासांचा मोटरचा प्रवास असल्यानें, वेळ कटाळवाणा जाऊं नये म्हणून एक नवीन लघुकथासंग्रह बरोबर घेतला होता. सरासरी एक तास गेल्यानंतर, रस्त्याच्या बाजूला चरत असणाऱ्या गुरांपैकीं एक लहानसा केरडा एकाएकीं मोटरच्या समोर येऊन उभा राहिला ! अपघात टाळण्यासाठीं मोटरहाक्यानें वेगात असलेल्या मोटरला एकदम प्रतिबंधक लावला, त्याबरोबर आतील उतारुंना एका क्षणात गतिमान वस्तूंच्या नियमाचें प्रत्यक्ष ज्ञान झाले, आणि आत फुटागे असलेल्या एखाद्या बंद डब्याला बाहेरून कोणी जोराने एकदम इकडे-तिकडे हलवूं लागला असता आतल्या त्या फुटाण्याना कसा मजेदार अनुभव येतो याचीही प्रत्यक्ष प्रचीति आली ! कोणी पट्टीवरून खालीं घसरले, कोणी प्रेमानें एकमेकाना कडकडून भेटले, कोणी दत्तकविधीची वाट न पहाताच आपल्या शेजारी बसलेल्याच्या माडीवर जाऊन आदळले, तर कित्येकांच्या टोप्या आणि पगड्या एकदम रस्त्यावर येऊन क्षणभर मिळालेल्या स्वतंत्रतेचा फायदा घेऊन फार दिवसांनीं भेटलेल्या भूमातेच्या अगावर लाडाने लोळू लागल्या ! पण उतारूंच्या सुदैवानें आणि वृत्तपत्रीय बातमीदारांच्या दुर्दैवाने कोणासही म्हणण्यासारखी इजा झाली नाहीं, आणि मोटरहाक्याचा स्वतःचा त्यांत कांहींच दोष नसल्यानें सर्वांनीं तो प्रसंग हसण्यावारी नेला व प्रवास पुढें चालू झाला.

पण इतर उतारूंना हास्यास्पद वाटणाऱ्या याच लहानशा अनपेक्षित प्रसंगांतून माझ्या आयुष्यांतील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना घडून आली. व्यक्ती काय, किंवा राष्ट्रें काय, त्यांच्या इतिहासमदिराचें नीट अवलोकन केल्यास कितितरी महत्त्वाच्या ठिकाणीं आकस्मिक

अनपेक्षित घटनांचीच फरशी त्यांत बसविलेली आढळून येते ! या पृथ्वीच्या पाठीवर मानवजातीचा प्रथम अवतार झाला तेव्हांपासून आजपावेतोंच्या तिच्या जीवनाच्या पटांत विधात्यानें अनेकवार अशा क्षुल्लक आकस्मिक घटनांचेच धागे कौशल्यानें उपयोजिले आहेत. पुढें शेकडो वर्षे भारतभूला ग्रासणाऱ्या पारतन्त्र्यग्रहणाच्या अगदीं सुरवातीलाच राजा अनगपाळाचा हत्ती ऐन विजयाच्या समयीं बाण लागून घाबरला नसता तर ? वॉटर्न्च्या लढाईत नेपोलियननें मागविलेली कुमक पंधराच मिनिटें अगोदर आली असती तर ?

आणि वरील क्षुल्लक घटना त्या दिवशीं माझ्या प्रवासात घडून न येती तर ? काय झालें असतें हे सांगणे कठीण आहे. पण सुदैवानें वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, त्या लहानशा केरळ्याच्या कृपेनें माझ्या जीवनांत माझ्या अविचारानेच निर्माण झालेले गैरसमजाचे, निराशेचे व उदासीनतेचे ढग एका क्षणात नाहीसे झाले !

ती महत्त्वाची पुढील घटना अशी... ..

(दुदैवानें हे पत्र येथेच संपाविणे भाग आहे. येथील एक वृद्ध हरिजन गृहस्थ कांहीं दिवसापासून आजारी असून या वेळेस ते अत्यवस्थ असल्यानें त्यांचेकडे जाण्यासाठीं तातडीचें बोलावणें आलें आहे. पण माझ्या मागील पत्राने आपल्या मनांत व्यर्थ निर्माण झालेलें दुःखपटल शक्य तितक्या लवकर दूर व्हावें या इच्छेनें हे अर्धवटच पत्र आपल्याकडे पाठवीत आहे. उरलेला मजकूर लवकरच सवडीनें कळवितो.) कळावे—

आपला,

माधव मुद्दे. २८-१०-३६

[२०] बापाचें हृदय.

पार्वतीपूर.

ता. ३०-१०-३६

चि. कु. नदिनीस, आशीर्वाद.

बरेच दिवसांत तुमचेकडील पत्र न आल्यानें आम्ही येथें काळजीत आहों. तरी पत्र पाहताच उत्तर पाठवून काळजी दूर करणें. गेल्या महिन्यात दीडशे रुपये पाठविले त्याची पोस्टाची पावती आली परंतु तू स्वतः काहीं लिहून कळविलें नाहीं. तरी त्याचाही खुलासा करावा. मागें तुझें पत्र आलें होतें ते देखील फार दिवसानंतर आले होतें. असें करू नये. तुम्हा दोघांपैकी कोणीतरी आठपधरा दिवसांतून एकदा पत्र टाकीत राहिलें म्हणजे आम्हाला येथें काळजी राहणार नाहीं.

तुझी आई तुझी फार आठवण करीत असते, येत्या सुटीत अवश्य यावें.

तुझी चित्रकलेत प्रगति होत आहे हे पाहून आनंद वाटतो. परंतु त्यामुळें तुझ्या इतर अभ्यासाकडे दुर्लक्ष न व्हावें हें लक्षात असू द्यावें. सुरेशचा अभ्यास यदा कसा काय चालला आहे ? त्याने या वर्षी कसेही करून बी. ए. पास झालेंच पाहिजे. कारण पुढल्या वर्षाच्या सुरवातीला येथील शाळेंत एक इंग्लिश विषय शिक्षविणाऱ्या शिक्षकाची जागा रिकामी होण्याचा बराच सभव आहे; त्या जागीं त्याला लावून घेण्याची खटपट करण्याचा विचार आहे. पुन्हा अशी सधि बरेच दिवस येणें कठीण जाईल. बाकी सर्व ठीक आहे. पत्रोत्तर लवकर पाठविण्यास विसरू नये.

तुझा पिता,

व्ही. एस्. दमरे.

ता. क. तुझ्या पत्रांत तू कोणा शरच्चद्र भट्टाचार्याचा उल्लेख केला आहेस. तो चांगलीं चित्रें काढीत असेल, पण दूरच्या व

अनोळखी प्रातात तुझ्यासारखीं वाटेल त्या तरुणाशीं फारसा परिचय करू नये असे मला वाटते.

[२१] हिमालयाएवढ्या चुकीची कबूली.

काचनपूर.

श्री. सोमवार, आश्विन कृ. ४ शके १८५८

ती. रा. रा. तात्यासाहेब यास सादर साष्टांग नमस्कार वि. वि.

माझ्या मागील पत्रांत अर्धवट सोडलेली माहिती अनेक महत्वाच्या कारणांमुळे यापूर्वी कळवू शकलो नाही याबद्दल वाईट वाटते.

मी ता. १० रोजी भैरवपूरला जात असतां मोटरला बसलेल्या धक्याचा वृत्तात त्या पत्रात आलाच आहे. त्या गडबडीत माझ्या हातातले लघुकथासंग्रहाचे पुस्तकही जोराने खाली अस्ताव्यस्त पडले. दुसऱ्याच क्षणीं मी ते उचललें तो त्यांतून एक घडी केलेला कागद बाहेर डोकावू लागला. साहजिक कुतूहलानें मी तो उघडून पाहिला, तेव्हा ते एक पत्र आहे असे मला आढळून आलें. मी तें पुस्तक एका भिन्नाकडून वाचावयास आणिलें होते म्हणून तें पत्र कदाचित त्याचे असेल या भावनेनें ते मी पुनः तसेच ठेवून देणार होतों. परंतु इतक्यांत त्यातलें अक्षर मला माझ्या चांगल्याच परिचयाचें भासले. पत्राच्या खाली व वर पहाता, तें सौभाग्यवतीनें आपल्यास लिहिलेलें एक पत्र असल्याचें आढळून आले. पत्रावर तारीख आदले दिवसाचीच होती. यानंतर मात्र मला ते पाहण्याचा हक्क आहे असें वाटून मी ते वाचण्यास प्रारंभ केला.

आणि काय सांगू ? मी ते जसजसें वाचू लागलो तसतसें माझ्या मनाला कांहीं तरी विलक्षण वाटू लागले; आणि अर्धे वाचतां न वाचतां तोंच माझ्या नेत्रांत अश्रुविंदू उभे राहिले, हृदय भरून आलें आणि मनातलें सारे क्लिप्त पश्चात्तापाच्या ज्वालानीं दग्ध होऊ

लागलें. लिहिणाऱ्या व्यक्तीच्या अतःकरणात खळबळणाऱ्या मावना अगदी साध्यासुध्या नैसर्गिक भाषेत मार्मिक रीतीनें व्यक्त करणारे एक अमूल्य पत्र होतें तें ! त्यांत भारदस्त शब्दाची फरसबदी आणि उपमा-उत्प्रेक्षादि अलंकारांची कलाकुसर नसली तरी हृदयापासून निघणाऱ्या आणि हृदयाला जाऊन भिडणाऱ्या सोप्या सरळ भाषेचें नैसर्गिक सौंदर्य भरपूर होतें.

इतरांनीं सांगितलेल्या हजार वाक्यानीं जो परिणाम माझ्या मनावर झाला नसता तो त्यातल्या एकेका वाक्याने होत होता. त्या दिवशीं घरून निघाल्यापासून मोटरमध्ये याच विषयाचे विचार मनात येत होते, अशा मनस्थितींतच तें पत्र माझ्या हातीं आले—आलें कशाचे, देवानेंच ठेवलें ! या सर्व कारणांमुळे त्या पत्रानें त्या वेळेस माझ्या मनावर जो परिणाम झाला तसा नंतर आपल्याशीं समक्ष सभाषण करूनही झाला असता किंवा नाहीं याची वानवाच वाटते मला. एका सालस व्यक्तीशीं मी कसा अन्यायानें वागत होतो याचें क्षणाधांत मला ज्ञान होऊन मनांतलें सारें शक्य नाहींस झालें. तिच्या एकदर परिस्थितीची आणि त्यांतही ती करित असलेल्या आटोकाट प्रयत्नांची जाणीव करून न घेतां उगीचच तिला मी दोष देत होतो ! पाण्यांतल्या माशांना पोहणें, जमिनीवरच्या माशांना उडणें, किंवा हरिणशिशूला पळणें शिकवावें लागत नाहीं, तसेंच पुरुषाला अभिमान बाळगणें आणि स्त्रीला पति-पुत्रांसाठीं स्वार्थत्याग करणेही शिकवावें लागत नाहीं ! तिच्या एकंदर परिस्थितीचा आणि पूर्वाभ्यासाचा नीट विचार करून जर मी योग्य प्रमाणांत लेखनवाचन नेमून दिले असतें तर आजपावेतो तिनें बरीच प्रगति केली असती. हा विचार मनात येत असताना मला माझ्या पार्वतीपूरच्या एका विद्यार्थी भित्राचें स्मरण झालें त्याला एकदा क्षयाची भावना सुरू झाली. पार्वतीपूरच्या एका चांगल्या डॉक्टराचें

तीन महिने औषध घेऊनही गुण येईना. शेवटीं तो मुबईस एका नामांकित डॉक्टराकडे गेला. त्याने त्याची सर्व हकीगत ऐकून पूर्वीची औषधयोजनाही पाहिली. मौज अशी की, मुबईच्या डॉक्टराने पूर्वीचीच औषधयोजना कायम ठेवून फक्त त्यांतील प्रत्येक औषधानें प्रमाण निपट केलें. पधराच दिवसात माझ्या मित्राच्या प्रकृतीत इष्ट बदल दिसू लागला ! पार्वतीपूरच्या डॉक्टराच्या चुकीला हसणारा मी स्वतः माझ्या पत्नीच्या बाबतीत तीच चूक करीत होतो.

आपल्या नावाने लिहिलेल्या त्या पत्राची एक नकल मी यासोबत पाठवीत आहे. मूळ पत्र मी मजजवळ ठेवून घेतले आहे. नकल व मूळ पत्र एकाच व्यक्तीच्या हातचे आहे.

माझा लवकरच तेथे येण्याचा विचार आहे. त्यावेळेस सौभाग्यवतीसही बरोबर आणीन म्हणतो. कळावे, सेवेशीं श्रुत होय हे विशापना.

आपला,

माधव मुद्रे. २-११-३६

[२२] कौटुंबिक वातावरणांतले ढग.

पार्वतीपूर. श्री. शुक्रवार ता. ६-११-३६
चि. रा. माधवराव यास सप्रेम आशीर्वाद.

तुमचे पत्र पोचले. मजकूर वाचून फार आनंद झाला.

चि. सौ. बेबीचे पत्र तुम्ही पाठविले तेही पोचले. पण सुदैवाने आतां त्या एकंदर दुःखोत्पादक घटनेवर पडदा पडला असून मला आतां विशेष लिहिण्याचीही आवश्यकता उरली नाही. तुमच्या पहिल्या पत्रानें मनांत उद्विग्नता उत्पन्न झाली होती; आणि एकदा समक्षच तेथे यावें असा विचार करून सोयीचा दिवस पहात होतो. पण इतक्यात तुमचे दुमरे पत्र घेऊन मनाला जरा बरे वाटले; आणि अतग

तुमच्या परवांच्या पत्राने तर सर्व समाधान झाले आहे. तुमच्यावर माझी बरीच भिस्त आहे. पुढेमागे ' प्रभाकर ' चा सारा कारभार तुमच्यावर सोंपवून आयुष्याच्या सध्यासमयी प्रत्यक्ष अविरत समाज-सेवेला पूर्णपणे वाहून घेण्याची माझी इच्छा आहे. आज माझा स्वतःचा ' प्रभाकर ' असता तर या कागदी ' प्रभाकर ' चा भार किती आन-दाने, किती हक्काने, त्याच्या खाद्यावर टाकून मोकळा झालों असतों ! पण ईश्वराची इच्छा तशी नव्हती. दुसरे काय ?

माधवराव, मानवी जीवनात, विशेषतः कौटुंबिक वातावरणात, मधूनमधून गैरसमजाचे व मनोमालिन्याचे ढग उत्पन्न होणे साह-जिकच आहे. मात्र सुविचारवायूचे योगाने ते लवकर दूर होऊन सतोषकिरणे पुनः पूर्ववत् फाकणे ही ईश्वराची कृपा होय. या सुविचारांचे वेळीच साह्य न झाल्यास हे ढग दिवसेदिवस जास्त जमून त्यातून अपशब्दांची विशुद्धताही चमकू लागण्याचा संभव असतो. तुमच्या बाबतीत मात्र हे गैरसमजाचे ढग लवकरच वितळून गेले ही खरोखर फार आनदाची गोष्ट होय. कारण विशेषतः प्रस्तुतसारख्या बाबतीत परस्परांची हृदये कधी कधी इतकी हळुवार झालेली असतात की, माझ्यासारख्या निकटसंबंधी तिःहाइताच्या सल्ल्याचा परिणामही विपरीत होण्याचा संभव असतो. अस्तु. यापुढे तुम्ही उभयतां परस्पर सहकार्याने वागून जीवनपथ उत्तम रीतीने आक्रमण कराल असा या दुःखी म्हातान्याला विश्वास वाटतो. आमच्या बेबीची वृत्ति मला तिच्या लहानपणापासूनच माहीत आहे. कोणीही चांगली गोष्ट तिला सांगितली तर ती अमलांत आणण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केल्या-शिवाय ती रहात नाही. ईश्वर तुम्हा दोघांनाही सद्बुद्धि व सौख्य देवो.

तुमचे मित्र केशवराव हल्लीं कोठेशीं असतात ? आजकाल ते काय करीत असतात ? मागे तुमच्यामुळे माझा त्यांच्याशीं जो

थोडासा परिचय झाला होता त्यावरून माझा त्याचेविषयी फार चांगला ग्रह झाला आहे.

तुमच्या गावीं लवकरच विठ्ठलभजनाचा मोठा उत्सव सार्वजनिक रीत्या साजरा होणार असल्याबद्दल 'प्रभाकर' कचेरीकडे प्रसिद्धीसाठी एक पत्रक आलें असून, 'धर्मकार्यास उत्तेजन' म्हणून त्यासबधांत एक संपादकीय स्फुटही लिहिण्याची विनंति करण्यात आली आहे. तरी या उत्सवासबधांत कांहीं विश्वसनीय माहिती खासगी रीत्या कळवूं शकाल काय ? कारण कोणतीही गोष्ट खरोखर चांगली आहे असें नीट चौकशी करून समजल्याशिवाय उगीच 'प्रभाकरा'तून— आणि विशेषतः संपादकीय सदरांतून—तिची स्तुति किंवा पुरस्कार करावयाचा नाही असा माझा नियम आहे. उलट, ती खरोखरच चांगली असेल तर तिला यथाशक्ति साह्य करण्यास 'प्रभाकर' केव्हाही तयार आहेच. कळावे, हे आशीर्वाद. आपल्या मातापित्यास नमस्कार. चि. बेबीस आशीर्वाद. तिच्या नांवानें एक वेगळें पत्र आज पाठविलेंच आहे.

आपला,

गोविंद महादेव डोळे.

[२३] मुलीस उपदेश.

पार्वतीपूर.

श्री.

शुक्रवार ता. ६-११-३६

चिरजीव सौभाग्यवती बेबीस सप्रेम आशीर्वाद,

रा. माधवरावांच्या पत्राबरोबर तुझे पत्र आलें तें पावलें.

आतां तुमचीं उभयतांचीं मनं सुदैवानें साफ झालींच असल्यानें त्या तुझ्या पत्राबद्दल लिहिण्यासारखें असें मला विशेष कांहीं उरलें नाही. पतीला प्रसन्न ठेवण्याची तुझी इच्छा आणि खटपट पाहून मला फार आनंद झाला. तूं तुझ्या इच्छेस अनुसरून योग्य दिसेल

तेव्हां इकडे ये. आता तुझे घर तेंच आहे; येथें तू येणार ती पाहुण्यासारखी थोडे दिवसांसाठी. आम्हांला अर्थात् वारंवार तुझी आठवण येते व येत राहिल, पण त्याला इलाज नाही. तू घरातले काम आणि लेखनवाचन दोन्ही नियमानें करित जा, दोघातही तुझे कल्याण आहे. ईश्वरकृपेनें तुला पति सुविद्य आणि चांगल्या विचारांचे लाभले आहेत. त्यांना स्वतःला बुद्धिपुरःसर अन्याय करणे पसत पडत नाही; आणि इतरांनीही केलेला आवडत नाही. तुझ्या बाबतीतही त्यांनीं आपली चूक कबूल केली असली तरी हा त्याच्या मनाचा थोरपणा आहे इतकेंच तू समज, तेवढ्यामुळे तू आपली नम्रवृत्ति, पति-भक्ति किंवा कर्तव्यपरायणता किंचितही सोडूं नकोस. विशेषतः एक गोष्ट तूं नेहमी ध्यानांत ठेव. स्त्री कितीही शिकली किंवा श्रीमत झाली तरी परोपकारीवृत्ति, मर्यादा आणि शालीनता हे तीन गुण असल्याशिवाय तिच्या जीवनाला शोभा येणार नाही. प्रसगाविशेषी, सकटकारी, किंवा पति आढमार्गावर जात असता स्त्रिया धीट झाल्या पाहिजेत हें अगदीं खरें, पण रोजच्या सर्वसाधारण जीवनात जो धीटपणा पुरुषाला शोभा देईल तो स्त्रीला तसा भूषणास्पद होणार नाही.

बाळे, तुम्ही उभयता परस्पर सहकार्याने वागून स्वतःचे आणि त्याबरोबरच समाजाचें कल्याण साधावे हेच माझे तुम्हांला सांगणें आहे. वैवाहिक जीवन यशस्वी होण्याला फाजील स्वतंत्रता किंवा फाजील परतंत्रता ही दोनीही बाधक असून परस्परतंत्रतेचा सुवर्णमध्यच त्याला आवश्यक आहे. या परस्परतंत्रतेला एकमेकांच्या मतांविषयी, दोषांविषयी आणि चुकांविषयी सहिष्णुतावृत्तीची जोड दिली कीं असतोष, मनोमालिन्य, परकाभाव, इत्यादि खडकांची भीति बाळगण्याचें सहसा कारणच नाही. कळावें, हे आशीर्वाद. तुम्हा, सात्या.

[२४] माझ्या कन्येस पदरांत घ्यावे.

पार्वतीपूर.

श्री. रविवार ता. ८-१२-३६

रा. रा. रावबहादुर सदाशिवराव केसकर,

रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नाशिक,

स्वामींचें सेवेशीं, कृ. सा. नमस्कार वि. वि.

गेल्या कित्येक वर्षांत आपल्या व माझ्या प्रत्यक्ष पत्रव्यवहाराचा अगर भेटीचा प्रसंग आला नसल्यानें आज हें पत्र पाहून आपल्यास प्रथम काहींसें आश्चर्य वाटण्याचा सभव असला, तरी यांतील मजकूर वाचल्यानंतर तें दूर होईल अशी आशा आहे. कदाचित आपल्याला माझ्या परिचयाची दीर्घकालामुळे विस्मृति पडली असणेंही शक्य आहे. फार वर्षांपूर्वी आपण दोघेही अलाहाबाद विद्यापीठांत बरोबरच बी. ए. च्या वर्गांत शिकत होतो इतकी आठवण मी येथे करून दिल्यानंतर, विद्यार्थीदोघेतल्या त्या निश्चित दिवसात आपण दोघे कित्येक वेळा गगानानास जाऊन कसे पुष्कळ वेळ पोहत होतो, चादण्या रात्री संगमाच्या कांठावर बसून कशा गप्पा मारीत होतो, विद्यापीठातील महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांत मराठी भाषेचा अभिमान जागृत करण्यासाठीं कसे झटत होतो, इत्यादि गोष्टींचा मुद्दाम सविस्तर उल्लेख करण्याचे कारण उरणार नाहीं असे वाटते. आपण दोघेही तेथूनच एल्. एल्. बी. ची परीक्षा एकाच वर्षी उत्तीर्ण झाल्यानंतर मात्र आपण सरकारी न्यायखात्याच्या नोकरींत शिरून तन्निमित्त दक्षिणेंत अनेक ठिकाणीं रहात गेल्यानें, व मी वाकिलींच्या धद्यानिमित्त येथें स्थायिक झाल्यानें, आपल्या त्या परिचयास पुढें वारवार उजळा भिळूं शकला नाहीं.

आज आपल्यास हे पत्र लिहिण्याचें विशेष कारण म्हणजे माझी मुलगी चि. कु. मालती ही नुकतीच बी. ए. पास झाली असून आता

योग्य वर पाहून तिचा विवाह करून देण्याची आमची मनीषा आहे. आपले ज्येष्ठ चिरंजीव रा. श्रीपादराव हे नुकतेच उत्कृष्ट प्रकारे एम्. एस् सी. उत्तीर्ण होऊन पुढे आय्. सी. एस. च्या परीक्षेसाठी विलायतेस जाण्याच्या विचारात आहे असे वृत्तपत्रातून वाचले. त्यांचा विवाह यंदा विलायतेस जाण्यापूर्वी करण्यास आपली हरकत नाही असेही मी माहिती काढली त्यावरून कळले. तरी भिन्न या नात्याने पूर्वी असलेला आपला संबंध व्याही या नात्याने शक्य झाल्यास कायम करण्याच्या आशेने आपल्यास मी हें पत्र लिहित आहे.

माझी कन्या सुमारें १९ वर्षांची असून हुशार आहे. शिवाय विशेष म्हणजे, रा. श्रीपादराव यासही ती अगदीच अपरिचित नाही. येथील सुप्रसिद्ध विद्वान प्रोफेसर डॉ. विश्वनाथराव यांच्या हाताखाली केमिस्ट्रीचा अभ्यास करण्याच्या हेतूने रा. श्रीपादराव येथील कॉलेजांत दोन वर्षे होते, त्या वेळेस कॉलेज गॅदरिंग, मॅगझीन इत्यादि निमित्तांनी त्यांचा आणि मालतीचा परिचय झालेला आहे. रा. श्रीपादराव यांच्या हुशारीविषयी तिला अत्यंत आदर आहे. हा संबंध जुळून आल्यास ती आणि आम्ही, तिचे मातापिता, स्वतःला फार भाग्यवान समजू.

पण या बाबतीत अधिक निश्चितपणें बोलणें करण्यापूर्वी आपण व रा. श्रीपादराव यांच्या मातोश्री यांच्याशी एकदा आमच्या मालतीचा परिचय होणें इष्ट वाटतें. शिवाय रा. श्रीपादराव यांचाही पूर्व-परिचय अगदी निराळ्या व त्रयस्थ स्वरूपाचा असल्याने त्यांनाही मालूची 'परीक्षा' करण्याची इच्छा होण्याचा संभव आहे. तरी आपण तिघांनी जर दोन तीन दिवसांसाठी आमचेकडे लवकरच येण्याची कृपा केली तर आम्ही आपले फार आभारी होऊं. आपलें होकारार्थी उत्तर येतांच मी आपल्याला इकडे येण्यासाठी सोयीच्या

गाड्या व इतर माहिती कळवीन. आपलें इकडे येणें शक्य नसल्यास आम्ही तिकडे येण्याचे ठरवू.

माझी कन्या आपल्या सद्गुणसौंदर्याने आपल्या पुत्रास अनुरूप अशीच आपल्याला वाटेल याची खात्री वाटते.

कळावें, लोभ असावा हे विनति. पत्रोत्तराची वाट पहात आहे.

आपला कृपाभिलाषी,
गोपाळ दामोदर कोपरे.

[२५] खरे आणि खोटे भक्त.

काचनपूर.

श्री.

सोमवार

अश्विन कृ. ११ राके १८५८

ती. रा. रा. तात्यासाहेब यास सादर साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलीं पत्रें मिळालीं, मजकूर समज.ग. येथे लवकरच होणाऱ्या उत्सवाची माहिती आपण विचारली आहे. वस्तुतः शुद्धवृत्तीने आणि अतःकरणपूर्वक ईश्वरभक्तीने असे उत्सव केल्यास त्यांची उपयुक्तता काहीं अशी व्यक्तिशः मलाही मान्य आहे, व मागें पार्वतीपूरला मी अशा एका उत्सवांत भागही घेतला होता. पण येथें जो उत्सव लवकरच होणार आहे त्याबद्दल आणि त्यांत भाग घेणाऱ्या कांहीं प्रमुख व्यक्तींबद्दल जितकें थोडें लिहिलें तितकें बरे. त्या उत्सवाच्या संबंधांत 'प्रभाकरा'त प्रकाशित करण्यासाठीं सोबत पत्र पाठवीत आहे त्यावरून माझे तत्संबंधीं मत आपल्या ध्यानांत येईलच. या पत्राखालीं मीं माझे स्वतःचें नांव न लिहितां 'एक विचारी ईश्वरभक्त' असें टोपण नांव प्रसिद्धीसाठीं लिहिलें आहे. यांत माझा हेतु इतकाच आहे कीं, ही चर्चा वैयक्तिक भूमिकेवरून चालविण्यास कोणास होतां होईल तों संधि मिळूं नये. शिवाय या चर्चेची झळ मी येथें करित अस-

लेल्या हरिजन कार्यास लागू नये (कारण येथील हरिजन कार्ये व आगामी उत्सव या दोघांशीही सहानुभूति ठेवणारे कांहीं लोक येथे आहेत) असाही एक उद्देश या टोपण नांवाच्या मुळाशी आहे. पण तशी वेळच आली तर माझे नाव जाहीर करण्यास माझी केव्हांही हरकत राहणार नाही.

माझा मित्र केशव दाते हा हल्ली पार्वतीपूरलाच आहे. त्याचे वडील कांहीं दिवसांपूर्वी वारल्याने त्याच्यावर हल्ली घर चालविण्याचा सारा भार येऊन पडला आहे. सध्या तो नोकरीच्या शोधात आहे, पण दुर्दैवाने त्याच्यासारख्या हुशार पदवीधर तरुणालाही त्या बाबतीत मारामार पडत आहे ! माझा लवकरच आपल्या तेथे येण्याचा विचार असल्याचे मी मागील पत्रात लिहिलेच होते. त्यावेळेस मी केशवबद्दल आपणास आणखी सविस्तर माहिती देऊन गाठही घालून देईन.

कळावें, सेवेशी श्रुत होय हे विश्वासना.

आपला,

माधव मुद्दे. ९-११-३६

२६] सत्याचा खून करणारे सत्यनारायणाचे उपासक.

प्रभाकर

(अग्रेसर मराठी साप्ताहिक) : संपादक व प्रकाशक:—गो. म. डोळे
विंतीपूर, गुरुवार, अश्विन कृ. १४, शके १८५८, ता. १२-११-३६

‘ प्रभाकर ’ चा पत्रव्यवहार.

१. रा. संपादक ‘ प्रभाकर ’ यास,

स. न. वि. वि. पुढील मजकुरास आपल्या सन्मान्य साप्ताहिकांतून प्रसिद्धी मिळावी अशी विनंति आहे.

यदा आमच्या येथे काहीं सदगृहस्थांनीं येत्या कार्तिक शु. १ पासून का. शु. ११ पावेतो अखड विठ्ठलनामस्मरणाचा उत्सव साजरा करण्याचे ठरविले असून, त्यासबधीं माहिती काहीं वृत्तपत्रातूनही आता प्रसिद्ध झालीच आहे. का. शु. १२ चे दिवशीं उत्सवाचें पारणें होऊन ब्राह्मणभोजनाचा कार्यक्रम होणार आहे असें कळतें.

वस्तुतः आपापल्या मतानुसार ईश्वरभक्ति करण्याचा प्रत्येक मनुष्याला जन्मसिद्ध हक्क असल्यानें, असल्या उत्सवाच्या विरुद्ध लिहिण्याचें कांहींही प्रयोजन नव्हतें. परंतु जनतेनें ईश्वरभक्ति कोणत्या स्वरूपात करावी हें ठरविण्याचा सर्व हक्क आपल्यालाच आहे अशा वृथाभिमानानें ग्रस्त होऊन, स्वतःची विशिष्ट पद्धति पसत नसणारे ते सारे धर्मभ्रष्ट, नास्तिक किंवा निरीश्वरवादी असे भलभलते प्रलाप कोणी काढू लागला म्हणजे आत्मसमर्थनार्थ काहीं शब्द काढणे आवश्यक होतें. अशतः या आगामी उत्सवात मूळ नामस्मरणापेक्षा बाह्य अवडबरावरच जास्त भर दिला जाणार असल्याचें आढळल्यावरून, आणि अशतः इतर काहीं महत्वाच्या कारणावरून, आमच्या गावातील कांहीं व्यक्तींनीं या उत्सवात प्रत्यक्ष भाग घेण्याचे नाकारले. पण तेवढ्यावरून त्याच्या-विरुद्ध स्पष्टास्पष्ट ओरड सुरू झाली असून गांवात नाना प्रकारचे खोटेनाटे गैरसमज पसरविण्यांत येत आहेत. म्हणून त्यांच्यातला एक या नात्यानें या अल्पमतवाद्याची भूमिका स्पष्ट करण्याच्या उद्देशानें हा थोडासा मजकूर लिहीत आहे.

खऱ्या ईश्वरभक्तीचा उगम नम्रपणा, सदाचार, हांतून घडणाऱ्या कुकर्मोबद्दल मनःपूर्वक पश्चात्ताप इत्यादि गोष्टींत होत असतो. नाच स्वार्थसाधूवृत्ति आणि खरी अतःकरणपूर्वक ईश्वरभक्ति यांचें विळ्याभोपळ्याइतकें सख्य आहे हें सूज्ञास सांगणें नलगे. मात्र असली स्वार्थीवृत्ति आणि ईश्वरभक्तीचें अवडबरपूर्ण ढोंग यांचें सख्य वाटेल

तेव्हां होऊ शकतें ! आज या सुधारणेच्या विसाव्या शतकात मानवी मनाच्या असल्या सडक्या प्रवृत्तींचे तिरस्करणीय प्रदर्शन ससारांत अनेकविध स्वरूपात दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. स्वार्थी व्यापारी तूप, आटा, साखर, इत्यादि वस्तूत अपायकारक स्वस्त पदार्थांची खुशाल भेसळ करून, आपल्या दुकानावर विश्वासानें येणाऱ्या बंधूच्या आरोग्यावर अग्नि ठेवण्याचें श्रेय घेत आहेत ! अर्धवट ज्ञान असलेले आणि म्हणून भयकर असे स्वार्थी कुडबुडे वैद्य रोगांनीं पीडलेल्या गरीब जनतेला लुटून आपल्या थोड्याच दिवसाच्या औपधयोजनेनें गिऱ्हाइकाच्या शरीरप्रकृतीत जमीन-अस्मानाचा बदल घडवून आणीत आहेत ! कोर्टें, कचेऱ्या, ऑफिसे यांतील लहानमोठी स्वार्थी कामकरी मडळी स्वतःच्या स्थानाचा अयोग्य फायदा घेऊन आज कितितरी निरक्षर व गरजू व्यक्तींना निर्दयपणे अडवून लुबाडीत आहेत ! (कोठें कोठें वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं याविरुद्ध मोहीम काढल्याचेंही प्रसिद्ध होत आहे). पण सर्वांत मौज अशी की, सकाळ, संध्याकाळ, दिवसा, रात्री, घरात, घराबाहेर, वेळीं, अवेळीं, यांच्या देवपूजेचें, धर्मप्रेमाचें, ईश्वरभक्तीचें, इतकें ढोंग चालू असतें की, एखाद्या नवख्या त्रयस्थाला हे युधिष्ठिराचे किंवा ऋषिमुनींचेच अवतार वाटावेत ! एकीकडे प्रत्यही नीतीची मान मुरगळीत असतां दुसरीकडे देवाच्या नांवानें टाहो फोडायचा ! एकीकडे खऱ्या धर्मतत्वांच्या उरांत खुशाल दररोज सुरी भोसकावयाची, आणि दुसरीकडे धर्माच्या नांवानें धूपदीप जाळावयाचे ! एकीकडे सत्याचा यःकश्चित् स्वार्थापायीं धडधडीत खून करायचा, आणि दुसरीकडे सत्यनारायणाच्या पूजेच्या नांवानें मिष्टान्न भक्षण करावयाची ! एकीकडे आपल्यांतल्याच पददलित मानव बंधुभगिनींना निर्दयपणें दुःखाच्या खाईत टाकावयाचें, आणि दुसरीकडे देव आमची संकटीतून मुक्तता का

करीत नाहीं म्हणून त्याला केविलवाण्या स्वरात आळविण्याचा आव आणावयाचा ! असला हा प्रकार हेतुपुरःसर राजरोस होताना पाहिला म्हणजे किळसच येते ! आपल्या अशा कृतीत काहीं विसगति आहे याची कल्पनाच जणू त्याच्या मनातून नाहींशी झाली आहे. दिवसभर कुकर्मिंनी हात खुशाल मळवावे, सायकाळीं देवपूजेच्या साबूनें ते धुतले कीं दुसरे दिवशी पुन्हा हात मळवायला मुभा, अशी याची विचारसरणी असावीशी वाटते !

ज्याला खरोखर खाण्याची सुद्धा भ्रांत आहे, मध्यान्हीचा समय होतांच दोन तीन कच्चीबच्चीं चिमणीयेवढीं तोंडे करून केविलवाण्या दृष्टीनें पहात ज्याच्याभोंवती आर्तस्वरानें गिल्ला करू लागतात, त्यानें नाइलाज म्हणून अन्यायानें पैसे मिळविले तर ते एक वेळ क्षम्य व अनुकंपनीय होऊ शकेल, पण ज्यांना ईश्वरकृपेनें अशी विवचना नसून महिन्याअखेर आवश्यक खर्चवेच वजा जाता थोडी फार शिल्लकच उरते, अज्ञानीं देखील अधिक द्रव्याची हांव धरून निरनिराळ्या प्रकारांनी भोळ्या विचारांच्या अज्ञ जनतेला (आणि कधीं कधीं अडलेल्या सज्ञानाही) पिळून स्वतःची तुमडी भरण्याचा नीच उद्यम करावा आणि तरीही समाजात ईश्वरभक्तीचे ढोलकें पिटावे हें गर्हणीय होय. अर्थात आज सर्वच ईश्वरभक्ति करणारे लोक या प्रकारचे असतात असें केव्हांही म्हणणें नाहीं, सुदैवानें अतःकरणपूर्वक देवपूजा व नामस्मरण करणारे महाभाग आजही कधीकधी निदर्शनास येतात, आणि त्यांचें दर्शन झालें म्हणजे आपोआप आदरानें मानही लवते. परंतु केवळ समाजांत आपली प्रतिष्ठा वाढावी या हेतूने केले जाणारे अवडंबरयुक्त मोठमोठे धार्मिकोत्सव पाहिले म्हणजे साहाजिकच त्यांच्याशीं सहकार्य करण्याची इच्छा होत नाहीं. पण यावरून आमचा धर्मद्वेष अगर नास्तिकपणा सिद्ध होत नसून

आमच्यावर असले आरोप करणाऱ्यांचा ढोंगीपणा मात्र सिद्ध होत असतो, हे न कळण्याइतकी जनता आता भोळी राहिली नाही हे त्यांनी पूर्णपणे लक्षांत असू द्यावे.

कांचनपूर } आपला,
मंगळवार, अश्विन कृ. ११, १८५८ } एक विचारी ईश्वरभक्त.

[२७] महत्वाचा ताजाकलम.

पार्वतीपूर. श्री मंगळवार, ता. ८-१२-३६
रा. रा. रावबहादुर सदाशिवराव केसकर,
रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नाशिक,
स्वामीचे सेवेशी कृ. सा. नमस्कार वि. वि.

पत्र पाठविण्यास कारण की, गेल्या महिन्याच्या आठ तारखेस मी माफी उपवर कन्या कु. मालती हिचा आपले विद्वान चिरजीव रा. श्रीपादराव यांच्याशी विवाह जमवून आणण्याची खटपट करण्याच्या उद्देशाने आपल्याकडे एक पत्र पाठविले होते, ते आपल्यास पोचलेच असेल. त्याचे उत्तरी कांहीं न कळल्याने हे पत्र पुन्हा पाठवून आपल्यास तकलीफ देत आहे याची माफी असावी. तरी सत्वर उत्तर पाठविण्याची कृपा केल्यास आभारी होईन.

त्या पत्रात मी विनंति केल्याप्रमाणे आपला इकडे येण्याचा विचार असल्यास मला तसे कळविण्याची कृपा व्हावी, तसा विचार नसल्यास आम्ही तिकडे येऊ.

कळावे, लोभ असावा हे विनंति. उत्तराची वाट पहात आहे.

आपला कृपामिलाफी,
गोपाळ दामोदर कोपरे.

ता. क. आपण तिघांनी आमच्या इकडे येण्याची कृपा केल्यास

त्याचा प्रवासखर्च मी आपल्यास देईन हे लिहिणें नकोच.

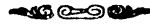
गो. दा. को.

[२८] देशोद्धाराचे एक सुलभ साधन !

धर्मपत्रिका

पार्वतीपूर, बुधवार, कार्तिक कृ. ११ शके १८५८, ता. ९-१२-३६

काचनपूर येथील कार्तिकी एकादशीचा उत्सव

अखंड नामपाठाचा यशस्वी कार्यक्रम ! सुधारकांच्या विरोधाचा बोजवारा !

(आमच्या खास बातमीदाराकडून)

पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणे या वर्षी काचनपूर येथील भव्य विठ्ठल-मंदिरांत कार्तिकी एकादशीच्या उत्सवाचा अभिनव कार्यक्रम कांहीं धर्मप्रेमी सज्जनांच्या दुर्दम्य उत्साहाने अत्यंत यशस्वी रीत्या पार पडला. उत्सवास कार्तिक शुद्ध प्रतीपदेचे दिवशी सूर्योदयाचे शुभअवसरिी जगन्नायक पांडुरंगाच्या जयघोषाने प्रारंभ झाला ! तेव्हांपासून बरोबर अकरा दिवस म्हणजे कार्तिक शुद्ध द्वादशीचे सूर्योदयापावेतो श्री-विठ्ठलाचे अखंड नामस्मरण चालले होते !! शिवाय या अवधीत भक्तश्रेष्ठ तुकाराममहाराजांच्या समग्र गाथेचेंही दोनदा संपूर्ण पारायण झाले ! प्रत्येक तासातासाने नामस्मरणाचा पहारा बदलत असल्याने कोणालाही कटाळवाणे न वाटता अकरा दिवसांच्या अखंड नाम-पाठाचा हा प्रचंड कार्यक्रम श्रीगणेशाच्या आशीर्वादाने आणि धर्मा-भिमानी सज्जनांच्या सहकार्याने निर्विघ्नपणे पार पडला. दररोज सकाळ सायकाळ श्रीविठ्ठलाची आरती आणि शिवाय प्रत्येक रात्री सुश्राव्य कीर्तन यांचीही जोड मिळाल्याने कार्यक्रमास फार आकर्षकता आली

होती. फार काय सांगावें ? त्या अकरा दिवसात आपण कांचनपुरात नसून प्रत्यक्ष पदरपुरांतच वावरत आहोत असा येथील जनतेस भास झाला असल्यास नवल नाही ! एकादशीचे दिवशीं तर भक्तिरसाचा पूरच लोटला होता ! बाल आणि वृद्ध, स्त्री आणि पुरुष, सर्व जण विह्वलचरणीं लीन होऊन नामस्मरणांत मग्न झाले होते. द्वादशीचे दिवशीं सर्व उत्सवाचे पारणें होऊन मोठें ब्राह्मणभोजन झालें. या उत्सवाची मूळ कल्पना काढण्यापासून तों थेट पारण्याच्या दिवशीच्या ब्राह्मणभोजनाच्या उष्ट्या पत्रावळी फेकण्याची व्यवस्था करण्यापर्यंत सर्व कार्यक्रम यशस्वी करण्याचें श्रेय, बव्हंशी येथील सुप्रसिद्ध धर्मपरायण बाळकृष्णपत काणे आणि मुरलीधरपत एकबोटे या दोघा थोर सज्जनांच्या अव्याहत व स्वार्थरहित परिश्रमाकडेच जाते यात सशय नाही. अशा विभूतीकडे पाहिलें म्हणजे ' धर्मसंस्थापनार्थाय सभवाभि युगे युगे ' या भगद्वचनाचें प्रत्यक्ष प्रमाण हातीं आलेसें वाटल्यास नवल नाही !! ईश्वर त्यांना चिरायु करून उत्तरोत्तर अशीच धर्मसेवा त्यांचे हातून घडवून आणां.

या उत्सवाला प्रथमपासूनच कांहीं अहमन्य तरुण सुधारकांनीं—सुधारक कसले दुर्धारकच ते—विरोध दर्शवून आपल्या मूर्खपणाचें ष नास्तिकतेचें प्रदर्शन करण्यास कमी केलें नाही. गावात तोंडीच नव्हे तर ' प्रभाकर ' सारख्या पाखंडी वृत्तपत्रांतूनही त्यांनीं कोव्हे-कुई करण्यास मागेपुढे पाहिलें नाही. परंतु एखाद्या अज्ञ मनुष्यानें आपल्या हातानें स्वतःचे डोळे झांकल्यानें सूर्याचें तेज कमी होत नाही, त्याप्रमाणे या बीडशहाण्या मूठभर नास्तिकांच्या असहकारानें उत्सवाच्या यशस्वितेस कोणतीही बाधा येऊ शकली नाही ! यांच्या-सारख्या कितीही श्वानांनीं आपलें संगीत सुरू केलें तरी उत्सवाचा आणि हिंदुधर्माचा ऐरावत आपली गति त्यामुळें कधीही सोडणार

नाहीं हे यांनीं पूर्णपणें लक्षांत ठेवों ! प्रथम यांनीं उत्सवात आरतीच्या वेळेस तरी येथील अस्पृश्यांना मंदिराच्या अगणात ओट्याखालीं उभे राहण्याची मुभा देत असाल तर आम्ही यांत सहकार्य करू शकू, असा उद्दामपणाचा निरोप उत्सवचालकांचेकडे पाठविला होता; पण 'चचु-प्रवेशे सुसलप्रवेश.' या चाणक्यनीतीचें पूर्ण ज्ञान असलेले धर्मवीर काणे यांनीं असल्या भ्रष्टाकारास समति देण्याचें तात्काळ नाकारलें. अशा रीतीनें अयशस्वी झाल्यावर यांनीं गांवात उत्सवचालकांच्या विरुद्ध नानाप्रकारच्या कड्या पिकविण्यास प्रारंभ केला. विशेषतः पारण्याच्या दिवशीं ब्राह्मणभोजन झाल्यानंतर उघ्ठ्या पत्रावळीसाठीं कांहीं अस्पृश्य गोळा झाले असता, त्यातील 'चदी' नांवाच्या एका भगिणीनें पत्रावळीच्या लोभाने मंदिराच्या आवारांत पाय टाकतांच, धर्मावतार श्री. मुरलीधरपंत एकत्रोटे यांना तो अनाचार सहन न होऊन त्यांनीं तिला तत्क्षणीं बाहेर हाकलून दिलें, या सत्य कथेचा विपर्यास करून श्री. एकत्रोटे यांनीं तिला एक पादत्राण फेकून मारलें असला धडधडीत असत्यारोप करण्यासही या धर्मद्वेष्यांनीं प्रारंभ केला आहे असे समजतें ! वस्तुतः धर्मावताराच्या हांतून पादत्राण मारून घेण्याचें सौभाग्य त्या सःकश्चित भंगिणीस विडळमंदिराच्या पवित्र आवारांत लाभले असतें तर त्यांत तिचा पारलौकिक लाभच झाला असता ! परंतु तसें कांहीं घडें नसतां, केवळ एकत्रोटे यांची समाजांत बेअब्रू करण्याच्या नीच उद्देशाने हे स्वतःस सत्त्ववादी म्हणविणारे सुधारक वाटेल तशा अफवा गावात फैलावीत असल्याचे पाहून यांच्या अज्ञानाची कींव करावी, किंवा यांच्या दुष्टपणाबद्दल यांना शासन करावें, हेच क्षणभर कोडे पडते ! तेजस्वी दिव्यावर झेप घालणाऱ्या आत्मघातकी शलभाप्रमाणें धर्मवीराशीं प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष विरोध करणाऱ्याची स्थिति शास्त्राधिवाय राहणार नाहीं, हे यांनीं नीट लक्षांत ठेवल्यास

त्यांचें पुष्कळ हित होईल !

अस्तु. गांव तेथे महारवाडा या न्यायानें प्रत्येक गांवांत आज-काल आढळून येणाऱ्या या विरोधकाची खरी लायकी सूत्र जनता चांगल्या प्रकारें ओळखीत असून, त्यांच्या प्रलापांचा इतका उल्लेख करण्याच्याही लायकीचे ते नाहींत ! स्वतःचें नांव जाहीर करण्याचेंही धैर्य नसल्यानें, बुरख्याआडून टीका करणाऱ्या प्रभाकर-भीत शिखडींना सत्याची खरी चाड असल्यास त्यांनीं प्रथम बुरख्याबाहेर यावें, आणि मग आपल्या ' विचारी ईश्वरभक्तीचें ' प्रदर्शन करावें असें येथील उत्सवचालकांचे त्यांना जाहीर आव्हान आहे ! मात्र मध्यतरीं असल्या टीकांची मुळींच भीड न ठेवतां, पढरपूरची भक्तिगगा येथे काचनपुरांत आणणारा हा भगीरथ उत्सव आता प्रतिवर्षीं असाच चालवून हिंदु-धर्माचें नांव उज्वल राखावें, अशी आमची श्री. काणे आणि एकबोटै यांना कळकळीची विनंती आहे. असे धार्मिक उत्सव जागोजागीं वार-वार होत राहिल्यास ईश्वराची कृपा होऊन या अभागी देशाला पुनः स्वराज्याची पूर्वींची सुस्थिति प्राप्त होण्यास काय उशीर लागणार ?

[२९] बातमी पसरूं लागली. (श्री. गो. दा. कोपरे यांस बंधूचें पत्र) लखनौ. श्री. गुरुवार, ता. १०-१२-१९३६ ती. रा. रा. नानांस मनोहरचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

गेल्या महिन्यांत आलेले आपले पत्र पावले. त्यावरून चि. मालतीचें पुढील शिक्षण तूर्त बंद असल्याचें दिसून येतें. तरी येत्या नाताळांत तिला इकडे पाठविल्यास आम्हा सर्वांस आनंद होईल. चि. सुशिलेला तिला भेटण्याची फार इच्छा आहे.

सुशिला यंदा मॅट्रिकला बसणार आहे. शिवाय तिला पेन्टिंगची बरीच आवड असल्यानें त्याही दृष्टीनें तिचा अभ्यास चालू आहे.

आता ती काहीशी बरी चित्रे काढू लागली आहे. तिने नुकतेच काढलेले सूर्योदयाचे एक चित्र बासोबत पाठविले आहे.

चि. मालतीचा विवाह बदा करावयाचा आपला विचार आपण लिहिला असून, नाशिकच्या एका स्थळासंबंधी खटपट करीत असल्याचेही उल्लेखिले आहे. तरी तेथील उत्तर काय आले तें कळवावे. कारण तेथे जमल्यास उत्तमच, न जमल्यास मीही येथें खटपट करून पाहीन.

पण त्याबरोबरच वरासंबंधी आपली इच्छा व कल्पना आपण खुलासेवार कळवावी. कारण मालतीसारख्या पदवीधर मुलीचा विवाह जमविणें म्हणजे कांहीं एखाद्या जुन्याकाळच्या अशिक्षित मुलीचें लग्न ठरविणें नव्हे. यासंबंधांत तात्विक वादविवाद आपण मार्गे अनेकवार केला आहे. पण आता प्रत्यक्ष प्रश्न समोर उभा असल्याने यावेळेस आपले नक्की काय मत आहे तें कळलेले बरे.

कळावे, हे विज्ञापना.

आपला बंधू,
मनोहर कोपरे.

ता. क. तेथील आपल्या ओळखीचे वामनराव दत्तरे याचा एक मुलगा व मुलगी येथें शिकत असतात. तेथें त्याचेबद्दल काय माहिती असेल ती असो, पण येथे त्यांचेविषयी एकदरीत चांगले मत नाही. त्याचेकडे मधूनमधून लक्ष असू द्यावे म्हणून रा. दत्तरे यांनी आपल्या-मार्फत मला मार्गे सुचविले होते, पण ते मला कधीच भेटत नाहीत. एकदोनदा बरेच महिन्यापूर्वी चि. सुशिलेला फिरावयास जाण्यासाठी बोलाविण्याकरिता नदिनी आमचे घरा आली होती; पण त्यावेळेस मी घरी नव्हतो. दोन महाराष्ट्रीय व्यक्तींनी इकडे येऊन अपकीर्ति मिळवावी आणि जन्तेत टीकाविषय व्हावे याबद्दल मनास फार खेद चाटतो.

मनोहर.

[३०] एक विलक्षण गूढ.

पार्वतीपूर.

श्री. मंगळवार ता. १५-१२-१९३६.

चि. रा. माधवराव यांस सप्रेम आशीर्वाद.

तेथील उत्सवासंबंधी तुम्ही पाठविलेले पत्र ता. १२-११-३६ च्या 'प्रभाकर' मध्ये प्रकाशित झाल्यानंतर ' धर्मपत्रिकें ' तही त्यासंबंधांत बराच मजकूर येऊन गेला आहे, तो तुमच्या वाचण्यांत आला असेलच.

तुमच्या मागील पत्रात तुम्ही तुमचा इकडे लवकरच येण्याचा विचार असल्याचें लिहिलें होते. परंतु अद्याप तुमची भेट झाली नाही. एका विशेष कारणासाठी हा दुःखी म्हातारा तुमच्या भेटीची आतुरतेने वाट पाहत आहे.

माधवराव, मी स्वतःला दुःखी असें विशेषण लाविलेले वाचून इतरांइतकें जरी नाही तरी थोडेसें आश्चर्ये तुम्हाला देखील वाटण्याचा संभव आहे. पण माझी सारी वस्तुस्थिति कळली तर तुम्हाला माझ्या मनःस्थितीची यथार्थ कल्पना येऊन अनुकंपा वाटल्याशिवाय राहणार नाही. बरेच वर्षांपूर्वी माझा एकुलता एक मुलगा आम्ही कुंभमेळ्यासाठी हरिद्वारला गेलो असतां तेथे गर्दीत हरवला हे तुम्हाला माहित असेल. पण तो कसा हरवला याची खुलासेवार माहिती मी कोणास विशेष कधी सांगितली नाही. आतां मात्र मी ती सर्व तुम्हाला कळविण्याचा विचार केला आहे. कारण ती सगळी तुम्हाला नीट कळली म्हणजे अलीकडे चारपाच वर्षांपासून उत्पन्न झालेल्या आणि गेल्या उन्हाळ्यापासून कळसास पोचलेल्या एका विलक्षण घोंटाळ्याच्या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी तुम्ही मला योग्य साहाय्य देऊं शकाल. आतां या प्रकरणाचा लवकर कांहीं तरी नक्की तपास लावावा अशी मनाला तीव्र तळमळ लागली आहे. तरी तुम्ही येत्या नानाळच्या

सुटीत येथे येणार आहे। काय हे कळवावे. कारण तुमचा तसा विचार मसल्यास ती सर्व हकीकत तुम्हाला पत्रद्वारे तरी कळवीन.

कळावे, हे आशीर्वाद. पत्राचे उत्तर लवकर यावे.

आपला,

गोविंद महादेव ढोळे.

[३१] मुलाचा बाप.

नाशिक श्री. शनिवार ता. १९-१२-३६
रा. रा. गोपाळराव कोपरे, पार्वतीपूर, यास
स. नमस्कार वि. वि.

आपलेकडून आलेली दोन्ही पत्रे पोहोचली. मजकूर समजला. आपल्या पत्राच्या वाचनाने फारा दिवसांच्या आठवणी जागृत होऊन एक प्रकारचा उदास आनंद वाटला. 'तेहि नो दिवसा गताः'

चि. श्रीपादचा विवाह जमल्यास यदा करण्याचा आमचा विचार आहे हे खरे आहे. आतांपावेतो आम्ही पुष्कळ मुली पाहिल्याही आहेत; पण अद्याप कोठे निश्चित ठरविले नाही. आपल्या कन्येचा आणि त्याचा पूर्वीचा थोडासा परिचय आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्याला लवकरच आय्. सी. एस्. सार्ठी इंग्लंडला पाठविण्याचा आमचा विचार आपल्यास माहीतच आहे. पण आय्. सी. एस्. सार्ठी इंग्लंडला जायचे म्हणजे मोठाच खर्च (अर्थात् पुढे फायदाही तसाच होण्याचा संभव). त्याच्या विवाहाचा प्रश्न निश्चित करताना याही गोष्टीकडे आम्हांस लक्ष देणे भाग आहे. माझ्या स्वतःच्या मार्गे आणखी इतर मुलामुलींचा खर्च असल्याने भी माझ्या स्वतःच्या हिमतीवर त्याची आय्. सी. एस्. होण्याची इच्छा पूर्ण करू शकेन असे वाटत नाही. काय ईश्वर करील ते खरे !

आपण हे पत्र पोहोचतांच आमच्या जातायेतांच्या प्रवासाचे पैसे पाठवून दिले तर या नाताळाचे सुटतिच तेथे येऊन जाऊं. श्रीपाद-बरोबर आजकालच्या प्रघातानुसार त्याचे दोन मित्रही येणार आहेत.

कळावे, लोभ असावा हे विनति. आपलें उत्तर लवकर यावे, कारण आणखीही एक दोन ठिकाणी याच कामासाठी जाणें आहे.

आपला कृपाभिलाषी,

रावबहादुर केसकर.

ता. क. पैसे सेकड ब्लासच्या भाड्याचे पाठवावे हे लिहिणें नकोच.

[३२] हृदयद्रावक पूर्वतिहास.

पार्वतीपूर

श्री. शुक्रवार ता. ८-१-१९३७

चि. रा. माधवराव यांस सप्रेम आशीर्वाद.

तुमचें पत्र काल मिळालें. तुमच्या वडिलांच्या प्रकृतीच्या कारणामुळे तुम्ही गेल्या नाताळांत येथे येऊ शकला नाहीं हे वाचून वाईट वाटलें. तरी आता त्याची प्रकृति कशी आहे तें कळवून काळजी दूर करावी. तुमची प्रत्यक्ष भेट आतां काहीं दिवस तरी होण्याचा संभव नसल्यानें माझ्या मागील पत्रांत उल्लेखिलेली हकीगत या पत्रांत आता तुम्हाला सविस्तर कळविण्याचा मी विचार केला आहे.

त्या गोष्टीस आतां बावीस वर्षे होत आली आहेत. लहानसा खेळकर प्रभाकर त्यावेळेस तीन साडेतीन वर्षांचा असेल. आम्ही उत्तर हिंदुस्थानात आग्रयास रहात होतो. माझे आईबाप मूळचे पार्वतीपूरचेच रहिवासी असून माझे बालपण व विद्यार्थीपण येथेंच गेलें. पुढें बी. ए. झाल्यावर मला योगायोगानें आग्रा येथें एका चांगल्या बँकेत सव्वादो रुपये पगारावर नोकरी लागली. तेथें आम्ही

राहात असता, सन १९१५ मध्ये सुप्रसिद्ध कुंभमेळा प्रचंड प्रमाणावर हरिद्वारला भरला होता त्याला जाण्याचा प्रभाकरच्या आईने फार आग्रह धरल्याने, ती, मी आणि तो असे तिघे त्या वर्षी फेब्रुवारी महिन्यांत तेथे गेलो. महाशिवरात्रीचा दिवस म्हणजे त्या मेळ्यांतला एक अत्यंत महत्वाचा दिवस. अखिल हिंदुस्थानातून असलेले लोक त्या दिवशी ' हरीच्या पायरी ' जवळ गंगास्नान करण्याच्या उद्देशाने आले होते. लहान, मोठे, स्त्री, पुरुष, गृहस्थ, साधू, इत्यादिकाची एकच गर्दी झाली होती.

अशा त्या दिवशी गंगास्नानाचे महत्पुण्य कसेबसे पदरात पाडून आम्ही तिघे सकाळी दहाचे सुमारास परत आमच्या खोलीकडे जात होतो. रस्त्यात लागलेल्या मेळ्यात एका दुकानावर असलेल्या एका लहानशा मोटरसाठी प्रभाकरने फार नाद घेतल्याने आम्ही परत फिरून मेळ्यात आलो. दुकानातून ती मोटर घेऊन प्रभाकरच्या हातांत दिली आणि मी तिचे पैसे दुकानदारास देत होतो. इतक्यात एकाएकी एक मस्त हत्ती मोकळा सुटून इकडे तिकडे धावू लागल्याची हूल उठली. (हातात ती मोटर घेऊन उभ्या असलेल्या प्रभाकरचे दृश्य आजही माझ्या डोळ्यासमोर स्पष्ट दिसत आहे) हत्तीच्या आक्रमणाच्या भीतीने जीव घेऊन सैरावैरा पळत सुटणाऱ्या लोकांचा जबरदस्त लोंढा आमच्या अगावर येऊन आदळला ! जिकडे तिकडे धावपळ आणि आरडाओरड चालली होती. मोठ्या मुष्किलीने मी प्रभाकरला उचलून एका हाताने पत्नीला धरून बाजूला होण्याचा प्रयत्न करू लागलो. दृष्टीआड असलेल्या हत्तीपेक्षां दृष्टीसमोरच्या लोकांच्या जमावाचाच मला भयकर धास्ती वाटू लागली. लोक मूर्खासारखे चारी दिशांनी आणि चारी दिशांकडून धावत होते. श्वास घेणेही कठीण जाऊ लागले. जिकडे पहावे तिकडे लोक रेंटीतच

होते. शेवटीं मागून येणाऱ्या गर्दीचा भार अगदीं असह्य होऊन पत्नीचा हात माझ्या हातांतून सुटला, आणि मी तिला इकडे तिकडे पाहण्याचा प्रयत्न करतो, तोंच दुसरा एक जबरदस्त धक्का बसून माझा लाडका प्रभाकर माझ्या हातांतून घसरला. पुढेले दृश्य मला पाहवेना. आतां या मागून आणि पुढूनही येणाऱ्या अनिवार्य लोंढ्या-पुढें माझ्या बाळाचें काय होणार याची कल्पना मनांत येऊन माझ्या डोळ्यापुढें अधारी आली, आणि क्षणमात्र अश्रूनीं डबडबलेले माझे डोळे मिटले. लोक रेटितच होते. मीही आता दुःखानें अगदीं भानरहित होऊन कांहीं विरोध न करूं शकतां, एक क्षण लोकाचा जबरदस्त प्रवाह नेईल तिकडे असहायतेनें वहात गेलों. पण दुसऱ्याच क्षणीं भानावर येऊन पहातों तों काय, जिकडे तिकडे तोच अफाट जनसमुदाय आणि कानठळ्या बसविणारा आरडाओरडा ! माझा पुत्र किंवा माझी पत्नी यांपैकीं कोणीच मला दिसेना. कित्येक लोकांनीं उंच हात करून आपल्या खांद्यावर मुलें धरून ठेवलीं होतीं. माझ्या नेत्रांतल्या अश्रुधारा मला आवरेना.

कांहीं वेळानें लोकाचा जमाव पागला. तो अनर्थकारक हत्तीही पोलिसांच्या साह्यानें पकडला गेला. कित्येक लोक तुडवले जाऊन बेशुद्ध पडले होते; त्यांना सरकारी रुग्णालयाच्या तबूत नेण्यांत आलें. तेथें मी तपास केला, परंतु प्रभाकर किंवा त्याची आई यांची भेट झाली नाहीं. शेवटीं दुःखित अतःकरणानें असाच भटकतां भटकता दुपारीं सुमारे दोन वाजतां माझी पत्नी 'गंगाद्वार' भदिरापाशीं मला आढळली. ती विचारी आमच्या काळजीनें ग्रस्त होऊन अश्रुपात करीत बसली होती; तिच्या जवळच कांहीं उत्तरहिंदुस्थानी स्त्रिया तिला धीर देत होत्या.

१ आमची दोघांची गांठ पडली खरी; पण माझ्याजवळ आपला

लाडका पुत्र नाही हे पाहताच तिची काय अवस्था झाली असेल ते कल्पनेनेच जाणलेले बरे. मलाही शोकावेग अनावर झाला. पण काहीं तरी करणे भागच होते. त्या अनोळखी प्रदेशात एका मंदिराच्या पायथ्याशी नुसते रडत बसल्याने आतल्या देवाने एकदम आमचा प्रिय पुत्र आमचेपुढे आणून उभा करण्याइतके आम्ही पुण्यवान नव्हतो ! म्हणून लवकरच मी माझे मन कसेबसे आवरले आणि तेथील पोलिसठाण्यावर पुनः चौकशी केली, पण व्यर्थ ! मात्र आमच्याप्रमाणेच आणखीही काहीं दुर्दैवी मातापिता तेथे आम्हास आढळून आले. त्यापैकी काहींचीं मुले मापडत होती, तर इतर कित्येकांच्या वाटेला निराशाच येत होती काहीं थोडीं मुले तर चेगळून अगर गुदमळून गतप्राण झाल्याचे प्रत्यक्ष दिमत होते, त्यांच्या जन्मदात्याची स्थिति तर वर्णावयासच नको आमच्या प्रभाकराविषयी मात्र कोणत्याच प्रकारची माहिती मिळना. शेवटी त्यांच्या तपासासाठी मुद्दाम दोन दिवस तेथे राहून आम्ही दुःखित अतःकरणाने पुत्राशिवायच घरी परतलो. प्रभाकरामहित गेलेलो आम्ही प्रभाकररहित होऊन रात्रीच्या वेळेस आग्न्यास येऊन आमच्या घरात शिरलो !

आधीच अशक्त असलेल्या माझ्या पत्नीवर या पुत्रवियोगाचा फारच परिणाम झाला. मी माझे स्वतःचे दुःख आवळून तिचे सांत्वन करण्याचा बराच प्रयत्न केला, इतरानीही केला. पण जसजसे दिवस अधिकाधिक लोटू लागले, आणि मुलाचा मात्र काहींच पत्ता लागेना, तसतशी ती फारच निराश होऊ लागली. अहोरात्र तिला आपल्या प्रभाकराचा ध्यास लागला. शेवटी या शोकाचा भार तिच्या दुबळ्या शरीरास सहन न होऊन, आमचा प्रभाकर अस्तास गेल्यानंतर एक वर्षाच्या आंतच माझी सहधर्मचारिणी आपल्या पुत्राचा तपास पृथ्वी-तलावर करण्याचे काम मजवर सोंपवून त्याला स्वर्गात शोधण्यासाठी व... ६

स्वतः तिकडे चालती झाली ! या अपार ससारात मी एकटा राहिलों; बारा महिन्यांच्या आत नंदनवनासमान माझ्या घराचें रूपांतर सहारा वाळवटात झालें, दीपिका आणि प्रकाश दोन्ही जाऊन माझ्या मानस-मंदिरात अधाराचें साम्राज्य पसरलें. या सर्व घटनेमुळें जीवनातली गोडी नाहीशी होऊन मला वैराग्य प्राप्त झाले. पुन्हा वैयक्तिक ससाराच्या मायाजालात न अडकण्याचा मी निश्चय केला. आम्हा येथील नोकरीचा, माझे सहकारी आणि वरिष्ठ नको नको न्हणून असताना, मी राजी-नामा दिला. बँकेच्या डायरेक्टरांनी, माझ्या वरिष्ठांच्या खास शिफारसीवरून, त्यांच्या नेहमीच्या प्रघाताविरुद्ध, माझी नोकरी पूर्ण झाली नसतांही, मला तद्वाह्यात महिना पन्नास रुपये घरबसल्या मिळण्याची व्यवस्था करून दिली. मी तेथील सर्व ससार आटोपून येथे माझ्या मातृभूमीत आलों; व मजजवळ साचलेल्या पैशांच्या साहाय्याने एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र चालवून, त्याद्वारे सघटन, सुधारणा व साहित्य या दृष्टींनी लोकजागृति करण्याच्या कार्यास वाहून घेण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें लागलीच प्रारंभ केला. ईश्वरकृपेनें माझे वृत्तपत्र जनतेला चांगलेंच आवडलें व आज कित्येक वर्षांपासून तें स्वतःच्या उत्पन्नातून स्वतःचा सर्व खर्च उत्तम गीतीनें भागवीत आहे. कळावें, हे आशीर्वाद. बाकीचा मजकूर पुढील पत्रां कळवीन. आपला,
गो. म. ढोळे.

[३३] मातेच्या इच्छेसाठीं कर्तव्य सोडावे काय ?

माधव मुद्रे यांच्या खासगी वर्हीतला उतारा.

शनिवार, मार्गशीर्ष कृ. १२ शके १८५८.

त्या चर्दी भगिणीला मारहाण केल्याबद्दल तिच्यातर्फे श्री. एकबोटे यांच्यावर फिर्याद दाखल करण्याचा विचार मी जाहीर करताच, बाहेर

लोकात तर वादळ उठलेच, पण मला काहीशी कल्पना होती त्या-
प्रमाणे घरातही ते उठलेच. काय करावे ? बाहेरच्या विरोधाची मी
कारवी पर्वा करित नाही; पण या घरातल्या विरोधापुढे मात्र कधी-
कधी मन कच खाऊ लागते. एका ब्राह्मणावर भगिणीतर्फे फिर्याद
दाखल व्हावी आणि त्यात मी पुढाकार घ्यावा हे ऐकून आईला राग
आला यात तसे पाहिले तर काहीच नवल नाही. गेल्या दोन वर्षांपासून
मी हरिजन कार्यात प्रत्यक्ष भाग घेऊ लागल्याने आईच्या पूर्वीच्या
कल्पना काहीशा बदलल्या आहेत हे खरे, पण एका हरिजनस्त्रीतर्फे ब्राह्म-
णावर योग्य कारणासाठी झालेली फौजदारी फिर्याद सहन करण्याइतकी
तिच्या मनाची तयारी अद्याप झाली नाही. लहानपणापासून ज्या
कल्पना उगर्दी बाळगल्या त्या एकाएकी बदलणार तरी कशा ?

पण यात माझा तरी काय इलाज आहे ? समाजातील एका
असहाय व्यक्तीवर होत असलेला धडधडीत अन्याय पाहून देखील जर
मी आईच्या मुलाजास्तव त्या व्यक्तीला साह्य करणे सोडीन तर तें माझ्या
भेकडपणाचेच लक्षण होईल. माझ्या स्वतःवर अन्याय झाला असता तर
ती गोष्ट निराळी होती. पण त्या 'चदी' वर झालेल्या अन्यायाकडे
मी कशी डोळेझाक करू ? श्री. एक्बोटे यानी तिला का मारहाण
करावी ? भगिणी झाली म्हणून काय तिला अगदी कःपदार्थ समजा-
वयाचे ? तिला बिचारीला मानापमान, सुखदुःख, अब्रूची चाड,
काहीच नाही का ? तिला थोडेच का होईना पण जें लागलें, त्याबद्दल
एक्बोटे यानी सरळ दिलगिरी प्रदर्शित करावयाची तें सोडून वर
शिव्या का दिल्या ? हें सारें काय त्याच्या त्या दयाघन दीनानाथाला
आवडलें असेल ?

आईबापांच्या इच्छेखातर कर्तव्यावर पाणी सोडणें कितपत् योग्य
होईल ? सुखावर पाणी सोडणें निराळें आणि कर्तव्यावर पाणी सोडणे

निराळें. रामाने पित्याच्या आज्ञेचें पालन केले हे जगप्रसिद्ध आहे; पण त्याच रामानें मातापित्यांची अवज्ञा केली ह्याकडे मात्र लोकाचे जावें तितके लक्ष जात नाहीं. चौदा वर्षे वनवासाची दशरथाची आज्ञा शिरसावद्य मानून रामाने स्वतःचे कर्तव्य निश्चित केल्यावर मात्र, माता व पिता यांनी या कर्तव्याच्या विरुद्ध अयोध्येत राहण्यासाठीं केलेल्या सूचना रामाने मुळींच ऐकल्या नाहींत. मातापित्याच्या दारुण मानसिक व शारीरिक दुःखाची यत्किंचितही पर्वा न करता श्रीरामचंद्राने आपल्या कठोर कर्तव्याचे पालन नाहीं का केले ?

आई, तू स्वतः दूषित पूर्वग्रह सोडून नि.पक्षपातीपणाने विचार करशील तर तुलादेखील माझे करणे योग्य दिमेल अशी मला खात्री वाटते. आणि तसें होऊन जर तुझ्या पाठिंब्यानें मी ही लोकसेवा करू शकलों तर ती किती आनदाची गोष्ट होईल ! मग मला सान्या जगाने विरोध केला तरीही मी डगमगणार नाहीं. पण माझ्या दुर्दैवाने तुझा मनःपूर्वक पाठिंबा मला या पवित्र कार्यांत अद्याप तरी मिळत नाहीं, आणि त्यामुळें कर्तव्याचे पालन करूनही घरांत आलों कीं माझ्या मनाला समाधान वाटत नाहीं तुझा मानसिक ताप पाहिला कीं मन विघ्नण होते. बरे, तुझ्या समाधानासाठी कर्तव्यपालन सोडलें तरी माझ्या मनाला मुळींच स्वस्थता वाटणें शक्य नाहीं. एकूण, पूर्ण मानसिक समाधान माझ्या भाग्यात नाहीं हेच खरें ! पण इतका मात्र विश्वास वाटतो कीं, कर्तव्यपालन आणि मातेचे समाधान यांत विरोध उत्पन्न झाला असता, जर मी पहिल्यालाच अधिक महत्त्व दिलें तर अविचारी लोकांनीं मला नांवें ठेवलीं तरी निदान ईश्वर मला दोष देणार नाहीं खास ! .. ९-१-३७

[३४] पूर्वेतिहास (चालू).

पार्वतीपूर

श्री.

शनिवार ता. १६-१-३७

चि. रा. माधवराव यास अनेक आशीर्वाद.

तुमचे ता १२ चे पत्र पोचलें. माझ्या मागील पत्रातली अर्ध-वट राहिलेली हकीगत पुढे चालू करतो.

पार्वतीपूर येथे येऊन मी स्थायिक झाल्यानंतर दिवसामागून दिवस आणि वर्षामागून वर्षे जात होती. हळूहळू माझ्या 'प्रभाकरा' चा प्रसार, आणि त्या बरोबरच पसारा, जास्त जास्त वाढत होता. 'प्रभाकर' चे कार्य करून उरलेल्या फुरसतीत इतर सामाजिक चळवळीत भाग घेऊन मी माझे मन तिकडे गुतवीत होतो. दिवसातले बरेच तास या प्रकारे 'प्रभाकर' कचेरीत किंवा सार्वजनिक कार्यांत जाऊ लागल्याने दु.खभार हलका होऊ लागला; पूर्वस्मृतीची तीव्रता कमी होऊ लागली, घरांतला एकटेपणा सवयीने तितकासा जाणवेनासा झाला.

हा माझा जीवनक्रम अदाजे तीनचार वर्षे निर्वेधपणे चालला. त्यानंतर एक नवीनच आकस्मिक घटना घडून आली. त्या सुमारास माझे लहान बंधू एकाएकी कॉलन्याला बळी पडले, आणि त्याची पत्नी व दोन लहान मुली याना मी माझ्या घरी घेऊन आलों. वडील मुलगी बेबी ही त्यावेळेस चार वर्षांची असावी. या बालिकाच्या आगमनाने माझ्या एकाकी जीवनात पुनरपि प्रेमळपणा व वात्सल्य याचा गोड प्रवेश होऊन नवीनच स्वारस्य उत्पन्न झाले. त्याच्या बोनड्या बालिश बोलानी प्रथम प्रथम जरी मला माझ्या लहानशा प्रभाकरचे स्मरण होऊन दुःख होई, तरी लवकरच मला त्यांचा व त्यांना माझा लळा लागून त्यांच्याशी बोलण्यात, खेळण्यात, त्यांना शिकविण्यांत निर्भेळ आनंद होऊ लागला. मध्यतरी बरीच वर्षे

माझ्या ज्या नैसर्गिक भावना योग्य परिस्थितीच्या अभावी सुकून चालल्या होत्या त्यांना व्यक्त होण्यासाठी आतां प्रत्यही सधि मिळू लागल्यानें माझ्या जीवनात मला अधिक पूर्णता प्रतीत होऊ लागली वडील मुलगी बेबी हिच्या शिक्षणाची मी लागलीच योग्य व्यवस्था करून दिली. सवड भिल्ले त्याप्रमाणे मीही तिला निरनिराळ्या प्रकारच्या मनोरंजक ज्ञानवर्धक गोष्टी सागत असे. लवकरच ती मोठी आशाधारक, व सालस असल्याचे मला आढळून आले

अन्ना रीतीने ईश्वरी योगायोगाने घरीं आलेल्या या बालिकाच्या सगतीत हळूहळू माझी पूर्वीची दुःखी मनस्थिति अगदी नाहीशी होत आली, आणि पुढेही अशीच परिस्थिति राहिली असती तर आज मी स्वतःला दुःखी समजण्यास फारसा इच्छुक राहिलो नसतो. पण सुमारे सहा वर्षांपूर्वी एक दिवस मजकडे एक विलक्षण पत्र आले आणि त्याने माझ्या स्वस्थ होत चाललेल्या मानससागराला एकाएकी भयकर ढवळून दिले. पत्र अगदी लहानसेच होतें, आणि त्याच्याग्वाली कोणाची सही नव्हती. त्यात मजकूर इतकाच होता ' मा न. वि. वि आपला एकुलता एक पुत्र प्रभाकर हरवून आज बरोबर सोळा वर्षे होत आहेत आपल्यास त्याचा काहींच तपास लागला नसल्याने आपण त्याच्या-विषयी निराश झाला असाल पण तो खुशाल आहे हे वाचून आपल्यास आनंद होईल. तो लवकरच आपल्यास भेटेल क. लो. अ. हे विनति-आपला एक हितार्थितक. ' अगदी ध्यानीमनीही नसता आलेले हे चमत्कारिक पत्र पाहताच मला अत्यंत विस्मय वाटला; आणि प्रथम तें अविश्वसनीय मानण्याकडे माझी प्रवृत्ति होऊ लागली. पण पत्रावर तारीख १२-२-३१ अशी होती, आणि मी पचांग काढून पाहिले तों प्रभाकर ज्या दिवशीं हरवला होता त्या सोळा वर्षांपूर्वीच्या माघ वद्य १३ म्हणजेच महाशिवरात्रीच्या दिवशीं

हीच तारीख व हाच महिना होता ! पण तरीही मनाला पूर्ण खात्री वाटेना. आणि वाटून पायदा तरी काय होता ? कारण त्या पत्रात माझा पुत्र केव्हा व कोठे भेटेल याचा काहींच खुलासा नव्हता. पत्रावर मुबईच्या पोस्टाचा ठिक्का होता, पण तेवढ्यावरून काय तपास लागणार ? शेवटी मी ईश्रगवर हवाला टाकून स्वस्थपणे काय हांते ते पाहण्याचे ठरविले

आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, दुसरे वर्षीही बरोबर त्याच तारखेचे अगदी तसेच एक पत्र आले, फक्त त्यात सोळाव्या ऐवजी सतरा वर्षे असे लिहिले होते मग मात्र मला यात काहीं तरी तथ्य वाटू लागले, आणि यानंतर दरवर्षी त्या विशिष्ट दिवशी अत्यंत उत्सुकतेने मी पत्राची वाट पाहू लागले बरोबर पाच वर्षे याप्रमाणे मजकडे हीं पत्रे येत गेलीं. पहिले आणि शेवटचे पत्र एका हस्ताक्षरात आणि मधलीं तीन निराळ्या हस्ताक्षरात आहे, आणि शेवटच्या चार पत्रात एक लहानसे वाक्य अधिक आहे ते असे: ' मी माझ्या मित्राच्या सांगण्यावरून हे आपल्यास लिहित आहे. '

माधवराव, बरोबर पाच वर्षे नियमितपणे येणारे हे पत्र गेल्या वर्षी फेब्रुवारी महिन्यात मात्र आले नाही. नेहमीप्रमाणे यदाही मी बरोबर त्या तारखेस धडधडत्या हृदयाने पत्राची वाट पहात होतो. पण त्या अज्ञात ' हितचिंतकाने ' यदा माझ्यावर कृपा केली नाही. त्या दिवसापासून माझ्या मनाला अत्यंत हुरहुर लागून राहिली आहे. जोंपावेतो या सबधात मला काहींच माहिती नव्हती तोंपावेतो माझे मन स्वस्थ होते. मी जुन्या आठवणी व सबध जवळजवळ विसरलों होतो. पण या पत्रामुळे माझ्या खुरटलेल्या आशेला कित्येक वर्षांनंतर अकुर फुटू लागले. माझा प्रभाकर हल्ली कोठें असेल ? तो आतां चांगलाच मोठा झाला असला पाहिजे. तो कोणत्या परिस्थितीत

आपले दिवस कठीत असेल ? त्याला त्याच्या दुर्दैवी पित्याची आणि मातेची आठवण होत असेल काय ? तो सद्गुणी असेल किंवा कुसगतीनें विघडला असेल ? इत्यादि किती तरी प्रश्न गेलीं पाच वर्षे माझ्या मनाला भडावीत आहेत. पण गेल्या फेब्रुवारी महिन्यापासून तर यात एका निराळ्याच भयकर प्रश्नाची भर पडून फारच अस्वस्थता वाटत आहे. माझ्या प्रभाकराला गेल्या वर्षी काहीं अपाय तर झाला नसेल ना ? त्याचे कुशल मला कोण कळवील ? तो दयाळू ईश्वर माझा आणखी किती अत पाहणार ? पण ईश्वर कसे आणि तसा काहीं प्रकार नसो. कदाचित 'मन चिंती ते वैरी न चिंती' अशातलाच काहीं प्रकार तर माझ्या बाबतीत हल्ली होत नसेल ना ?

या सर्व दुःखदायक परिस्थितींतून मी सुग्वरूप बाहेर पडेन असा काहीं तरी योग्य प्रयत्न तुम्ही करावा, या हेतूने मी हा इतका सविस्तर व खुलासेवार वृत्तांत तुम्हाला लिहून कळविली आहे. वस्तुतः गेल्या फेब्रुवारीपासूनच तुमचें यात साह्य घ्यावे अशी इच्छा झाली. पण पुनः असेंही वाटे की, या वर्षी त्याच्या प्रत्यक्ष भेटीचा सभव असल्यामुळेच कदाचित तें पत्र आलें नसावें, व म्हणून येत्या फेब्रुवारीपावेतों अशीच वाढ पहावी. अशा भवतिनभवतीत पाच सहा महिने निघून गेले. नंतर एक दिवस मी आजारी असता, आता या गोष्टीचा छडा लावलाच पाहिजे असें मनात ठरविलें. पण त्याच सुमारास तुमचें बेबीविषयी तें चिंताजनक पत्र आल्यानें पुनः थाबलों. पुढें तुमच्या प्रत्यक्ष भेटीच्या अपेक्षेत काहीं दिवस गेले. शेवटी गेल्या महिन्याच्या प्रारंभी मात्र मी यापुढें कोणत्याही कारणानें विलंब न करण्याचा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणें आता सर्व हकीगत तुम्हाला सविस्तर कळविली आहे.

मी स्वतः या बाबतीत किंकर्तव्यमूढ झालों असल्यानें कोणत्या

दिशेनें प्रयत्न करावा हेंच मला कळेनासे झालें आहे. तुमच्याबद्दल मला मोठा विश्वास वाटतो. तुम्ही, तुमचे भिन्न केशवराव, अशा उत्साही तरुणांच्या सगतींत मला माझ्या दुःखनागाचा विसर पडतो. तुम्ही इकडे लवकरच येणार असल्यास तीं सारीं पध्दे मी येथे तुम्हाला समक्षच दाखवीन. पण तसा विचार नसल्यास मी तीं पध्दे तुमच्याकडे टपालानें पाठवीन. कारण आतां अधिक विलंब म्हण होत नाहीं.

कळावें, हे आशीर्वाद. चि. सौ बेबीस आशीर्वाद.

आपला,

गोविंद महादेव ढोळे.

[३५] स्त्रीहृदयाचे पृथक्करण. (श्री. गो दा. कोपरे याचें बंधूस पत्र)
पार्वतीपूर. श्री. रविवार ता. २४-१-३७

चि. रा. मनोहरपत यास अनेक आशीर्वाद वि. वि.

तुमचें पत्र काहीं दिवसापूर्वीं आलें तें मिळालें. चि. सुशिलेनें काढलेलें 'सूर्योदयाचें' चित्रही मिळालें. ते पाहून फार आनंद झाला. हळूहळू तिची चित्रकलेंत चागली प्रगति होत आहे असें दिसतें.

चि. मालतीचा विवाह यदा करण्याचा विचार असून सध्या आम्ही तनमनधनेंकरून त्याच खटपटींत लागलों आहे ! पण हें काम मला पूर्वीं वाटत होतें त्यापेक्षा बरेंच कठीण व अवघड आहे असे मला अलीकडे आढळून येऊ लागलें आहे. शिक्षण मिळालेल्या, व विशेषतः पदवीधर, मुलींचा विवाह जमविणे इतर मुलींचा विवाह जमविण्यापेक्षा सुलभ असावें अशी माझी समजूत होते. पण अलीकडे आलेल्या अनुभवानें हें माझे मत झपाट्यानें पालटत आहे. गृहजीवनाशीं फारसा संबंध नसणाऱ्या शिक्षणामुळे मुलींच्या मनांत शिरलेल्या काहीं विपर्यस्त समजूती; तिच्या वाढत्या आकाक्षा; भावी पतीविषयी

तिच्या स्वतःच्या काही कल्पना, त्या कल्पनांना अनुसरून असलेले थोडेसे वर, त्या वराना स्वतःच्या शिक्षणाच्या व सामाजिक दर्जाच्या मानाने अधिकाधिक हाव सुटून श्वशुरकन्यका व श्वशुरसपत्नी या दोघांशी एकदमच विवाह करण्याची त्यांना होणारी इच्छा, इत्यादि अनेक गोष्टींमुळे मालतीसारख्या पदवीवर वधूच्या विवाहाचा प्रश्न निदान आपल्या हल्लीच्या समाजात तरी फार विकट होऊन बसला आहे. यामुळेच कित्येक पदवीधर मुलींना शेवटी नादलाजाने परजातीय, परधर्मीय, सपत्नीक, विधुर, वयस्क, अशासारख्या वराच्या हातात हात देणे भाग पडण्याची कट्टी दृष्टीने निदर्शनास येऊ लागली आहेत ! आणि अखेरीस अमृत्या विवाहाचे परिणाम पुष्कळ वेळा ' जन्मठेपेंत ' किंवा घटस्फोटाने होत आहेत !

माझा स्वतःचा अनुभव पहाता ! काही दिवसापूर्वी मी नाशिकचे सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट जज रा. सदाशिवराव केसकर यांच्या चिरजीवाबद्दल नवटपट केली होती. तुम्हालाही या सबधात मी मागे कळविलेच होतें. मुलगा फार हुशार अगून नुकताच उत्कृष्ट प्रकारे एम्. एम्.सी. उत्तीर्ण झाला आहे, आणि लवकरच आय्. सी. एम्.साठी विलायतेस जाण्याच्या विचारात आहे. मालतीचा आणि त्याचा कॉलेजमध्ये थोडासा परिचयही झाला होता, आणि विद्यार्थीदशांतील त्याच्या एकदर वागणुकीवरून तो उदार मताचा असावा असे दिसलें. साहजिकच मला या स्थळाबद्दल फार इच्छा होती; मालतीलाही होती. म्हणून बरेच पैसे खर्च करून तो, त्याचे मित्र आणि आईबाप यांना मुद्दाम येथे बोलाविलें. दोन तीन दिवस त्यांनीं येथें पाहुणचारही घेतला. मालतीसारखी अव्यग, सुशिक्षित व सालस वधू त्याला वस्तुतः सर्वस्वी योग्य होती. पण त्याचा इंग्लंडचा सारा खर्चही वधूनें आपल्याबरोबरच आणावा असलीं

भलतीच अट त्यांच्या पित्यानें घातल्यानें नाइलाज झाला ! दुसरा एक मुलगा नुकताच डॉक्टरी पास झाला असून वडिलोपार्जित घर, शेती, इत्यादि देखील आहे. त्याच्यासबधीं विचारपूस करतां, डॉक्टरीचा धदा उत्तमरीतीनें चाटू लागे पावेतो आणखी तीन चार वर्षे तरी बायकोचे लोटणे गळ्यात अडकविण्यास तो तयार नाही असे कळलें !

मालतीच्या विवाहाचा विचार करिताना एक महत्वाची गोष्ट अशी आढळून आली की, सुशिक्षित स्त्रीला आपला पति स्वतःपेक्षां कमी तर नव्हेच पण स्वतःइतकेच शिकलेगही साधारणतः नको असतो मौज अशी आहे की, आपल्या भरतखडातील स्त्री स्वतः कितीही शिकलेली असली तरी आपला पति आपल्यापेक्षा थोडा कां होईना पण श्रेष्ठ असावा अशीही एक इच्छा तिच्या मनात वसत असते असें मला तरी वाटते. आपल्या विशिष्ट संस्कृतीचा, चालीरीतीचा, राहण्याच्या पद्धतीचा, बालपणापासून मुलीच्या मनावर ठसणाऱ्या धर्मभावनाचा, सामाजिक वातावरणाचा, किंवा हुना वाङ्मयाचाही एक परिणाम असा व्ढून येतो की, स्त्रीला—निदान तरुण सौभाग्यकाक्षिणी मुलीला—पतीच्या स्थानीं आदरणीय व्यक्ति हवी असते. जो पति स्वतःबद्दल पत्नीच्या मनात आदरबुद्धि उत्पन्न करू शकणार नाही त्याच्यावर तिचे मनापासून प्रेम कितपत् राहिल याची मला शका वाटते. अगदीं समान किंवा कनिष्ठ दर्जाच्या व्यक्तीवर ती बंधू म्हणून मनोभावे प्रेम करील, पुत्र या नात्यानें संगोपन करून वात्सल्याचा मधुर वर्षाव करील; पिता म्हणून मान देऊन प्रसर्गी त्याच्यासाठीं जिवापाड श्रमही करील, मित्र म्हणून वागण्यासही एक वेळ ती तयार होईल, पण पती म्हटला की स्वतःपेक्षा थोडा तरी तो श्रेष्ठ असला पाहिजे !

आणि आपल्या पतीच्या श्रेष्ठत्वाबद्दलची युवतींची ही अपेक्षा मानसशास्त्रदृष्ट्याही समर्थनीय दाखविता येईल असे वाटते. ससारा-तल्या लहानमोठ्या प्रत्येक बाबतीत पतीने जर हट्यादीपणा चाळवून पत्नीच्या इच्छाविरुद्ध तिला प्रत्यही वागविण्यास प्रारंभ केला तर तिला—ती शिक्षित असली तर विशेषच—ते जिणे अपमानास्पद वाटेल हे खरे. पण याउलट जर पती सर्वस्वी सर्वच बाबीत स्वतःची स्वतंत्र इच्छा मारून तिच्याच ओजळीने पाणी पिऊ लागला तर ते देखील भारतीय महिलेला आवडणार नाही यात सशय नाही. पतीने काही काही प्रसंगी आपल्या कलाप्रमाणे वागावे, आपल्या 'अकित' असावे, असे तिला वाटते खरे, पण ते खरोखर सुखप्रद केव्हा होईल? पतीची स्वतःची स्वतंत्र वेगळी इच्छा असूनही केवळ तिच्या प्रेमा-खातर तो आपल्या इच्छेवर पाणी सोडण्यास तयार असेल तर. माहेरी जाण्यासाठी एकवार नकार मिळाला असताही, डोळ्यातल्या जलास्त्राचा प्रयोग करून प्रेमाच्या जोरावर मिनतवारीने शेवटी परवानगी मिळविल्यानंतर पित्याकडे गेलेली पण तेथूनही पतीच्या खाण्यापिण्याची आस्थेने वारवार चौकशी करणारी प्रेमळ तरुणी पहा, आणि एखाद्या मेषपात्र पतीची समानहृदयादी 'स्वतंत्र' पत्नी स्वतःच्या जाण्याचा निश्चय सहज शिरस्त्यासाठी त्याच्या कानावर घालून माहेरी आलेली असतांना पहा, म्हणजे या दोघांत कोणाचे जीवन खरोखर अधिक सुखी आहे ते कळून येईल. सर्वसाधारण स्त्रीहृदयाला एखाद्या आदरणीय पुरुषाच्या छत्राखाली राहून त्याच्या कलाने वागण्यात, आणि प्रसंगविशेषी त्याला आपल्या कलाप्रमाणे वागावयास लावण्यात आनंद वाटतो, उलट, पुरुषाला पत्नीच्या बाबतीत प्रत्यही स्वतःची स्वतंत्र प्रज्ञा चालविण्याची व प्रसंगविशेषी तिच्या कलाने चालण्याची, इच्छा असते. आणि केवळ विश्वविद्यालयीन शिक्षणाने स्त्रीपुरुषांच्या

ह्या मूलभूत स्वभावभेदात बदल होतोसैं दिसत नाहीं. आज किती मॅट्रिक झालेल्या मुली फक्त मॅट्रिकपावेतोंच शिकलेल्या वराशीं विवाह करतात ? बी ए च्या पदवीनें विभूषित झालेल्या किती तरुणी तितक्याच शैक्षणिक योग्यतेच्या तरुणाच्या जीवनीघात आपले जीवन समरस करण्यास उत्सुक असतात ? आणि अगदीं समान शिक्षिताचे कितीसे विवाह खरोखर अखेरपर्यंत सुखानें रसरसलेले राहतात ?

हे सर्व मविस्मर लिहिण्याचा उद्देश हा कीं, इतर पदवीधर कुमारिकाप्रमाणे मालतीचीही पतीच्या सबघात जी कल्पना आहे तिच्यात मलाही काहीं अयोग्य दिसत नाही. आणि याच दृष्टीनें तुम्हीही प्रयत्न करावा अशी माझी इच्छा आहे. कळावे, हे आशीर्वाद

तुमचा बंधू,
नाना कोपरे.

[३६] प्रकरण भलत्या थराला चालले !

लखनौ श्री. शुक्रवार ता. ५-२-३७
ती. रा. नाना.म. मनोहरचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपले पत्र पोचले. त्यात व्यक्त केलेल्या विचारसरणीस अनुसरून मालतीसाठीं योग्य स्थळाचा तपास करून पाहतो.

आज हे पत्र लिहिण्याचे विशेष कारण म्हणजे या प्रांतात प्रसिद्ध होणाऱ्या ' कलासक्ति ' मासिकाचा ताजा अंक नुकताच माझे पहाण्यात आला. तिकडे हे मासिक येतें किंवा नाहीं माहित नाहीं. या अंकात अगदी मुखपृष्ठावरच ' मीलनोत्सुका ' म्हणून एक चित्र प्रसिद्ध झाले आहे. चित्राखालीच चित्रकाराचें ' शरच्चद्र भट्टाचार्य ' असें नाव दिलें आहे. चित्राकडे पाहताच ते रा. दत्तरे याची मुलगी

नेदिनी हिचे आहे हे तेव्हाच ओळखू येते. चित्रात ती ज्या प्रकारे दाखविली आहे त्याबद्दल विशेष न लिहिलेले बरे !

हा अक मी मुद्दाम यासोबत पाठवीत आहे रा दत्तरे हे आपले स्नेही असल्याने त्याच्या कन्वेच्या येथील वर्तनाची माहिती त्यांना नसल्यास ती कळवून वेळीच सावध करावे या हेतूने आपल्यास हें पत्र लिहीत आहे. मी स्वतः रा. दत्तरे याना या मबधान लिहिणार होतो, पण विचारार्ती तसे करण्यापेक्षा आपल्याला कळविणेच अधिक इष्ट वाटलें. कारण रा. दत्तरे याना सर्व माहिती असून त्याच्या समतीनेच हे असले चाळे चालू असल्यास आपल्या अनाहूत मध्यस्थीचा परिणाम उलटा व्हावयाचा ! म्हणून आपण रा दत्तरे याच्याशी समक्ष बोलण्यात युक्तीने आवश्यक दिसेल त्याप्रमाणे ही माहिती त्याचे कानावर घालावी; म्हणजे त्याची इच्छा असल्यास प्रकरण अगदीच भलत्या थराला जाण्यापूर्वीच ते त्याला आळा धालू शकतील.

या चित्रासबधी एक विशेष उल्लेखनीय गोष्ट त्याच्याखाली दिलेल्या टीपेंतल्या मजकुरावरून आपल्या ध्यानीं येईलच. ती ही की, हें चित्र चित्रकाराने केवळ कल्पनेने काढलेले नसून चित्रित व्यक्ति अशा स्थितीत समोर बसली असता ते रेखाटलेले आहे.

रा. दत्तरे याचे 'कला आणि नीति' या विषयावरील एक विपर्यस्त व्याख्यान 'प्रभाकरा'तून मागे वाचलें होते. त्यात व्यक्त केलेल्या विचारसोपाची ही कटुफळे पाहून विषाद वाटतो.

कळावे, हे विज्ञापना.

आपला बंधू,
मनोहर कोपरे.

[३७] ‘ उद्यांच्या संसारांत ’ भागीदारीण होशील काय ?

(मूळ इग्रजी पत्राचें मराठी भाषांतर)

लखनौ, १३-२-१९३७

कुमारी सुशिला कोपरे,

आमच्या कॉलेजातील तरुण-महाराष्ट्र-मंत्रेण्डन, येत्या संभलन-प्रसर्गी, सुप्रसिद्ध मराठी लेखक प्र. के. अत्रे याचे ‘ उद्यांचा संसार ’ हे नाटक करून दाखविले जाणार आहे, हे तुम्हाला माझी बहीण नदिनी हिच्याकडून माहीत झालेंच आहे. या नाटकात तुम्हीही एखाद्या पात्राचे काम करून आमच्याशी सहकार्य करावे अशी मी, त. म. समेतर्फे, विनंति करितो. मराठी वाङ्मय व येथील मराठी विद्यार्थीवर्ग या दोहोचेंही हित साधणागी ही सधि पाहून तुम्हाला आनदच होईल असा मला विश्वास वाटतो. शिवाय खर्चवेच वजा जाता उरणारे या नाटकाचे उत्पन्न गरीब विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी खर्च केलें जाणार आहे.

नदिनीचे या सबधात तुमच्याशी बोलणे झालेंच आहे. तरी आता हे पत्र धेऊन येणाऱ्या मनुष्याबरोबर तुम्ही आपली नक्की समति कळविण्याची कृपा केली तर या नाटकात तुम्ही कोणत्या पात्राचें काम करावयाचें ते लवकर तुमच्या सल्याने ठरवून टाकू.

तकलिफीची माफी असावी.

तुमचा

सुरेश दामरे.

सेक्रेटरी, नाट्यसमिती, त. म. सभा.

ता. क. मी स्वतः ‘ शेखर ’ चे काम करणार असून नदिनी ‘ शैला ’चे काम करणार आहे. तुम्ही ‘ नयना ’चे काम करावें अशी आमची इच्छा आहे.

सु. द.

[३८] मला मान खाली घालावी लागेल.

पार्वतीपूर श्री. सोमवार, ता. १५-२-३७
चि. कु. नदिनीस आशीर्वाद.

पत्र लिहिण्यास कारण की माझे मित्र रा. कोपरे याचे घरी
' कलासक्ति ' मासिकाचा ताजा अक पाहण्यात आला. त्यात रा.
शरच्चंद्र भट्टाचार्य याने काढलेले एक चित्र प्रकाशित झाले आहे ते
पाहिले, त्याच्या खालील टीपही वाचली. नदिनी, तुझी मजल येथवर
जाईल अशी मला कल्पना आली नव्हती. फार लिहवत नाही आणि
लिहिण्याची आवश्यकताही नाही. तूं आतां ताबडतोब इकडे निघून
यावे. तुझ्या पुढच्या शिक्षणाची व्यवस्था येथेच कॉलेजमध्ये किंवा
खासगी रीत्या करिता येईल, असे नीट विचार केल्यानंतर मी ठरविले
आहे. अद्याप येथे फारशा लोकांच्या कानावर तुझे हे चाळे गेले
नसले तरी त्यांना लबकर पायबंद न बसल्यास त्याची वार्ता पसरण्यास
विलंब लागणार नाही. आणि मग तुझ्या शिक्षणाचा कैवार घेतल्या-
बद्दल मला मान खाली घालण्याशिवाय मार्ग उरणार नाही. कळावे,
पत्र पोचताच निघून यावे.

तुझा पिता,
व्ही. एस्. दत्तरे

[३९] विद्यार्थीजीवन आणि नाटकप्रयोग.

लखनौ. श्री. मंगळवार ता. १६-२-३७
चि. रा. सुरेश दत्तरे यास अनेक आशीर्वाद.

सुशिलेच्या नावाची तुमची आलेली ता. १३ ची चिठी पोचली.
त्यावेळेस मी घरी नसल्याने तेव्हाच उत्तर पाठवितां आले नाही.

तुम्ही केलेल्या सूचनेसबधात मी सुशिलेला परवानगी देऊ
शकत नाही, आणि तिचीही इच्छा नाही, याबद्दल खेद वाटतो.

शाळा कॉलेजांतील विद्यार्थीवर्गानें नाटकप्रयोग करण्याची कल्पना मला कधीच विशेष आवडली नाहीं. त्यातही असे प्रयोग करावयाचेच झाले तर अशीं नाटके उत्तानशृंगाररसप्रधान वाक्यापासून आणि प्रसंगांपासून कटाक्षानें अलिप्त असावीत असें माझे मत आहे.

शिवाय ज्यात भिन्न पात्रे आहेत अशीं नाटके, काहीं थोडे अपवाद वगळल्यास, विद्यार्थ्यांन विद्यार्थ्यांनीं करूं नयेत असेंही मला वाटते. कारण, त्याचे प्रयोग एकतर मुलामुलींच्या सहकार्याने करावे लागतील; किंवा त्यात मुलांना स्त्रियांची (अगर मुलींना पुरुषांची) कामे करावीं लागतील.

पण हे उभय प्रकार मला वर्तमानकाळातील परिस्थिति पाहतां एकदरीत अनिष्टच वाटतात. विशेषतः विद्यार्थीजीवनासारख्या पवित्र कालात मुलाने स्त्रीवेष (अगर मुलीने पुरुषवेष) परिधान करून सार्वजनिक रीत्या तसें वर्तन करण्याचाही प्रयत्न करावा, आणि ते नीट साधण्यासाठीं आपल्या अमूल्य आयुष्यातील दिवसचे दिवस खर्ची घालावे, हे निर्विकार दृष्टीनें विचार करतां कोणालाही निषेधाहेंच वाटेल. पूर्वकाळचीं सर्वच कडक बंधने आजच्या बदललेल्या परिस्थितीत विद्यार्थ्यांवर लादणे योग्य नसलें, तरी कोणाही मुलाने शिक्षण चालू असता, निसर्गाच्या विरुद्ध जाऊन, नानातऱ्हेचे बायकी (अगर पुरुषी) शृंगारिक चाळे व हावभाव करून लोकानुरजन करण्याचा प्रयत्न करावा, आणि त्यांत अभिमान मानावा हें, निदान मला तरी, विद्यार्थीजीवनाच्या पावित्र्याला विघातक, व त्या मुलाच्या व्यक्तिमत्वाला बाधक वाटते.

आणि सुशिलेने या नाटकात काम करावें या सूचनेला अमान्यता देऊनच केवळ न थाबता, एक पाऊल आणखी पुढे जाऊन, मी तुमच्या वडिलांचा एक मित्र या नात्याने तुम्हालाही या कार्यापासून परावृत्त करूं इच्छितो. शिवाय तुमची परीक्षाही आतां जवळ येत आहे.

ब...७

शेवटीं एकच गोष्ट आणखी राहिली. जे कार्य जात्याच वाईट आहे त्याचा केवळ दानधर्माशी संबंध जोडल्याने तें इष्ट ठरू शकत नाहीं. कळावें, हे आशीर्वाद. आपला,
म. दा. कोपरे.

[४०] मुलीचा बापास उपदेश !

लखनौ

श्री.

शनिवार ता. २०-२-३७

ती. रा. बाबास नदिनीचा नमस्कार वि. वि.

तुमचें ता. १५ चे पत्र आले ते वाचून फार सखेदाश्चर्य वाटले. माझ्याविषयीं तुमचा कोणी तरी बराच गौरसमज करून दिला आहे असें दिसते. 'कलासक्ति' मासिकात प्रकाशित झालेल्या शरच्चद्राच्या चित्राशीं माझा प्रत्यक्ष सबध आहे हे खरे आहे. पण, बाबा, मला फार आश्चर्य वाटते ते या गोष्टीचें कीं, एखादी सुंदर कलाकृति 'पहात असता वासनांची बरीवाईट हालचाल झाली तर तो त्या कलावस्तूचा गुण नसून तो प्रेक्षकाच्या विकृत दृष्टीचा परिणाम होय...बोध, नीति, अनीति या सान्या गोष्टी मूळ कलाकृतींतल्या नसून तिच्याकडे मनुष्य ज्या दृष्टीनें पाहिल त्या दृष्टीवर अवलंबून आहेत' या प्रो. ना. सी. फडके याच्या 'प्रतिभा-साधनात' ल्या महनीय उद्गारांचा तुम्हीच नाहीं का या पूर्वी किती तरी वेळा गौरवाने उल्लेख केला ? कोणतेही चित्र चागलें अगर वाईट समजणे हे त्याच्याकडे पाहणाऱ्याच्या दृष्टीवरच सर्वस्वी अवलंबून असते असें शरच्चद्र देखील नेहमी म्हणतो ते कांहीं खोटे नव्हे. हेंच चित्र कोणी जातिवत कलावतानें पाहिलें तर त्यांत त्याला कांहींच वावगे दिसणार नाहीं, उलट त्याची मार्मिक कलात्मक दृष्टि त्या चित्राची शुद्ध कलेच्या दृष्टीनें छाननी करण्यांत गुंग होऊन, भावनांच्या उत्कटत्वाचे दिग्दर्शन, शरीराचें प्रमाणबद्ध

सौष्टव, रगाचे योग्य मिश्रण, प्रसगास अनुसरून वत्नादि परिस्थितीची अवस्था, प्रकाश व अधार बाच्या निरनिराळ्या छटाचे अनुरूप चित्रण, इत्यादि गोष्टी कितपत साधल्या आहेत याचा विचार करण्यात तो मग्न होईल. आता इतरेजनाना ते शक्य नसल्याने त्यांना त्या चित्रात अश्लीलता किंवा वीभत्सपणा दिसावा यात काय नवल ? पण म्हणून खऱ्या कलाकाराने व कलाप्रेमी व्यक्तीने त्याची कां बरे क्षिती बाळगावी ? कला म्हटली की तिला कोणताही प्रसंग वावगा नाही. प्रत्येक प्रकारच्या परिस्थितीतून सौंदर्यानदाचा मधु लुटणारी ती एक आदर्श मक्षिका आहे, हे काहीं मीच तुम्हाला सागावयास पाहिजे असे नाही. कलेवर रूढ नीतिकल्पनाची बधने नसावीत असे तुम्हींच नव्हते का काही दिवसापूर्वी म्हटले ?

एखादी कलाकृति तयार झाल्यानंतर तिचे अवलोकन करणाऱ्याच्या दृष्टीचा हा विचार झाला. आतां ती कृति प्रत्यक्ष तयार होत असताना तिच्या निर्मात्याच्या मनःस्थितीचा विचार करणेही अनाठायी होणार नाही. कारण याच बाबतीत तुमचा मुख्यत्वेकरून गैरसमज झाला आहे असे वाटते. बाबा, इतराचे मला माहीत नाही, पण मी किंवा शरच्चंद्र, आम्ही चित्रे काढण्यास बसतो तेव्हां आम्ही त्यात इतके गुग होऊन जातो की, आमच्या मनात दुसरा तिसरा विचार यायला अवकाशच रहात नाही ! हे चित्र काढले तेव्हांचीच गोष्ट सागते कित्येक तास कसे निघून गेले ते कळले सुद्धा नाही आम्हाला ! तो तर इतका मग्न झाला होता आपल्या कामात की, शेवटी शेवटी दादा हळूच येऊन त्याच्याजवळ उभा राहिला तरी पुष्कळ वेळ त्याची समाधि उतरलीच नाही. माझ्याकडे पाहणे, चित्र काढणे, आणि मधून मधून मला माझ्या पोझबद्दल सूचना करणे, यांशिवाय त्याला तितक्या वेळापुरती कशाचीही शुद्ध असेल असे मला तरी वाटत नव्हते. त्याच्या कला-

नैपुण्याकडे आणि तल्लीनतेकडे कौतुकाने पाहण्यात मला देखील साऱ्या विश्वाची विस्मृति पडली होती.

तुम्ही आमच्या कलोपासनेकडे विकृत दृष्टीने पाहून आपला भलताच प्रमज करून घेतला आहे याबद्दल मला फार खेद होतो. इतरानी अद्या प्रकारचे काहूर माजविले तर गोष्ट निराळी. पण निदान तुमच्याकडून असे कधी होणार नाही अशी आमची अपेक्षा होती. येथील एकदर परिस्थितीत आणि वातावरणात माझी चित्रकलेत इतकी झपाट्याने प्रगति होत आहे की, हे सारे असेच अर्धवट सोडून तिकडे निघून येण्याचे मनच होत नाही. आणखी हे खुलासेवार पत्र वाचल्यानंतर तुम्हीही तसा आग्रह धरणार नाही असा मला विश्वास वाटतो

तुमची कन्या,
नंदिनी.

[४१] पत्नी देखील व्यक्ति आहे.

माधव मुद्रे याच्या खासगी वहीतला उतारा.

सोमवार, माघ शु. १२ शके १८५८

फार वाईट वाटत आहे आज सकाळी ती वार्ता ऐकली तेव्हापासून ! असे वाटावयास लागते की, एकवेळ राष्ट्राराष्ट्रातील विरोध या अवनीतलावरून नाहीसे होतील; पण एकाच कुटुंबात राहणाऱ्या दोन व्यक्ती—सासू आणि सून—यांमधील विरोध कधीतरी नाहीसे होतील का ? एकीकडे पहावे तो, पत्नीकडे राहणारा विनायक नाकेदार, मॅट्रिकपावेतो शिकलेला, पचवीस-तीस रुपये महिना कमावणारा, खुशाल आपल्या पत्नीच्या खुशामतीत आणि सुखविलासात निमग्न राहून गरीब विचान्या, वृद्ध, रोगांनी जर्जर केलेल्या, स्वतःच्या आईकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करीत आहे ! दुसरीकडे पहावे तो, शेजारचे

गोपाळराव आणि त्याची आई बिचाऱ्या इदिराबाईंच्या व्यक्तित्वाला प्रत्यही खच्ची करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत !

गोपाळरावाच्या बाह्य वर्तनावरून स्वतःच्या पत्नीविषयी त्याची इतकी अनुदारवृत्ति असेल असे कोणाला तरी वाटेल का ? तसे पाहिले तर इदिराबाईंचा आणि आमचा दूरचाच सवध. माझी मामे-बहीण मालती कोपरे ती याची मावसबहीण. म्हणून मला जर त्याच्याविषयी काहीं वाटत असेल तर ते आपल्या निकटच्या नात्यांतली एक स्त्री म्हणून नव्हे तर एक सर्वसामान्य भारतीय विवाहित स्त्री म्हणूनच.

आपल्या हाताखालील कारकुनाने कधी फाउटनपेन वापरू नये, फक्त चाई टाक व शिसपेमच वापरावी, असा एखाद्या अरेरावी अधिकाऱ्याने आग्रह धरला, आणि तसे न करणाऱ्याला शिक्षा करण्याचा उपक्रम सुरू केला, तर ते विक्षिप्तपणाचे नाही का होणार ? मला खात्री वाटते की, उद्या स्वतः गोपाळरावाच्या अधिकाऱ्यानेच तसा जुलूम सुरू केला तर तेच ओरड करू लागतील. पण त्याच गोपाळरावांनी घरांत पत्नीवर अशाच प्रकारचा जुलूम करावा हे आश्चर्य नव्हे का ? त्याच्या पत्नीने पोलके न घालता चोळीच घालावी असा त्याच्या सासूने आग्रह धरावा, आणि मातृभक्तीच्या गोडस नावाखाली गोपाळरावांनी तो उचलून धरावा, हे काय शहाणपणाचे लक्षण आहे ? बरे, सासूला आवडत नाही म्हणून तिच्यासमोर इदिराबाई कधी पोलके वापरीत नाही असे ऐकतो. परतु पूर्वा कोठे बाहेर समवयस्क स्त्रियांचे समारंभांत जाण्याचा प्रसंग आला असता, बिचारीने माहेरून करून आणलेले पोलके एक दिवस घालण्याचे महान पाप केले म्हणून तिजवर प्रथम तिच्या प्रेमळ सासूने व नंतर मातृनिष्ठ पतीने खूप गहजब केला, आणि नानातऱ्हेच्या

कटुवाक्यांनीं तिचें हृदय विदीर्ण केले, हे कानावर आल्यापासून मनाला बरे वाटत नाही !

मला राहून राहून आश्चर्य वाटते ते हे. जिच्यांत तात्विक दृष्ट्या काहीं आक्षेपार्ह नाही अशी एखादी गोष्ट आपल्या देखरेखीखाली असलेल्या व्यक्तीला आवडत असली, तरी केवळ स्वतःची अरेरावी इच्छा गाजविण्याच्या आसुरी महत्वाकाक्षेने प्रेरित होऊन ती गोष्ट करण्याची त्या व्यक्तीला मनाई करणे, ही काय माणुसकी म्हणावयाची ? ज्यांना इग्रजी भाषेत ' इनोसट् प्लेझर्स ' असे म्हणता येईल त्याचा अनुभव घेण्याच्या बाबतीत कुटुंबातील व्यक्तींना स्वतंत्रता का असू नये ? छचोरपणाचा अगर नटवेपणाचा पोशाख कोणी करू म्हटल्यास त्याला पालकांनीं हरकत घेऊ नये असे नाही. पण मुलाला जाभळ्या रंगाचा कोट आवडत असता, तू पाढऱ्याच रंगाचें कापड वापर असा एकाद्या पित्याने विनाकारण आग्रह धरणे जसे चुकीचे होईल, तसेच सुनेची पोलके वापरण्याची किंवा अवाड्याचे ऐवजी वेणी घालण्याची इच्छा जबरदस्तीनें दावू पाहणाऱ्या सासूचे कृत्यही चूक होईल, यात संशय नाही. कित्येक प्रसर्गीं वेळूट छचोरपणा आणि स्वतंत्र कुलीनपणा यातला भेद फार सूक्ष्म होतो हे खरे, पण म्हणून तो जेथे स्पष्ट असेल तेथेही तो मान्य करू नये असे कसे म्हणता येईल ? न्याय आणि अन्याय यांच्या सरहद्दी तरी नेहमींच कोठे सुस्पष्ट रीतीने भिन्न असतात ? पण म्हणून कोणी न्यायदान बंद करू म्हणेल तर ते सूत्रपणाचे होणार नाही. कित्येक प्रसर्गीं स्वतंत्रतेचा दुरुपयोग केला जातो खरा, प्रत्येक गुन्हेगार अशा दुरुपयोगाचे प्रत्यक्ष उदाहरणच आहे, पण यावरून स्वतंत्रतेच्या इष्टतेला कांहीं बाधा येते काय ? इतकेंच की, घरांतल्या व्यक्तींना योग्य स्वातंत्र्य असले तरी वडिलांची देखरेख असली म्हणजे झालें; मात्र ती देखरेख प्रेमाची पाहिजे, जुलुमाची नको.

बिचाऱ्या इदिराबाईंच्या शिक्षणाचा आज काय उपयोग ? मला आठवते की, त्या पार्वतीपूर येथे शिकत होत्या त्यावेळेस वर्गात त्याचा क्रम पहिला असे. इंग्रजी शिक्षणही बरे झाले आहे त्याचें. मालतीला किती अभिमान वाटतो त्याच्या हुशारीबद्दल ! आज त्या हुशारीचे मातीमोल होत आहे योग्य क्षेत्र मिळाले असते तर हीच हुशारी समाजसेवेला किती उत्कृष्ट प्रकारे कारणीभूत होऊ शकली असती ! गोपाळराव स्वतः इतकी वृत्तपत्रे वाचतात आणि प्रचलित राजकारणातील भिन्न भिन्न प्रवाहावर आवेशाने चर्चा करतात, पण स्वतःच्या पत्नीला आठवड्यातून एकदा तरी वृत्तपत्र वाचण्याची संधि मिळते किंवा नाही याकडे त्यांनी कधी लक्ष देण्याचे कष्ट घेतले आहेत काय ? आमच्या येथे कधी महिना दोन महिन्यातून एखादे प्रसर्गि कामानिमित्त आल्यास किती उत्सुकतेने वाचून टाकतात सारा 'केसरी' त्या !

इदिराबाईंच्या जीवनाचा विचार मनात आला म्हणजे वाटतें की, परवा मानसशास्त्रावरील त्या आग्ल पुस्तकातील गृहिणीमनो-भूमिकेचे उत्कृष्ट विवेचन वाचले, ते घ्यावे आणि गोपाळरावाना नेऊन दाखवावे. किती ततोतत लागू पडतात त्यातले काहीं उद्गार गोपाळरावाच्या बाबतीत ! पण तेच पुस्तक कशाला हवे ? निर्विकार बुद्धीने कोणीही विचार करील, तर त्याला पतीने पत्नीच्या व्यक्तित्वाबद्दल योग्य आदर बाळगण्याची आणि त्या व्यक्तित्वाचा योग्य विकास होईल अशी खटपट करित राहण्याची आवश्यकता सहज पटेल. ज्या स्त्रीच्या योग्य नैसर्गिक प्रवृत्ति आणि स्वाभाविक आवडीनिवडी जबरदस्तीने प्रत्यही दाबल्या जात आहेत, जिच्या स्वतंत्र इच्छाशक्तीला पुरेसा वाव नाकारण्यात येत आहे, दैनंदिन जीवनक्रमाच्या ठरीव चाकोरींतून ताग्याच्या घोड्याप्रमाणे जातांजातां जिच्या विचारशक्तीचें तेज नष्ट होत चालले आहे, स्वतःच्या मनात

साहजिक उसळणाऱ्या नानाविध न्याय्य आकाक्षाना पूर्ण करणे, आणि कधी कधी तर व्यक्त करणे देखील शक्य नसल्याने जिच्या मनोव्यापारावर एक प्रकारचा उदासीन नैराश्यवाद पसरत आहे; सभोवतालच्या व्यक्ति स्वतःच्या इच्छा सफळ करण्याचा प्रयत्न करीत असता स्वतःला मात्र तसे करण्याची संधि मिळत नाही, हे परस्पर-विरोधी दृश्य वारवार मनात बिंबून जिच्या अतःकरणांत कुटुंबा-विषयी, समाजाविषयी, एक प्रकारच्या सुप्त मत्सराच्या, तिरस्काराच्या, सूडाच्या भावना धुमसत आहेत, जिच्या व्यक्तित्वाचा इष्ट विकास योग्य क्षेत्राच्या, सहानुभूतिपूर्ण, वातावरणाच्या अभावी बंद पडला आहे, ती अभागी स्त्री आपली कुटुंबातली, समाजातली, किंवा राष्ट्रातली भूमिका काय पार पाडू शकणार? घरातली व्यवस्थापक गृहिणी, पतीची प्रेमळ पत्नी, अपत्याची वत्सल माता, वृद्ध सासूसासऱ्याची आधारभूत सून, समाजाची खरी सेविका, राष्ट्राची उद्धारकर्ती, यापैकी कोणत्याही दृष्टीने तिजवर येऊन पडणारे कर्तव्य ती कितपत योग्य प्रकारे पाळू शकेल ?

पण हे सारे विचार शेवटीं माझे मजपार्शींच राहणार ना ? आज या विचारमालिकेचा उपयोग इंदिराबाईंचे किंवा त्याच्या-सारख्याच परिस्थितीतल्या इतर महिलांचे जीवन सुधारण्याकडे कितपत होऊ शकेल ? प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घडणारा धडधडीत अन्याय देखील दूर करण्यास मनुष्य कधीकधी कसा असमर्थ असतो ! इंदिराबाईंच्या जीवनाकडे पाहिले म्हणजे ' दात आहेत तिथे चणे नाहीत, आणि चणे आहेत तिथे दात नाहीत ' या म्हणीची सत्यता पटून, हार्डीने आपल्या कादंबऱ्यांत निसर्गाच्या विषम रचनेविरुद्ध काढलेले जळजळीत उद्गार कांहीसे पट्टे लागतात...

[४२] विषवृक्षाचीं कटुफळे.

तार (मराठी भाषातर)

पार्वतीपूर. २३-२-३७

म. दा. कोपरे, मॉडेल हाउसेस, लखनौ, यास—

सुरेदाने दोनगे रुपयासाठी तार केला आहे, तरी कृपा करून काय भानगड आहे ती चौकशी करून कळवावी. —दमरे.

[४३] हीच ती पूर्वीची मालती !

पार्वतीपूर

श्री. गुरुवार, ता. २५-२-३७

वि. रा. मनोहरपत यास अनेक आशीर्वाद वि वि.

मागील पत्रात मी तुम्हाला मालतीच्या विवाहासंबंधी काहीं विचार कळवून त्या अनुरोधाने खटपट करण्यासाठी लिहिले होते. त्या गोष्टीस आता काहीं दिवस लोटले आहेत. तुमच्या ता. ५ च्या पत्रातही तुम्ही खटपट करतो असे कळविले होते. तरी तुम्हाला या अवधीत एखाद्या चांगल्या स्थळाची काहीं माहिती मिळाली असत्यास लवकर कळवावी.

निकड लावण्याचे कारण असे की, या दोन तीन महिन्यांच्या अवधीत मालतीच्या विवाहाच्या प्रभाने आमच्या लहानशा ससार-सागरांत भयकर वादळ उत्पन्न करून आमच्या मानसनौका हेलावून सोडल्या आहेत. मालतीच्या आईने तर फारच मनाला लावून घेतलें आहे. मालती मॅट्रिक झाल्यानंतर मी स्त्रीशिक्षणाच्या आवडीमुळे तिला पुढील अभ्यासक्रमासाठी कॉलेजात पाठविलें, त्यावेळेसच तिच्या आईने विरोध प्रदर्शित केला होता. पण त्याला न जुमानता मालतीने माझ्या पाठिंब्यावर विसंबून चार वर्षे कॉलेजात काढून बी. ए. ची पदवी संपादन केली. मालती बी. ए. झाली म्हणजे मग मात्र तिचा

विवाह लाबणीवर टाकणार नाही असे मी आजपावेतों तिच्या आईला वारवार आश्वासन देत आल्याने तिने आतापावेतो कसाबसा दम धरला. पण आता मात्र तिने साहजिकच फार निकड लावली आहे; आणि एखाद्या चांगल्या स्थळाचे नकारात्मक उत्तर आले म्हणजे तिला मनस्वी वाईट वाटते. शिवाय शेजारपाजारच्या वाया यासंबंधात काहीं स्पष्टास्पष्ट अधिकउणा शब्द बोलून तिचा मनस्ताप वाढविण्यास कारणीभूत होतातच मालतीचा विवाह होऊन जावई घरात केव्हा येईल याचा जणू तिला व्यासच लागला आहे.

घरातल्या अशा वातावरणाचा स्वतः मालतीवर काहीं परिणाम झाल्याशिवाय अर्थातच कसा राहिल ? दिवसेदिवस तिच्यावरही यामुळे शारीरिक व मानसिक प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे स्पष्ट आढळून येत आहे विशेषत आम्ही, तिच्या मातापित्यानी, अशा प्रसर्गी तिचे लक्ष दक्ष्य तितके या प्रश्नावरून काढून दुसरीकडे वेधण्याचा प्रयत्न करावयाचा, पण याएवजी तिची आईच मालतीचे लक्ष वारवार तिकडे वेधीत असते ही दैवदुर्विलासाची गोष्ट होय ! विचारी मालती ! कॉलेजमध्ये शिकत होती तोपावेतो ती एक आनंदी खेळकर स्वभावाची पोर होती. या मतलबी जगाच्या काठ्याकुठ्यानी तिला स्पर्शाही केला नव्हता. अभ्यास करणे, खेळणे, आणि मैत्रिणींशी थट्टाविनोद करणे यातच तिची गेली चार वर्षे मुख्यत्वे गेली. वर्तमान विद्यालयीन वातावरणामुळे मुलींच्या—विशेषतः मालतीसारख्या हुशार मुलींच्या—अर्गी उद्भवणारा काहींसा उथळ अभिमान साहजिकच तिच्याही ठायी उत्पन्न झाला होता. पण कॉलेजच्या आवारांत स्त्रीदाक्षिण्य व महिलाकर्षक प्रवृत्ति यामुळे वारवार दिला जाणारा मान, आणि लग्नाच्या बाजारात वधू म्हणून उभी असता त्याच मुलीची होणारी अवहेलना, यांतला भेद जेव्हा तिच्या ध्यानांत आला

तेव्हा एका क्षणात तिचा सारा अभिमान गळाला. तिची अल्लडवृत्ति पार लयाला गेली, ती गभीर दिसू लागली, स्वतःकडे आणि जगांतल्या इतर व्यक्तींकडे ती आता निराळ्या दृष्टीने पाहू लागली. विद्यालयांत हुशार विद्यार्थिनी म्हणून पदोपदी विद्यार्थ्यांकडून आणि प्राध्यापकांकडूनही मान मिळत असला, तरी त्याची किंमत तितक्यापुरतीच समजावयाची, आणि तें मोहमय वातावरण सोडून सत्यसृष्टीच्या अवघड ओंबडोवड प्रदेशात शिरताच, आपली किंमत केवळ बौद्धिक लायकीवरून अवलंबून रहात नसून काही अशी स्वतःच्या ईश्वरदत्त पार्यिंब सौंदर्यावर पण पुष्कळ अशी स्वतःबरोबर पतिगृहीत येऊ शकणाऱ्या पितृदत्त सपत्तीच्या कमीअधिकपणावर अवलंबून असते, हे कठोर सत्य तिला आता कळू लागले ! कॉलेजमध्ये आपल्याशी पाच मिनिटे बोलण्याची संधि मिळाली तरी धन्य मानणारे उल्ड तरुण अनेक असले, तरी जन्माचा सोबती म्हणून निवड करण्याचा प्रसंग येताच, त्यातले कित्येक आपल्या कसाला उतरत नाहीत आणि उरलेल्याच्या कसाला आपण उतरत नाही, अशी ही या जगाची परस्पर-विरोधी अवस्था तिच्या लक्षात विदारकपणे येण्यास फारसा उशीर लागला नाही

वस्तुतः सर्वसाधारणपणे प्रत्येक पदवीधर स्त्रीला ही नवीन दृष्टि अशा परिस्थितीत कमीअधिक प्रमाणात प्राप्त होत असली, तरी स्वभावतः प्रेमळ आणि अल्लड पण त्याचबरोबर नम्र आणि आज्ञाधारक अशा माझ्या मालतीवर या परिस्थितीचा दिवसेदिवस होत असलेला परिणाम पाहून मला घरांत येतांच आता कसेसेच होऊ लागते. आजपावेतो ती आणि मी घरी असलो म्हणजे तिने कधी आपले कॉलेजांतले नाना प्रकारचे मनोरंजक अनुभव सागावे, कधी विनोदी भाषेत प्रोफेसराचे गुणदोष वर्णावे, तर कधी काहींतरी पेचात्मक प्रश्न टाकून मला

उत्तर सागता आले नाही म्हणजे आपणच ते सागून मला हसवावें. पण आता मी घरात शिरलो की एक प्रकारची भयाण शातता मला आढळून येते, आणि ती बहुधा कोठेंतरी एकीकडे एखादे पुस्तक वाचीत, किंवा मान खाली घालून काहीं काशिद्याचे काम करीत, अगर मुकाट्याने तिच्या आईला स्वयंपाकात मदत करीत असलेली मला दिसून येते. मी काहीं प्रश्न विचारलाच तर जितक्यास तितकेच उत्तर देते आणि पुन्हा स्तब्ध राहते. अजून कोठेजातच शिकत असलेल्या तिच्या पूर्वीच्या मैत्रिणी आल्या तरी त्यांच्याशी ती फारसे बोलत नाही, आणि म्हणून त्याही अलीकडे फारशा येईनाशा झाल्या आहेत. तिच्या चेहऱ्यावर विचारमग्नता, दृष्टीत शून्यता, आणि स्वरात उद्धिमता आल्याचा स्पष्ट भास होतो. पूर्वी आईला प्रत्येक वाक्यागणिक गमतीची प्रत्युत्तरे करणारी ती आता आई काहीं बोलली तरी उलटून पहात देखील नाही, शेवटी मलाच मध्ये पडावे लागते आणि मग तिला अधिकच वाईट वाटते. मनोहरपत, तिच्या शारीरिक व मानसिक अवस्थेकडे पाहता आता शक्य तितक्या लवकर तिचा विवाह करणे मला फारच आवश्यक वाटू लागले आहे. यापेक्षा आतापावेतो वाट पहात स्तब्ध न बसता, ती मॅट्रिक झाली तेव्हांपासूनच तिच्या विवाहाच्या खटपटीस लागून योग्य स्थळ आढळताच तिचा विवाह करून दिला असता, आणि मग तिच्या पतीच्या संमतीने वाटल्यास तिचे विश्वविद्यालयीन शिक्षण पुढे चालू ठेविले असते, तर फार बरे झाले असते असे आता तुमच्याप्रमाणेच मलाही वाटू लागले आहे. अस्तु, या विचारसरणीचा अवलंब आता मी कुसुमच्या बाबतीत करणार असलो, तरी मालतीच्या बाबतीत त्या विचारांचा आता कांही उपयोग नाही. ईश्वराच्या कृपेकरून तिचा विवाह लवकरच जमून ती सुखी व्हावी अशी प्रार्थना करीत योग्य

खटपट करीत राहणें हेंच आता मुख्य काम आहे. आणि यात तुमचेंही सहकार्य मिळेल अशी खात्री आहे.

कळावे, हे आशीर्वाद.

तुमचा बंधू,
नाना कोपरे.

[४४] वेश्येच्या घरी जाणारा कलाप्रेमी प्रवासी.

पार्वतीपूर, ता. २८-२-३७

चि. सुरेदाला अनेक आशीर्वाद

तुझा तार आला होता त्यास अनुसरून येथून ताबडतोब दोनशे रुपये पाठविले ते तुला मिळालेच असतील

रा. मनोहरपत कोपरे याचेकडून तुम्हा दोघाबद्दल अलीकडे जी माहिती मला वेळोवेळी कळली आहे त्यामुळे फार खेद होत आहे तुला आणि नदिनीला काहीं वर्षांपूर्वी मुद्दाम इतक्या लाब लखनौसारख्या ठिकाणी शिक्षणासाठी ठेवले, त्यावेळेस पुढे तुम्ही मजवर पश्चात्तापाचा प्रसंग आणाल अशी कल्पनाही नव्हती.

नंदिनीचे ता. २२ चे पत्र मिळाले त्यावरून तिला इतःपर एक अक्षरही लिहिणे व्यर्थ आहे असे दिसून आल्याने तुलाच हे पत्र लिहित आहे. यापुढे जोपावेतो तिला तिची हल्लीची मूर्खपणाची प्रवृत्ति चालू ठेवायची असेल, तोपावेतो तिने आमचा तिच्याशी कोणताही सवध राहिला नाही असे समजावे. तिच्या भावी जीवनाबद्दल ती स्वतःच सर्वस्वी जबाबदार राहिल.

आता तुझ्याबद्दल लिहितो. तू देखील तिला योग्य भाऊ शोभला आहेस ! गायन, अभिनय, नाट्य, इत्यादि कलांच्या मागे लागून त्याच्या अभ्यासाच्या निमित्तानें वेदयागृहापर्यंत तुझे पाऊल गेल्याचें

वर्तमान कळले. आणि त्यासबधात काही भानगड उपरिथत होऊन शेवटीं पैसे भरून तुझ्या मित्रांनी ती मिटविल्याचे वर्तमानही कार्नी येऊन मी धन्यता पावलो आहे ! फार उत्तम दिवे लावलेस तू तेथे ! मूर्खा, धंदेवाईक वेष्टेपारीं असलेली कला म्हणजे सर्पांच्या मस्तकावरचा मणी हे तुझ्या ध्यानात कसे आले नाही ? तो मणि हस्तगत करावयाला चागला मात्रिकच पाहिजे. नाहीतर कोणी बेजबाबदारपणाने कांहीं तरी उपदेश करावा, आणि त्याच्या नादी लागून तुझ्यासारखा बेअक्कल तरुण प्रवासी त्या मण्याच्या मागावर निघावा; म्हणजे तो मणि हस्तगत होणे तर दूरच राहून मोहाचा कृष्णसर्पच प्रथम विळखा घालून दग करावयाचा ! शिवाय गायन-कला शिकण्याची इतर सर्व साधने नष्ट झालीं की काय ? जवळपास शुद्ध पाण्याची वाटेल तितकी जलाशये भरलीं असता, एखाद्या अति-उच्च हिमाच्छादित पर्वताच्या भयानक कड्यावरील बर्फ आपून त्याचेंच पाणी पिण्याच्या आग्रहास पेटून तन्निमित्त मृत्युमुखी पडणाऱ्याबद्दल आदराऐवजीं कीवच येईल !

अस्तु. तुमच्या पारीं आता माझे पैसे आणि माझी कीर्ति याहून अधिक गमाविण्याची माझी इच्छा नाही. दोनदा बी. ए. ला बसूनही ती पायरी तुला अद्यापि ओलाडता आली नाही ! व अशीच परिस्थिति चालू राहिली तर तेंथे राहून पदवीची पारवी तुझ्या हातीं येण्याऐवजी तुझ्या अभ्यासाची शेडीच शेवटीं तुटेल अशी मला भीति वाटते ! यासाठीं हें पत्र मिळताच तू इकडे निघून यावें. आता तुझे कॉलेज ' प्रिपेरेटरी लीव्ह ' निमित्त बंद होणारच आहे. तू येथेच येऊन अभ्यास कर आणि परीक्षेच्या वेळेस तेंथे पुनः जा. शिवाय महत्वाची गोष्ट म्हणजे येथें भारतशिक्षणमंडळीच्या कचेरीत कारकुनाची एक जागा सात आठ दिवसांतच रिकामी होण्याचा संभव आहे. तेंथे

तुला लावण्याचा माझा विचार आहे. तू बी. ए. झालास म्हणजे कारकुनाचा मास्तर होणे मुळींच कठीण जाणार नाही. आजकालच्या काळात ही नोकरीची सधि किती महत्वाची आहे हे सांगणे नकोच. इतके स्वहित कळण्याइतकी अक्कल अद्याप तुझ्यात आहे अशी अपेक्षा करतो. कळावे, हे आशीर्वाद.

तुझा पिता,

व्ही. एस. दत्तरे.

ता. कः—बेताना नदिनीसही इकडे येण्यासाठी पुन्हा एकदा विचारून पाहवें. ईश्वर तिला सद्बुद्धि देवो.

[४५] ‘उद्याच्या संसाराची’ तयारी’ (नदिनी दत्तरेचें बधूस पत्र)

लव्णौ, २२-३-३७

प्रिय बधू सुरेश यास,

सप्रेम नमस्कार वि. वि. बाबाच्या हेकेखोरपणामुळे मला हे पत्र तुझ्या भिन्नाच्या पत्त्यावर पाठवावे लागत आहे याबद्दल मला फार खेद होतो.

दादा, तू एकाएकीं येथून निघून गेल्यानंतर मला किती विलक्षण करमेनासे झाले म्हणून सांगू ! जेवणखाण वगैरे काहींच गोड लागेना. कधी कधी तर मनाचा निश्चय डळमळू लागे आणि चटकन रेल्वेचे तिकीट काढून तुम्हा सर्वांमध्ये चालले यावे असे वाटे. आईची आठवण तर किती वेळां येत असे त्याचा नेमच नाही. पण अशा सर्व प्रसर्गां शरच्चद्रानें मला धीर द्यावा व मग मला बरें वाटावें. आता मात्र मला संवयीनें तितकेसें वाटत नाही. सुदैवाने मला येथील एका मुलींच्या खासगी शाळेंत ड्रॉइंग शिक्षाकिणीची जागाही मिळाल्यानें चरितार्थासाठीं मी कोणावर अवलंबून राहिले नाही. तुझी

मात्र तशी स्थिति नसल्याने तुला बाबांच्या सागण्याप्रमाणे करणे भागच होतें.

आईला माझी फार जगडवण होते, नाही ? पण मी तरी काय करू ? बाबांनीं ज्यर्थ भलताच हेका परून माझ्या कलोपासनेत मध्येच बिंब्या घालण्याचा आग्रह केल्याने, मलादेखील माझे स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवणे भागच झाले मी माझ्या पत्रात त्यांना सर्व गोष्टी नीट रीतीने समजावून लिहिल्या असताही, त्यांच्या डोक्यातील भ्रामक कल्पना नाहींशी होऊ नये याबद्दल आश्चर्य वाटते. त्यांनीं सवध तोडण्याचा धाक घातला म्हणजे निराधार होऊन मी लाचारावर येत त्यांच्या हुकुमाला शेळीप्रमाणे मान तुकवीन असे त्यांना वाटले असावे. पण ईश्वराने माझ्यात जी चित्रकलेची आवड उत्पन्न केली आहे तिची वाटेल ते करून योग्य जोपासना करणे हे मी माझे परम कर्तव्यच मानतें. सुदैवाने मला ही नोकरी लागली हे उत्तमच झाले, पण ती लागली नसती तरी कोणत्याही परिस्थितीत बाबांचा अयोग्य हुकुम मानावयाचा नाहीं असे मी माझ्या मनाशीं ठरविलेच होते.

‘ उद्याच्या संसारा’ची तयारी चालू आहे. तुझें काम श्री. दडवते यांनीं करण्याचे कबूल केले आहे.

तू तेथे कोणत्याही उद्योगात असला तरी तुझ्या गायनकलेच्या अभ्यासांत तू खड पडू देणार नाहींस अशी मला आशा आहे. मला तर वाटतें, दादा, कीं कलाप्रेम हेच मनुष्य व पशू यांतील भेदाचें मुख्य गमक आहे. प्रत्येक मनुष्यात देवाने कोणत्या ना कोणत्या कलेची खास आवड उत्पन्न केलेली असते, आणि ती नीट ओळखून काढून त्या कलेचा पराकाष्ठेचा अभ्यास करणे हे प्रत्येकाने आपलें आयुष्यांतले एक मुख्य कर्तव्य मानले पाहिजे, असे शरच्चंद्र नेहमी म्हणतो तें मला ततोतंत पटतें. आजकाल आमचा बराच वेळ चित्रकलेत जातो. मला

शाळेत चित्रकला शिकविण्यात फारसे प्रयास पडत नाही, आणि त्यासाठी घरून तयारी करून जाण्याचाही प्रश्न नाही, यामुळे दिवसभरातला पुष्कळ वेळ आम्हाला मोकळा सापडतो. ह्या दोनतीन वर्षांत इतर सर्व गोष्टी दूर धारून एकदा माझ्या मनामारखी चित्रकलेत निपुणता मिळवून भारतीय महिलांचे नाव या क्षेत्रात उज्वल करण्याची महत्वाकांक्षा माझ्या हृदयांत मला स्फूर्ति देत आहे आणि असे झाले म्हणजे आज जे मला हसत अमतील तेच पुढे माझी स्तुति करू लागतील. अविरत, अनिर्वध, एकनिष्ठ कलोपासनेचे फल व महत्व माझ्या स्वतःच्या जीवनाच्या द्वारे मी प्रत्यक्षपणे जगाच्या निदर्शनास आणीन. शरच्चद्राचेंही मला यात पूर्ण निरपेक्ष साह्य आहे. आजकाल तर त्याच्या सहवासात मला एक प्रकारचा अनावर उत्साह व आनंद वाटू लागला आहे. त्याचे बोलणे तरी किती स्फूर्तिप्रद असते, वाटते, तासन्तास ऐकतच बसावे. परवा तर आम्ही एक चित्र काढायला म्हणून मुद्दाम बसलो, पण बोलण्यात वेळ कसा निघून गेला ते कळलें मुद्दा नाही, आणि शेवटी चित्र तसेंच राहून गेले ! असो. आता लवकरच आमच्या दौघाच्या शाळा उन्हाळ्याच्या सुटीनिमित्त बंद होणार आहेत. कळावे, तुझे उत्तर आले म्हणजे बरे वाटेल.

तुझी भगिनी,
नंदिनी दत्तरे.

[४६] वर्तमानकाळांतला एक अनुभव.

पार्वतीपूर श्री गुरुवार ता. २५-३-३७
रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि वि.

काही महत्वाच्या कामासाठी मला भेटण्याकरिता तूं येथे ता. २३ ला येणार असल्याबद्दल तुझे ता. २१ चे पत्र येथे आलें त्यापूर्वीच व...८

मी येथून चदनगावला निघून गेलों होतो. तेथे बँकेत एका कार-कुनाची जागा रिकामी झाली असून, त्यासाठी कमीत कमी बी. ए. झालेल्या उमेदवारांनी अर्ज करावे अशी जाहिरात वाचत्यावरून मी देखील एक अर्ज त्या जागेसाठी केला होता. त्या अर्जाचे सुमारे वीस दिवसांनी उत्तर येऊन मला 'इटरव्ह्यू' साठी बोलाविले होते. त्यासाठी मी तिकडे गेलो होतो, आज सकाळीच परत आलो. पण तू ता. २३ ला येथे येऊन काल सायकाळीच परत निघूनही गेल्याने भेट होऊ शकली नाही याबद्दल मला फार वाईट वाटते. माझीही तुला भेटण्याची फार इच्छा होती.

'इटरव्ह्यू' ची फलनिष्पत्ति काही झाली नाही, पण त्याबद्दल मला आता पूर्वीसारखे वाईट वाटेनासे झाले आहे. मला ता. २२ ला दुपारी अकरा वाजता हजर होण्यासाठी कळविले होते, त्याप्रमाणे मी तेथे त्या वेळस गेलो. पण बँकेच्या मॅनेजरला त्या दिवशी फार काम असल्याने दुसरे दिवशी या असे सागून पहिल्या दिवशी माझी बोळवण करण्यात आली ! माझ्याप्रमाणेच इतर ठिकाणाहून आलेल्या चार उमेदवारांना सांगण्यात आले. परगावाहून मुद्दाम आलेल्या व्यक्तीला एक एक दिवस राहणें किती कष्टाचे व खर्चाचे जाते याची त्यांना कल्पनाच नसावी. दुसरे दिवशी पुन्हा अकरा वाजता गेल्यावर सुमारे साडेबारा वाजता मला बोलावणें आले. सुरवातीचे प्राथमिक प्रश्न झाल्यावर, तुम्ही 'अकाउटन्सी' शिकला आहा काय असे विचारण्यात आले. मी नाही म्हणताच मॅनेजरसाहेब मला म्हणाले, 'मग मला वाईट वाटते की, तुमचा अर्ज मजूर होऊ शकणार नाही, कारण, अकाउटन्सी शिकलेल्याचेही काही अर्ज आमचेकडे आले असल्याने, त्यांना नाकारून तुमच्यासारख्यांना ती जागा देणें रास्त होणार नाही.' औपचारिक

रीत्या आभार मानून मी बाहेर पडलो. ' औपचारिक रीत्या ' अभे मी लिहिले खेरे, पण एका दृष्टीने मी खरोखरच त्याचे आभार मनापासून मानले. त्यांनी निदान आपले मनोगत मला स्पष्टपणे तेथेच कळविले, व काहीं दिवस व्यर्थ सशयात ठेवून नंतर निराशा करण्याचा मार्ग अनुसरला नाही, हे तरी त्याचे उपकारच म्हणावयाचे ! पण, माधव, मला अकाउटन्मी येते किंवा नाही ही पृच्छा मला भेटीसाठी बोलावितानाच पत्रात केली असती, आणि ते शिक्षण मिळाले असेल तरच यावे असे त्यात स्पष्टच लिहिले असते, तर माझा हा सारा जाण्यायेण्याचा खर्च तरी वाचला असता ! पण इतकी काळजी काय म्हणून बाळगायची ? असो एकदरीत तुझी भेट होण्याचा योग नव्हता हेच खरे. आता पुन्हा केव्हा होईल ती स्वरी.

कळावे, लोभ असावा हे विनति

तुझा मित्र,

केशव दाते.

ता क तेथील एका उच्चवर्णीय गृहस्थावर चदी नावाच्या कोणा हरिजन स्त्रीने फिर्याद दाखल केली असून त्यात फिर्यादीतफे तू काम चालवीत आहेस, व त्यामुळे गावात फार खळबळ माजली आहे, अशा आशयाचा मजकूर ' प्रभाकर ' मध्ये काही दिवसापूर्वी वाचला होता. सदरहू फिर्यादीचा निकाल काय लागला ?

[४७] एक विचित्र विनति.

काचनपूर.

श्री रविवार फा. व २ शके १८५८

प्रिय मित्र केशव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझे पत्र मिळाले. मी तेथे नुकताच आलो होतो त्यावेळेस तुझी भेट न झाल्याने माझाही बराच हिरमोड झाला. पण त्यातही तुझा चदनगांवचा प्रवास फलरूप झाला असता तर काहीं वाटले नसते.

पण दुर्दैवाने तुझा पिच्छा अद्याप सोडला नाही असे दिसते. माझ्या या दोन दिवसांच्या तेथील वास्तव्यात तात्यासाहेबांनी तुझ्या भेटीची इच्छा पुष्कळ वेळा प्रदर्शित केली. तू 'प्रभाकरा' माठी काहीं तरी लिहीत असावे अशी त्यांच्यातर्फे माझी तुला आग्रहाची सूचना आहे त्यांनी बऱ्याच आस्थेने तुझी हल्लीची परिस्थिति जाणून घेतली, व त्यांनाही वाईट वाटले. तुझी अलीकडील काहीं हृदयस्पर्शी पत्रेही मी त्यांना दाखविली. तीं वाचताना अनेक वेळा त्यांना गर्हिवरून आले. हल्लीच्या सर्वसाधारण पदवीधर तरुणांच्या परिस्थितीवर व मनःस्थितीवर उत्कृष्ट प्रकाश पाडणारी ती पत्रे नावें बदलून 'प्रभाकरातून' प्रसिद्ध करण्याची त्यांची फार इच्छा आहे, याला तुझीही हरकत राहणार नाही असा मला विश्वास वाटतो

केशव, तुझ्या वडिलांचा एखादा फोटो व त्यांचें हस्ताक्षर तू मजकडे लवकर पाठवावें अशी माझी इच्छा आहे हस्ताक्षरासाठी त्यांचे एखादें पत्र किंवा आणखी काहीं मजकूर असला तरी चालेल.

तू सवड पाहून तात्यासाहेबांस जरूर उवकरच भेट त्यांच्या एकदर दिनचर्येवरून व सामाजिक चळवळींवरून इतराना नीटशी कल्पना नसली, तरी खरोखर त्यांचेही अतःकरण दुःखाने पोळलेले व पोळत असलेले आहे हे मला उत्तम प्रकारे माहीत आहे ईश्वराची कृपा झाली तर तुमच्या दोघांच्याही दुःखाचा अतः लवकरच होऊन, उभयतांच्या जीवनात समाधानाचा प्रभाकर उदय पावेल अशी मला आशा आहे. चंदी वि. एकबोटे फिर्यादीचे काम चालू आहे, निकाल अद्याप लागला नाही.

क. लो. अ. हे विनंति.

तुझा मित्र,

माधव मुद्दे २८-३-३७

[४८] सुशिक्षित कुमारी आणि वधूपरीक्षा.

पार्वतीपूर. श्री. गुरुवार, ता १-४-३७
चि. रा. मनोहरपत यास अनेक आशीर्वाद, वि. वि

तुमचे पत्र मिळाले. तुम्ही कळविलेली दोन स्थळाची माहिती वाचली प्रत्यक्ष मालती तेथे असल्याशिवाय या स्थळाकडून निश्चित उत्तर येणे संभवनीय नसल्याने मी तिला लवकरच तिकडे पाठवितो.

वधूपरीक्षेच्या चमत्कारिक पण आवश्यक प्रसगावद्दल तुम्हीं लिहिलेले मार्मिक विचार मलाही योग्य वाटले गेल्या वर्षीपासून उत्पन्न झालेल्या एकदर उद्विग्नताजनक परिस्थितीत विशेषेकरून कोणत्या एका गोष्टीचा तिच्या हळुवार मनावर परिणाम होत असेल तर तो याच गोष्टीचा. या प्रसगामुळे तिच्या हृदयास काय वाटत असेल याची मला पूर्ण कल्पना आहे. एखाद्या निरक्षर मुलीची पूर्वी जशी परीक्षा घेतली जात असे, त्या प्रकारे तिची 'परीक्षा' घेण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही हे खरे. पण अमुक एक व्यक्ती भावी वधू या दृष्टीने माझी योग्यता ठरविण्यासाठी येऊन गेली, पण नंतर त्या व्यक्तीकडून नकार आला इतका विचार तिच्यासारख्या शिक्षित मुलीला दुःखी करण्यास पुरेसा आहे. पण, मनोहरपत, मी तरी काय करणार ? अतरपट दूर सारण्यापूर्वी वधूवरांचे परस्पर दर्शनही न होतां, केवळ आकाशस्थ ग्रहाची जन्म-कुंडलीतलीं स्थाने पाहून निश्चित मनाने दोन जीवांना जन्माच्या सोबतीत गुतविण्याइतकी जुन्या काळची श्रद्धा आज, दुर्दैवाने म्हणा अगर सुदैवाने म्हणा, आमच्यात राहिलेली नाही. पण, उलट प्रत्येक सुशिक्षित मुलीने स्वतःच विचारपूर्वक आपला सवगडी निवडावा अशी तरी परिस्थिति आज आपल्या समाजात कोठे आहे ? खऱ्या प्रीतिविवाहाचे जीवन खडीसाखरेचा खडा घातलेल्या दुधासारखे

असते, तें प्रथम विशेष गोड लागले नाही, तरी हळूहळू त्याची गोडी वाढत जाते, आणि अगदी शेवटचा घोट सर्वांत अधिक गोड लागतो. असे प्रीतिविवाह आज हिंदुस्थानात—नव्हे, अखिल विश्वात—कितीसे होत असतील ?

आज मालतीने स्वतःच्या परिचयाच्या मार्गानें एखादा खरोखर अनुरूप वर माझ्या निदर्शनास आणला तर मी त्याला हरकत करणार नाही. पण अशी निवड करण्याची तिला सधि कोठें मिळते ? येऊनजाऊन तिच्या निकट सान्निध्यातल्या वातावरणात जे काहीं थोडेफार तरुण तिच्या दृष्टिपथात येतील त्यातूनच ती निवड करू शकणार. बरे, या सकुचित क्षेत्रात तिच्या पसतीचा एखादा तरुण आढळला तरी तो उलटपर्शी तयार आहे किंवा नाही हा प्रश्न उरतोच. आणि दोघेही तयार झाले तरी ते केवळ विकार-वश होऊन, क्षणिक भावनाच्या आहारी जाऊन, हे महत्वाचे पाऊल तर घेत नाहीना, हे बारकाईने पाहण्याचे माझे पितृकर्तव्य उरतेच. हार्डी या प्रसिद्ध इंग्रज लेखकाने ' फार फ्रॉम दि मॅडिंग काउंड ' या कादंबरीत उत्कृष्ट प्रकारे दर्शविल्याप्रमाणे प्रीतिविवाहाच्या मार्गाने जाऊ पाहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं प्रथम परस्परांचे दोष जाणून घेतले पाहिजेत. गुण केव्हाही कळले तरी आनंदच देतील, दोष मात्र विवाहानंतर कळू लागले म्हणजे विवाहसौख्याचा घट हळूहळू गळू लागलाच म्हणून समजावे. केवळ वरवरच्या देखाव्याला भुलून, विकाराच्या अधीन होऊन, सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या तरुणतरुणींनीं स्वतःच्या जबाबदारीवर केलेल्या प्रीतिविवाहाची नव्या नवलाईची चकाकी क्षणभरानें नाहीशी होताच, पतिपत्नीमधील अनेकविध विसवादाचे हिंडीस स्वरूप घटस्फोटाच्या किंवा अशाच इतर मार्गें जगासमोर आल्याची शोचनीय उदाहरणे, आपल्या समाजांत देखील आपण गेल्या काहीं

वधांत पाहिलीच आहेत. साराश, मुलगी शिकलेली झाली तरी तिला अनुरूप वर पाहून देण्याचे पित्याचे कर्तव्य साधारणतः उरतेच. आणि ते कसोशीने बजावताना केवळ आपल्या भोवतालच्या जगावरच दृष्टि खिळू न देता दूरदूरच्या गावीही दृष्टि फिरवू म्हटले, म्हणजे वर आणि वधू यांची परस्पर 'परीक्षा' होण्याचा प्रसंग प्राप्त झालाच !

बरे, यात वरपक्षाचा तरी काय दोष ? वधूच्या शिक्षणाची, स्वभावाची, व इतर प्रकारची कितीही माहिती मिळाली, तरी पूर्वी ओळख झाली नसल्यास वधूला एकवार प्रत्यक्ष पाहून मगच विवाहाचे नक्की ठरविण्याचा वरपक्षाने विचार केला, तर ते साहजिकच होय. मात्र इतकेच की, आधी इतर सर्व गोष्टींचा विचार नीट करून, त्या जमत असल्यास, नंतरच वधूपरीक्षेचा प्रसंग घडवून आणावा. कित्येकाना वधूपरीक्षा हा एक मौजेचा व सहज होण्यासारखा प्रसंग वाटतो. पण ही समजूत फार घातुक असून मुलींच्या मनाच्या दृष्टीने विचार करता अत्यंत अन्यायाची आहे. विवाहाची बोलणी वधूपरीक्षेपासून कधीही सुरू होऊ नयेत, वधूपरीक्षा ही त्यातली शेवटची पायरी असावी. द्रव्याच्या सबबीवर नकार द्यावयाचा असल्यास तो वधूपरीक्षेपूर्वीच द्यावा, मुलगी 'पाहिल्यानंतर' तसा नकार देणे बरे नव्हे. प्रत्येक वधूपरीक्षेचा शेवट विवाह जमण्यातच व्हावा असा आग्रह धरणे योग्य नसले, तरी बहुसंख्याक वधूपरीक्षांच्या बाबतीत तसे व्हावे. समाजांने या दृष्टीने वधूपरीक्षेकडे पाहिल्यास तरुण मुलींच्या मनाला होणारा व्यर्थ त्रास, व त्याची होणारी अवहेलना, पुढील वाचेल

ही जाणीव आपल्या समाजातील पालकाना केव्हा होईल ती होवो. आज तरी या बाबतीत इतर मुलींपेक्षा पदवीधर मुलींच्या संबंधांतच अधिक त्रास पडतो असा मला अनुभव आला आहे. मुलींच्या शैक्षणिक योग्यतेमुळे निवड करण्याचे क्षेत्र अगदी संकुचित

झालेले, आणि म्हणून या सकुचित क्षेत्रातील व्यक्तींची स्वतःविषयीची कल्पना अवास्तव वाढलेली ! मनोहरपत, अत्यंत श्रीमंत लोकाची गोष्ट वगळली तर आपट्यासारख्या मध्यम वर्गाच्या गृहस्थानीं मुलींना कॉलेजचें शिक्षण देण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी आता या दृष्टीने नीट विचार करण्याची वेळ खात्रीने आलेली आहे. नाहीतर तिच्या शिक्षणाच्या पार्श्व आधीं पुष्कळ खर्च व्हावयाचा, आणि त्या शिक्षणाचाच परिणाम म्हणून तिच्या विवाहप्रसर्गां आणखी अवाढव्य वित्तव्यय करण्याची पाळी यावयाची ! आणि शिवाय इतकेही करून ती इतर मुलीपेक्षा अधिक सुखी राहतेच असे म्हणता येते काय ?

पण तें काहींही असले तरी आज मालतीच्या बाबतींत मोठाच प्रश्न माझ्यासमोर उद्भवला आहे खरा. आणि त्यापासून तिलाही फार मनस्ताप होत असतो. मुलगा काय किंवा मुलगी काय, विद्यार्जन चालू असतें तोंपावेतो त्याच्या मागे काहीं तरी उद्योग असतो. तें सपल्यानें हा उद्योग नाहीसा झाला म्हणजे दुसरा काहीं स्वाभिमानपूर्ण उद्योग लवकर मिळाला तर बरे असतें, येन्हवीं नुसतें घरीं बसून वेळ घालविण्याची पाळी आली म्हणजे मनाची केविलवाणी स्थिति झाल्या-शिवाय राहत नाही. म्हणून मालतीला काहीं दिवसासाठीं तुमच्याकडे पाठविल्यास तिलाही थोडेसे बरे वाटेल असें वाटतें. लवकरच निश्चित करून कळवितो.

कळावें, हे आशीर्वाद.

तुमचा बंधू,
नाना कोपरे.

[४९] एक उद्बोधक चर्चा.

पार्वतीपूर.

श्री

गुरुवार, ता. ८-४-३७.

चि. रा. माधवराव यास सप्रेम आशीर्वाद.

तुम्ही येथून गेल्यानंतर तुमचे एक पत्र आले होतें, त्यात मीं येथें तुम्हाला दाखविलेल्या निनावी विलक्षण पत्राच्या लेखकाबद्दल माहिती काढण्याचा तुमचा प्रयत्न चालू असून, तुम्हाला त्यात थोडी आशाही वाटत आहे असे तुम्ही लिहिले होते. ते तुमचे पत्र आल्यापासून मी तुमच्या प्रयत्नाच्या पुढील हकीकतीची उत्कटेने वाट पहात आहे.

मध्यतरीं तुमचे मित्र रा केशवराव दाते याची भेट झाली. पूर्वीच ते येऊन गेले. सरासरी दोन तास ते येथे होते. फार आनंदात गेला तितका वेळ माझा पुष्कळ गोष्टींची आम्ही मनमोकळेपणानें चर्चा केली.

त्यानी तुम्हाला पाठविलेल्या पत्रातील काहीं उद्गाराना मीं आक्षेप घेतल्यानें वादविवादास रंग चढला. तारुण्याचा आवेश, कठीण परिस्थिति, अपेक्षाचा भंग, निराशेचा तीव्र अनुभव, ज्याच्याशीं त्याचा प्रत्यक्ष संबंध आला त्या विशिष्ट व्यक्तींची अरेरावी स्वार्थी वृत्ति, इत्यादि गोष्टींचा विचार करता त्यानीं तुम्हाला तसा मजकूर लिहिणे साहजिकच होतें. पण, निर्धिकार दृष्टीनें पाहता, त्यातील मुख्य मुद्दे मान्य असले तरी त्यातली भाषा काहीं ठिकाणीं कशी अतिशयोक्तीची झाली आहे हे त्याना पटविण्याचा मी बराच प्रयत्न केला.

पण त्याच्याशीं परवा वादविवाद करण्यात माझा मुख्य उद्देश मिळाला होता. त्याच्या मानसवाटिकेत केवळ सतापजन्य विघातक टीकेचीं काटेरी झुडुपेच उगलीं आहेत, किंवा सुविचारजन्य विधायक सूचनांच्या सुवासिक लताही वाढल्या आहेत हें मला अजमावयाचें होतें. आणि मला लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, त्यांच्या मानाने त्यानीं या दृष्टीनेंही विचार केला आहे. त्याच्या म्हणण्याचा मथितार्थ असा दिसला की, मुलाना प्रथमपासूनच

पुस्तकी शिक्षणाबरोबर काही धदेशिखणही मिळाले, प्रवेशपरीक्षेस बसणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यास समाजात नेहमी उपयोगी पडणाऱ्या काहीं हस्तव्यवसायाचे ज्ञान आवश्यक ठेवण्यांत आले, कॉलेजमधील शिक्षण-क्रमांतही इतर विषयाबरोबर याच्या अधिक विस्तृत प्रकाराचा समावेश करण्यात आला, आणि विशेषतः शास्त्रीय (सायन्स) शाखेतील विश्व-विद्यालयीन अभ्यासाला व्यावहारिक, औद्योगिक, स्वरूप देण्यात आले, तर पदवीधराची आज जी असहाय स्थिति दिसून येते ती पुष्कळ कमी होऊ शकेल अशा प्रकारचे शिक्षण मिळाल्यास ते कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे स्वतःचा चरितार्थ चालविण्यास समर्थ राहतील, आणि मग त्याचे ठायी स्वाभिमान, उत्साह, धडाडी याचीही वाण पडणार नाही. आज पदवीधराना 'खेड्यात जा' असा उपदेश करण्याचा प्रघातच पडला आहे. पण तेथे जाऊन ते करणार तरी काय? कर्मीत कर्मी त्यांना श्री. वामनराव जोशाच्या 'दू काळे व सरला भोळे' मधील विनायकरावाप्रमाणे थोडीफार वैद्यकी तरी चरितार्थाचे साधन म्हणून यावयास नको काय? खेड्यातील जनतेला त्याचे तेथील अस्तित्व व साहचर्य उपयुक्त वाटेल अशी कोणती गोष्ट आज पदवीधर तरुणाना शिकविण्यात येत आहे?

माधवराव, तुमच्या मित्राचे असे भाषण ऐकून मला खरोखर आनंद झाला. प्रचलित विश्वविद्यालयीन शिक्षणाच्या ते सर्वस्वी विरुद्ध दिसले नाहीत. या पद्धतीतही काहीं उत्तम गुण आहेत हे त्यांनी मोकळ्या मनाने मान्य केले, आणि राष्ट्रातील तरुणाना केवळ पोटभरू शिक्षण घ्यावे असेही त्यांचे म्हणणे नाही. पण हल्लीच्या शिक्षणक्रमात चरितार्थाच्या स्वतंत्र साधनांचा जो शोचनीय अभाव आहे तो जर दूर केला, तर उदात्त वृत्तीचे, सुसंस्कृत मनाचे, शिक्षणाने दृष्टि व्यापक झालेले, पण त्याचबरोबर स्वतःची उपजीविका स्वाभिमानाने चालवू

शकणारे तरुण विद्यालयातून बाहेर पडतील अशी रम्य कल्पना त्यांनी मजपुढे मांडली.

केशवरावांनी दिदर्शित केलेल्या विचारसरणीत त्यांना आज जाणीव नसतील असे काही खाचखळगे कदाचित असतील, आणि पदवीधरांच्या बेकारीच्या रोगाला समाजांतून नाहीसि करण्याचा व्यापक प्रयत्न प्रत्यक्ष सुरू केल्यावर, त्यांनी सुचविलेले हे एकच औषध पुरेसे नाही असेही कदाचित जाढळून येण्याचा संभव आहे पण त्यांच्याकडून एखाद्या दशवापिक संविस्तर योजनेची भीं अपेक्षा केली नव्हती. अशा योजना आखणे हे काम इतरांचे आहे, केशवरावासारख्या एकट्यादुकट्यांचे नाही. त्यांच्या दृष्टीने त्यांनी जे स्थूल विचार व्यक्त केले, त्यात मात्र मला पुष्कळच तथ्य वाटले यात संशय नाही.

त्यांची काहीकाही वाक्ये तर हृदयाला जाऊन भिडण्यासारखी असत चर्चा सपल्यावर मी त्यांना सहज म्हटले, 'केशवराव, तुम्ही दुपारची वेळ कशी घालविता ? तुमची हरकत नसली तर येत जा ना आमच्या ' प्रभाकर ' कचेरीत ? ' यावर ते म्हणाले, ' तात्यासाहेब, आजारी मनुष्याला रात्र आणि बेकार मनुष्याला दुपार ही सारखीच त्रासदायक जातात ! इतर सर्वजण स्वस्थ घोरत पडले असता आजारी व्यक्ति विछान्यावर इकडून तिकडे करीत तळमळत पडलेली असते, इतर सर्व कामावर गेले असता बेकार व्यक्ति आपल्या खोलीत तळमळत पडली असते. याशिवाय आजारी अवस्थेत नसणारी एक असहायपणाची, स्वाभिमानशून्यता आणणारी, जाणीव बेकार मनुष्याच्या मनाला सदासर्वदा पोखरून काढीत असते ! तुमची इच्छा असल्यास दुपारीं येथे येण्यास माझी काही हरकत नाही. '

पदवीधर तरुणांच्या सद्यस्थितीबद्दल चार भलीमोठी पुस्तके वाचूनही जें ज्ञान मला प्राप्त झाले नसतें ते केशवरावांच्या संगतीत

दोन तासात मिळाले इतकेच सांगितले म्हणजे पुरे आहे. आम्हाला चर्चेत तुमची वारवार आठवण होत होती.

उत्तर लवकर पाठवून पत्रारभी विचारलेली माहिती कळवावी. कळावे, हे आशीर्वाद.

आपला,
गो. म. डोळे.

[५०] शाबास माझी !

लखनौ ता ९-४-१९३७

प्रिय बंधू सुरेश यास—

शेवटीं सर्व अडचणी सोसून 'उद्याच्या समारा' चा प्रयोग आम्हीं गेल्या चार तारखेस यशस्वी रीत्या करून दाखविलाच ! तुला हे ऐकून फार आनंद होईल याबद्दल मला खात्री आहे. या नाटकाच्या गडबडीमुळेच हे पत्र पाठविण्यास मला काहींसा उशीर झाला आहे. नाट्यसमितीचा सेक्रेटरी तो तूच एकाएकी निघून गेल्यामुळे काहीं दिवस सारेंच घोटाळ्यात पडून, केलेले परिश्रम वायु जातात की काय अशी धास्ती वाटू लागली होती. पण सुदैवाने श्री. दडवते यानीं तुझ्याऐवजी 'शेखर' चे काम करणे कबूल केले. सुशिला कोपरेच्या सनातनी वडिलानीं तिला 'नयनाचे' काम करण्यास परवानगी नाकारल्याचें तुला माहितच आहे. पण तेही काम करण्यास येथील दुसरे एक महाराष्ट्रीय विद्यार्थी श्री. मनगटे तयार झाले. खरें सांगायचें म्हणजे शरच्चंद्रानेच त्यांना तयार केले. तो स्वतः महाराष्ट्रीय नसताही त्याने या प्रसंगी माझ्याखातर जी अपूर्व मेहनत जातीने केली त्याबद्दल आम्ही सर्व त्याचे अत्यंत आभारी आहोंत. नाटकासाठीं पडदा 'पेट करण्यात' आणि पात्राचे चेहरे रगाविण्यांत त्याचें साह्य आम्हाला किती झाले असेल हें तुला तरी सांगायला नकोच.

माझा शैलेचा पार्टही माझ्या कानावर आलेल्या अनेक श्रोत्यांच्या उद्गारावरून चागला वटला असे दिसते. तो तयार करण्यात तर शरच्चद्राची मदत अतिशयच झाली. त्याला अलीकडे मराठी चागले ममजू लागले आहे फारच लौकर आले मराठी त्याला ! त्यापूर्वीच नाट शिकवले असते तर त्याला ते केव्हाच येऊन गेले असते मला तर अलीकडे असेही मधूनमधून वाटते की, तो मूळचा एखाद्या महाराष्ट्रीय कुटुंबातलाच असावा. पण त्याच्या घराण्याची माहिती मीही फारशी कधी विचारीत नाहीं, आणि तोही मागण्याला फारसा उत्सुक दिमत नाहीं काय असेल ते त्याचे त्यालाच माहीत ! माझ्या—आय् मीन् 'शैले'च्या—भाषणातल्या कितितरी महत्वाच्या वाक्यावर आम्हीं दोघांनीं परस्परात वादविवाद केला आहे ! 'शैले'चीं काहीं काहीं जळजळीत वाक्ये अजूनही आठवलीं कीं, 'येट माझ्या हृदयाला जाऊन भिडतात. दुसऱ्या अकाचे शेवटीं 'करुणेचे' अखेरचे हृदयस्पर्शी वाक्यही माझ्या हृदयाचा ठाव घेऊन तेथे समतीचे पडमाद उठविते. ढोगी समाजाच्या अन्याय्य बधनावर अज्ञानी काय जोराने ओढले आहेत कोरडे या अप्रतिम नाटकात !

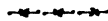
हो, सुशिलेग्र तिच्या वडिलानी नाटकात काम करण्याची बदी केली, तरी नाटक पाहण्याची परवानगी देण्याइतका भलेपणा मात्र त्यांनीं दाखविला होता विशेष म्हणजे, आपली मालती कोपरेही तिच्याबरोबर नाटकाला आली होती. मालती नुकतीच काहीं दिवसापूर्वी येथे आली आहे. दादा, मागे चारपाच वर्षापूर्वी आपण तिचे एकत्र शिकत असताना मी तिला कधीं कधीं 'वहिनी' म्हणून चिडवे हें तुला आठवतच असेल. पण तेव्हाच्या त्या मालतीत आणि आताच्या या मालतीत फारच फरक पडला आहे ! ती मातली

किती आनंदी होती आणि बोलायची तरी किती मोकळ्या मनाने ! उलट, आजची मालती उदासीन दिसते आणि आपण काहीं बोलले तर जितक्यास तितकेच उत्तर देते. तिच्या अतःकरणाला आतून कोणत्या तरी चिंतेचा भुंगा पोखरीत अमावा अमा तिच्याशी बोलताना आताशी मला प्रतिक्षणीं भास होत असे मला वाटते की, तिच्या घरातल्या वडील माणसाच्या फाजील बधनामुळे मनाच्या तळाशीं साचणाऱ्या ' रिप्रेस्ड युइडोम् ' मुळे तर हा असा विपरीत परिणाम घडून आला नसावा ?

पण ती माझ्याशीं देखील इतक्या तुटकपणाने वागेल अशी माझी कल्पना नव्हती ! शरच्चद्राशीं तिचा परिचय करून देण्याचा मी प्रयत्न केला, पण त्याच्याशींही तिने फारसे सभाषण केले नाही. माझी एक प्रिय बालभैत्रीण म्हणून शरच्चद्राजवळ मी तिची आधी बरीच स्तुति करून ठेवली होती, त्यामुळे मला तिचे त्याच्याशी असे वर्तन पाहून फार सकोच वाटला. मी फार आग्रह केल्यामुळे एक दिवस ती माझ्या येथे आली होती, पण कधीचशी दोन तीन तास थाबून ती निघून गेली. मधूनमधून काही वादविवाद सुरू करण्याचा मी प्रयत्न करीत असे, पण ती लागलीच विषय टाळीत असे.

तुझे कसे काय चाललें आहे ? तू येथे परीक्षेसाठी येणार आहेस ना ? केव्हा येशील ? आईचीही माहिती जरूर कळव.

तुझी भगिनी,
नंदिनी.

[५१] बेकारीत पुत्रजन्म.

पार्वतीपूर.

श्री. गुरुवार ता. १५-४-३७

रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझे पत्र मिळाले. कै. अप्पाचा एक फोटो यासोबत पाठवीत आहे. हस्ताक्षरास मात्र विलंब लागेल त्याच्या निधनानंतर एक दिवस मी उद्वेगाचे भरात दुःखद स्मृति उत्पन्न करणारी त्याची सारी पत्रे फाडून फेकून दिली. पण एखाद दुसरे कोठे तरी राहिले असावे असे वाटते. ते शोधून लवकरच पाठवितो. येथे न मिळाल्यास मानपूरतून त्याच्या हस्ताक्षराचा एखादा कागद मागवून देईन. पण तुला माझ्या वडिलाचे हस्ताक्षर कदासाठी हवे ते मात्र मला मुळीच कळत नाही. हस्ताक्षरे जमविण्याचा नाद तर नाही ना लागला ? पण माझे अप्पा कोणी मोठे ' साहित्यिक ' नव्हते, किंवा राजकीय अगर सामाजिक पुढारीही नव्हते, किंवा लक्षावधि रुपयाच्या उत्पन्नातून काही हजार खर्च करून त्यानी दानशूरत्वाची कीर्ति देण्याकडे कमाविली नव्हती !

माधव, परवा आलेला एक हृदयद्रावक अनुभव तुला कळविल्या- वाचून राहवत नाही आपल्या बरोबरच कॉलेजमध्ये शिकत असलेला वामन माडे तुला आठवत असेलच त्याचे वडील माझ्या वडिलाचे फार भिन्न होते, नेहमी येत असत ते आमच्याकडे. तीन वर्षांपूर्वी वारले ते. आपण बी. ए. झालो त्याच्या दुसऱ्या वर्षी तो बी. एससी. च्या पदवीने विभूषित झाला होता. कॉलेजमध्ये शिकत असताना कविता करण्याचा आणि चर्चा, वादविवाद, इत्यादि समारंभत आवेशाने भाग घेण्याचा त्याला किती नाद ! कॉलेज मॅगझीनमध्ये लेख तरी किती यायचे त्याचे ! स्वारी सीनियर बी. एससी. मध्ये होती तेव्हाच त्याच्या आईबापांनी मोठ्या हौसेने, कर्ज काढून, त्याच्या दोन हाताचे चार हात करून घरात सौभाग्यलक्ष्मी आणली, आणि ज्या द्वाराने मोठ्या थाटामाटाने वामनच्या वडिलांनी ती सौभाग्यलक्ष्मी घरात आणली, त्याच द्वाराने आठ महिन्यांनंतर त्याचे प्रेत बाहेर पडले ! साराच कारभार आटोपला, आणि बिचाऱ्या वामनवर ससाराचा सगळा भार

थेऊन पडला. तोंपावेतो निदान बी एस सी. चे शिक्षण तरी त्याचें पूर्ण झालें होतें म्हणून बरें. यानंतर बरेच दिवस पावेतो त्यानें कोठें शाळा-शिक्षकाची नोकरी मिळावी म्हणून खटपट केली. पण दरवर्षी शेरकड्यानीं बाहेर पडणाऱ्या एकाच साच्याच्या इतक्या पदवीधराना नोकऱ्या देण्याइतक्या शाळा तरी कोठून असणार ? अखेरीस नाइलाज होऊन त्यानें येथील एका विमाकंपनीच्या कचेरीत कारकुनाची तात्पुरती नोकरी पतकरली. काय करणार ?

अलीकडे महा महिन्यापासून त्या विमा कंपनीची ती शाखा बंद झाल्यानें याची नोकरीही गेली. घरचा रोजचा खर्च चालविणेच जड जात आहे, मग मागील कर्ज फेडणे तर दूरच. पूर्वीचा वामन आणि आताचा वामन यात जमीनअस्मानाचें अंतर पडले आहे. त्या वेळचा त्याचा तो दाडगा उत्साह, तो जोम, ती धडाडी, तो आवेश,—सर्व काहीं पार लयाला गेले आहे आता ! उदरपोषणार्थ कांहीं सोय लागावी म्हणून खटपट करता करता नाकीं नव आले आहेत त्याच्या. पवींन कोठेशीं एका दूरच्या शालेंत शिक्षकाची जागा रिकामी झाल्यानें यानें अर्ज केला होता, पण ' अनुभव नाही ' या कारणासाठीं याच्या नावानें तेथें नकारघटा वाजली ! कॉलेजमध्ये सायन्स शिकत असतांही नीतिशास्त्राच्या प्राध्यापकाकडे मुद्दाम खासगी रीतीनें जाऊन मानवी कर्तव्याविषयींच्या अनेक कूट प्रश्नाची जोरजोराने चर्चा करणारा वामन कोठें, आणि त्या विमाकंपनीत कारकून म्हणून काम करीत असता कांहीं पैसे खाल्याचा गवगवा ज्याचेबद्दल माझ्या कानीं आला तो वामन कोठें ! तसा तो हाडाचा वाईट असेल असें मला वाटत नाही. पण, म्हणतात ना—बुभुक्षितः किं न करोति पाप ?

असो. मुख्य मुद्याची गोष्ट लिहावयाची म्हणजे, पवीं मी त्याचे शेजारी राहणाऱ्या एका गृहस्थाकडे कांहीं कामानिमित्त गेलों होतो.

परत येताना त्याने मला पाहिले व मी त्याचेकडे गेलो. आमच्या गोष्टी चाळू असता मध्येच त्याच्या नावाचा तार आला. त्याला एकदम वाटले की, कोठल्या तरी अर्जाचा जबाब आला असावा ! बेकार तरुणाला तार पाहताच दुसरा कोणता विचार प्रथम मुचणार ? आशाळभूत-पणाने त्याने तारेचा लिफापा फोडला, आणि आतील मजकूर वाचला. मीही उत्कटेने त्याच्याकडे पहात होतो. एका क्षणातच त्याने मजपुढे तो कागद फेकला. त्याला पुत्ररत्न झाल्याबद्दल त्याच्या सासऱ्याने पाठविलेला तार होता तो.

माघ, प्रथम पुत्रजन्माची वार्ता ती ! कोणाला आनंददायक वाटणार नाही ? पण वामनच्या मुद्रेवर त्या प्रसर्गी मला निभेळ आनंद दिसला असे म्हणवत नाही. निराळ्याच अपेक्षेने लिफापा फोडल्यामुळे, मजकूर वाचल्यानंतर त्याच्या चेहऱ्यावर निराशेची एक स्पष्ट छटा प्रतीत झाल्याशिवाय राहिली नाही. ' इनाम ' म्हणून एक पावली मिळवून तारवाला निघून गेल्यानंतर मी वामनला म्हटले, ' वामन, मी तुझे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो या प्रसर्गी ! आता तू आक्षाला पेढे केव्हा देणार ते साग पाहू ? '

आणि, खरेच सांगतो, माझे हे शब्द ऐकल्यानंतर त्या नूतन जन्मलेल्या अर्भकाच्या जनकाचा चेहरा पूर्णपणे उदास झाला ! केविल-वाण्या स्वरात वामन म्हणतो—' केशव, तुझ्यापासून माझी सारी परि-स्थिति लपलेली का आहे ? अरे, या अशा स्थितीत पुत्रजन्म म्हणजे ' अँन् अँडिझन् टु माय डिफिकल्टीन् ' नाही का ? केशव, पुत्र-जन्माचा आनंद मानणे हे आमच्यासारख्या बेकारांच्या भाग्यात नाही रे ! ' इतके बोलल्यानंतर मात्र त्याला अश्रू आवरेना !

हा अगदी विपरीत पण हृदय हलविणारा प्रसंग पाहून मला काय वाटले तें लिहून दाखविण्यास मी समर्थ नाही. कॉलेजमध्ये व... ९

असताना सततिनियमनाच्या विरुद्ध आवेशानें व्याख्यान देणारा वामन अलीकडे र. धों. कर्व्यांचा गि-हाइक बनला आहे हे मला माहीत होते. पण पुत्रजन्मामुळे त्याला आनदाऐवजी दुःख होईल ही मात्र मला कल्पना नव्हती. बाकी, त्याच्या आजच्या परिस्थितीचा नीट विचार केला तर त्यात नवल काहींच नाही म्हणा काय ही आपल्या समाजाची परिस्थिति ! ज्या समाजात वामनसारख्या शिक्षित, कर्त्या आणि उत्साही तरुणाना, त्याचा दोष नमताना, प्रथम पुत्र-जन्माचा अत्यंत नैसर्गिक आनंदही उपभोगणें आर्थिक परिस्थितीमुळे शक्य होऊ नये, त्या समाजाचें भवितव्य चितारताना चित्रकार कोणता रंग वापरील, हें कोणीही विचारी मनुष्य सहज समजू शकेल.

तुझ्या तेंपें उपस्थित झालेल्या हरिजन विरुद्ध कर्मठ भानगडीचें पुढें काय झालें ?

तुझा मित्र,

केशव दाते.

[५२] 'असें ऐकण्यांत आहे' आणि 'असे म्हणतात'.

धर्मपत्रिका

पार्वतीपूर, रविवार, जेष्ठ कृ. ११, शके १८५९, ता. ४-७-३७

(छापता छापता)

काचनपूर येथील सुधारकी चाळे (खास तार)

येथील एक नामधारी सुधारक श्री. माधव मुद्रे याची काल सायंकाळी गांवातील वेदीपार्शी काहीं हलक्या लोकांशी बाचाबाची होऊन शेवटीं मारामारीपर्यंत पाळी आली ! या गडबडींत श्री. मुद्रे यांच्या काठीनें एका मनुष्याचें डोकें फुटलें असें समजतें; खुद्द त्यांनाही प्रसाद मिळाला. भानगडीचें निश्चित कारण अद्याप कळलें नसलें तरी

काही असभ्य, अतस्थ ‘ समाजकारण ’ या घटनेच्या मुळाशी असभ्य अशी दाट चढता आहे. समाजसुधारणेच्या नावाखाली हिंदुधर्मद्वेषाचे प्रदर्शन करणाऱ्या या स्वार्थी धर्मद्रोह्यांची बरीच कृष्णकृत्ये या भान-गडीमुळे चव्हाऱ्यावर येणार असल्याचा अदाज असल्याने, गावात सर्वत्र खळबळ उडाली आहे. श्री. मुद्रे याचे हातून मार बसल्याने ज्याचे डोके फुटले त्याने आज सकाळीच त्याचे विरुद्ध पोलिसात फिर्याद गुदरल्याचेही ऐकिवात आहे खुद्द श्री. मुद्रे यानाही पोलिस अधिकाऱ्याकडून बोलावणे आले होते, पण ते त्यांनी नाकारले असे म्हणतात

(टीप:—धर्मवीर एकबोट्याच्या विरुद्ध ग्वाऱ्यानाऱ्या फिर्यादी दाखल करून प्रसिद्धी मिळवू पाहणाऱ्या या गृहस्थाचे खासगी वर्तन कोणत्या प्रकारचे आहे हे आता जगजाहीर होईलच. पोलिस अधिकाऱ्यांनी या प्रसंगी कोणताही मुलाहिजा न बाळगता, श्री. मुद्रे याच्या असल्या घाणेरष्ट्या कृत्यांची पूर्ण चौकशी करून त्यांना योग्य शासन मिळण्याची व्यवस्था केल्याशिवाय जनतेचे कधीही समाधान होणार नाही.)
—सपादक धर्मपत्रिका.)

[५३] सत्कार्यांतले कष्ट.

काचनपूर

श्री. मगळवार, जेष्ठ कृ. १३

शके १८५९

ती. रा. रा. नात्यासाहेब यास सादर साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपला तार मिळाला. धर्मपत्रिकेंतील विपर्यस्त मजकुरामुळे आपणांस काळजी लागणें साहजिकच होतें. पण आता प्रकृति चांगली आहे. सुदैवानें विशेष लागलें नाहीं. टेकडीच्या बाजूला नेहमीप्रमाणें त्या दिवशी सायकाळी फिरावयास गेलों होतों, मात्र या प्रसंगी

एकटाच होतो मी. परत येताना सधिकाळच्या अधारात, गावाला लागून असलेल्या आबराईजवळ कोणीतरी एकाएकी मागून हला केला ! पण फक्त पाठीवरच एक तडाखा बसला डोक्यावर पुन्हा नेम धरला गेला होता, पण मी तेवढ्यात वाकून सरकल्याने वचावलो, ही ईश्वरकृपाच म्हणावयाची ! हला करणारे पुन्हा नेम धरण्याचा प्रयत्न करीत होते, पण इतक्यात माणसाची चाहूल लागल्याने ते पळून गेले. अधारात जास्त दिसू शकले नाही, पण हला करणारे दोषे असावे असे वाटते

या आकस्मिक हल्याचे कारण अगदी निश्चितपणे सांगता येणे शक्य नसले, तरी मी 'चदी' भंगिणीच्या तर्फे येथील काही गृहस्था-वर मारहाण करण्याच्या आरोपावरून दाखल केलेल्या फिर्यादीची या घटनेचा संबंध असावा असा माझा दाट मशय आहे. गेल्या कार्तिकी एकादशीच्या उत्सवप्रसंगी त्या हरिजन स्त्रीम विनाकाण्ण अन्याय झाल्यानंतर, त्यासंबंधात 'धर्मपत्रिके'त जो विपर्यस्त मजकूर प्रसिद्ध झाला होता त्यातच विरोधकाना मारहाणीची प्रच्छन्न धमकी दिलेली होती. शिवाय, गेल्या पंधरा दिवसात मी हजर असताना मला ऐकू जातील अशा प्रकारे येथील काहीं मडळी जे कित्येक सदिग्ध उद्धार काढीत असत, त्यांच्या अर्थाचीही आता मला नीट मगति लागते. आणि धर्मपत्रिकेच्या ताज्या अकात जी विपर्यस्त बातमी धिसाडघाईने प्रसिद्ध झाली आहे तिने तर माझी जवळजवळ खात्रीच झाली आहे

पण ते कांहींही असले, तरी ज्या सद्गृहस्थाचा या घटनेच्या मुळाशी हात असल्याचा मला साधार मशय येत आहे, त्याची नावे पोलिसांत देऊन हें प्रकरण वाढविण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. त्या भंगिणीच्या तर्फे मी दाखल केलेल्या फिर्यादीचे कारण वेगळे होते. एक गरीब अज्ञानी स्त्री, स्वतःवर झालेल्या अन्यायाचा केवळ असहा-

यतेमुळे प्रतिकार करण्यास अममर्य होती, अपराधी व्यक्तींना अतः-
करणापासून क्षमा करण्याइतकी तिच्या मनाची वाढ झाली नव्हती.
अशा स्थितीत तिच्या वैयक्तिक व सामाजिक दुर्बलतेचा गैरफायदा
काही अन्यायी व्यक्तींना विनाहरकत घेऊ देणे योग्य नव्हते. माझी गोष्ट
निराळी आहे. मुद्दैवाने मला फारशी इजा झाली नाही, तशी झाली
असती तर पोलिसांनी चौकशी चालविलीच असती पण तसे नसल्याने,
आता मी स्वतः या बाबतीत पोलिसाचेकडे तक्रार गुदरण्याऐवजी
हा त्रास सहन करणेच श्रेयस्कर समजतो. पोलिसांचा येथील अधिकारी
माझ्या परिचयाचा असल्याने, त्याने स्वतः मजकडे या बाबतीत
चौकशी केली होती पण मी तक्रार गुदरण्यास अनिच्छा दर्शविली.
मात्र, चौकशी झालीच तर खरे गुन्हेगार पुढे येणे फारसे कठीण
नाही कारण, पळून जाण्याच्या धादलीत एका माणसाच्या हातची
लाठी तेथेच पडली, तिच्यावर तिच्या मालकाची अद्याक्षरे खोदली
आहेत. ज्याची चाहूल लागल्याने हल्ला करणाऱ्यांनी पलायन केले, ते
म्हणजे येथील सरकारी डॉक्टर व त्याचे एक पाहुणे होते ते सायकल-
वरून घरी परत येत होते. त्यांनीच ती लाठी पाहिली व उचलली.

पण मला वारवार हेच वाटते की, या संबधात मी दुसरी एक
फिर्याद दाखल करण्याने गावातले वातावरण अधिकच बिघडून, चालू
कार्यात आणखी व्यत्यय येईल. सत्कार्यात आपत्ति व कष्ट भोगणे
भागच असते.

धर्मपत्रिकेतील मजकुराने उत्पन्न झालेली आपली काळजी वरील
सविस्तर वृत्तांत वाचून दूर होईल अशी खात्री वाटते. कळावे, सेवेची
श्रुत होय हे विश्वापना.

आपला,

माधव मुद्दे. ६-७-३७

[५४] पहाटेचा प्रकाश.

पार्वतीपूर श्री. बुधवार, ता. १४-७-३७
रा. रा. भिन्नवर्ष माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि

तुझे पत्र मिळाले. मी मागे कबूल केल्याप्रमाणे माझ्या वडिलांच्या हस्ताक्षराचा कागद मानपूराहून आणून यासोबत पाठवीत आहे. मात्र हे तुला कशासाठी हवे आहे ते अद्याप मला समजत नाही.

तुझ्यावर झालेल्या हल्याची बातमी 'धर्मपत्रिके'वरून व नंतर तात्यासाहेबाकडून समजली. या दिव्यातून तू सुदैवाने सुखरूप पार पडल्याबद्दल मी तुझे अभिनंदन करतो.

माधव, आता यापुढे मी या पत्रात ज्या प्रकारचा मजकूर लिहिणार आहे, तसा तुला माझ्या आजपावेतोच्या पत्रात कधीच आढळला नसेल. गेले कित्येक महिने मनस्तापात काढल्यानंतर अलीकडे मात्तिक समाधानाची आल्हादकारी किरणे आपल्या पवित्र प्रकाशाने माझे अतःकरण उज्वल करू लागली आहेत ! पूर्वी मनुष्यस्वभावातील काळेकुट्ट पापाणच माझ्या तीव्र अनुभवास येऊन सर्वसाधारण मनुष्याविषयी मला एक प्रकारचा तिरस्कार वाटू लागला होता, आतां मानवी स्वभावाच्या सुप्रदेशात सद्गुणाच्या वेळींवर लागलेली सद्वर्तनाची पुष्पे आपल्या मधुर सुवासाने माझे मन भरून टाकीत आहेत !

तू म्हणशील हा इतका बदल झाला तरी कशाने ? काहीं मोठीशी नोकरी लागली ? एखादे घबाड हातीं आले ? कोणा निपुत्रिक गर्भश्रीमंताने दत्तक घेतले ? कोठे खोदतां खोदतां द्रव्याच्या हड्ड्यावर कुदळी आपटली ? नाही. माधव, हल्लीं मला लाभलेले समाधान या घटनांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या समाधानापेक्षा निराळ्या

प्रकारचें आहे. तें मधुर आहे, पण मादक नाही. ते मनात आत्म-विश्वास उत्पन्न करतें, पण वृथाभिमानाला त्यांत थारा नाही. ते इतरातले दोष दाखवितें, पण त्याच्याबद्दल तिरस्कार उत्पन्न करीत नाही.

खरें सागायचे म्हणजे हा बदल बाह्य सृष्टीत झाला नसून माझ्या दृष्टींतच झाला आहे. सुग्व बाहेर नसून आपल्यातच असतें असें म्हणतात त्याची प्रचीति मला येत आहे आजपर्यंत एकीकडे जगाला आपलपोटेपणाबद्दल शिष्या देत असता मी स्वतः त्याच मार्गाचा प्रवासी होतो इतगनी मला साह्य करावे अशी अपेक्षा करीत असतानाच, माझ्या साह्याचीही जगातल्या काहीं व्यक्तींना आवश्यकता आहे हे मी दृष्टीआड केले होते. इतराची उन्नति करण्याच्या प्रयत्नातच स्वतःची खरी उन्नति होते हें मला आतापावेतो नीट कळलें नव्हतें.

आणि या माझ्या नवीन जीवनक्रमाचा उदय ही सकृद्दर्शनी अगदीं आकस्मिक भामणाऱ्या एका प्रसगातून झाला. माझ्या शेजारीं मागील बाजूम एक गरीब मजूर राहतो. काहीं दिवसापूर्वी त्याच्या एका नातेवाइकाचे पत्र आले. स्वतः निरक्षर असल्याने ते वेऊन तो प्रथम एका वाण्याकडे गेला, पण वाण्याला गिऱ्हाइकाच्या गर्दीमुळे फुरसत नव्हती. नंतर तो आणखी एकाकडे गेला, पण तेथेही तोच प्रकार घडला. शेवटी तो मजकडे आला. पत्र वाचून दाखविल्यानंतर मी त्याला सहज म्हटलें, 'पहा, तुला स्वतःला लिहिता वाचता येत असतें, तर आज अशा प्रकारे इतरांच्या जवळ तोंड वेगाडण्याचें तुला काम पडले नसतें !' त्यालाही तें पटले. तो म्हणाला, 'बाबूजी, खरें आहे तुमचें म्हणणें. पण काय करणार ? लहानपणापासून बापानें पैशासाठीं धद्यांत टाकलें, त्यामुळें शाळेंत लहानपणीं जाऊच शकलों नाहीं. आतां शिकावेसें वाटतें; पण काय उपयोग ? पोटासाठीं दिवसभर

मजूरी केलीच पाहिजे. '

मला काय वाटले कोणास ठाउक ? मी त्याला एकदम म्हटले, ' शिकण्यासाठी तुला धदा सोडलाच पाहिजे असे नाही. रोज रात्री एक तास शिकशील तर दोनतीन महिन्यात लिहूवाचू शकशील मी स्वतः शिकवीन तुला रोज रात्री, तू तयार असलास तर मलाही सव्दा फुरसत आहे. ' झाले, तो तयार झाला, आणि या क्षुल्लक घटनेनून माझ्या नवीन जीवनक्रमाचा उदय झाला.

प्रथम प्रथम मला वाटे की, उगीच हे विकतचे श्राद्ध आणण स्वतःवर लादून घेतलें आहे ! दगरोज ठरलेल्या वेळीं मला घरीं हजर रहावे लागे; त्यामुळे काहीं दिवस बाधल्यासारखे वाटू लागले. मुरवा-तीला त्या मजुराच्या लक्षात साऱ्यासाध्या गोष्टीही येत नसत, त्यामुळे एखादेवेळीं मला चिडल्यासारखे देखील होई. पण लवकरच त्या कामात गोडी उत्पन्न झाली, व जसजसा तो मजूर अधिकाधिक अक्षरे ओळखूं लागला, तसतसें मनाला सात्विक समाधान वाटू लागले. पुढेंपुढें तोही मोठ्या उत्साहानें शिकू लागला, आणि मीही मोठ्या आवडीनें शिकवू लागलो. दुसऱ्याची निरपेक्ष सेवा केल्याने मनाला होणारा आनंद वर्णिता येत नाही, तो अनुभविलाच पाहिजे. पैसे घेऊन चागलें औषध दिलें व रोगी बरा होऊ लागला म्हणजे डॉक्टरला आनंद होईल खरा; पण पैशाची अपेक्षा न करतां एखाद्या निर्धन विमाराला काळजीपूर्वक औषध देऊन, तो बरा होऊ लागल्यावर डॉक्टरला जो सात्विक आनंद होईल तो निराळाच !

हळूहळू माझा शिष्य सोपेसोपे शब्द वाचू लागला. आता त्यालाही जास्त मौज येऊ लागली; व त्या आनंदाच्या भरांत तो अधिकाधिक उत्साहानें नवीन पथ आक्रमण करूं लागला. लवकरच त्याच्या परिचयाच्या चारपांच निरक्षर लोकाना ही माहिती कळली.

प्रथम माहजिकच त्यांनी टवाळी केली; पण त्या बाबतीत मी माझे आणि माझ्या शिष्यांचे मन आधीच तयार करून ठेवले असल्याने त्यांन टवाळाची पर्वा केली नाही. कोणतेही नवीन सत्कार्य सुरू करून चिकाटीने चालू ठेवले, म्हणजे प्रथम टवाळी, नंतर आदर, व शेवटी अनुकरण, हा सर्वमाधारण समाजाच्या प्रतिक्रियेचा क्रमच अमतो. त्याम अनुसरून त्या मजुराचे मित्रही अग्वेरीस स्वतः शिकण्यास तयार झाले, व आता माझ्या घरी रोज गर्जी एक तास साक्षरता प्रचागचा वर्गच चालू लागला आहे !

मात्र, या एकदर घटनेमुळे जीवनाकडे पाहण्याची माझी पूर्वीची दृष्टि आता काहीशी निवळली आहे पूर्वी सारा वेळ माझ्या मनात वैयक्तिक स्वार्थाचेच विचार येत असत, आणि त्या दिशेने कोणताही प्रकाश न दिसता अथागतच वृत्तपट्टत राहिल्याने, सारे विश्वच मला निराशामय वाटू लागले होते. आता म्हणजे स्वार्थ सुटला आहे असे नव्हे, काही अज्ञाने प्रत्येक मनुष्य स्वार्थी असावाच. पण आता काही वेळ तरी इतरांच्या निरपेक्ष मंत्रेत खर्च होतो त्यांना भी हळूहळू जगाची भौगोलिक माहिती देणाम सुरवात केली आहे. माधव, त्यांना आपल्या देशाचे नाव देखील माहित नव्हते रे ! हें पाहिले तेव्हा मला फार राग व तिरस्कार वाटला पण तो त्यांच्या बदल नव्हे, तर माझ्या-बदल ! वाटले, आज इतके दिवस आपण यांच्या शेजारी राहून केवळ वैयक्तिक जीवनाचे ओझे वहाता वहातां दिवसचे दिवस निघून गेले. रोज थोडासा वेळ जरी या देशवाधवाचे प्रीत्यर्थ खर्च केला असता, तरी आज याची प्रगती होऊन देशाचे हे जबाबदार घटक झाले असते. आज त्यांच्या भयंकर अज्ञानावस्थेची जबाबदारी कांहीं अज्ञाने त्यांच्यावर येत असली, तरी त्यांना अज्ञा अवस्थेत राहू देणारे त्यांचे शिक्षित शेजारी देखील त्या जबाबदारीतून सुटत नाहीत. निर-

क्षराना—मग ते बालक अमेत किंवा वयस्क असोत—ज्ञानाची गोडी लावणें हे शिक्षितांचे कर्तव्यच नाहीं काय ?

माझ्या शिष्याप्रमाणेंच मला देखील हा मार्ग नवीनच आहे. म्हणून जसजसे दिवस अधिक लोटतील तसतसा या मार्गाचा जास्त अनुभव येऊन विचाराना अणव्ही निश्चित दिशा प्राप्त होईल यात आश्चर्य कसले ? कळावे, लं न अमावा हे विनति. तुझा मित्र,
केशव दाते

[५५] गूढ उकलण्याचा प्रयत्न.

काचनपूर श्री शनिवार श्रा शु ९ शके १८५९
प्रिय मित्र केशव य म म्प्रेम नमस्कार वि वि

तुझ्या वडिलांचे हस्तान्तरण पाठविल्यास आता एक महिना होत असल्याने तुला त्या निघर्ष कुतूहल वाटणे माहजिकच आहे. काहीं महत्वाच्या कारणानुळे ती यापूर्वी त्यासंबंधात खुलासा करू शकलो नाहीं. आज या वत्रत एकदर भानगडीचा खुलासा करणार असल्याने तुला आता अधिक बळ बुचकळ्यात पडावे लागणार नाहीं.

केशव, माझे श्वशुर तात्यासाहेब डोळे यांच्याशी तुझा परिचय झालाच आहे. पण त्यांच्याविषयी एक महत्वाची गोष्ट तुला माहीत नाहीं. आणि ती तुला सांगू नये असें मीच त्यांना सुचविल्याने अद्याप त्यांच्या तोंडानें तुला ती कळली नाहीं.

तात्यासाहेबाना स्वतःला अपत्य असे एकच होते. तें म्हणजे त्यांचा मुलगा 'प्रभाकर'. पण दुर्दैवानें तो देखील बरेच वर्षापूर्वी हरिद्वार येथील कुभमेळ्याच्या गर्दीत त्यांचे हांतून हरवला. या संबंधांत त्यांनी मला जीं पत्रें लिहिलीं आहेत, तीं मी यासोबत तुजकडे पाठवीत आहे. त्यांवरून तुला सर्व कल्पना येईलच.

या पत्रात त्यांनी गतवर्षींपावेतो त्याचेकडे नियमित येणाऱ्या काही विलक्षण पत्राचा उल्लेख केला आहे. ती पत्रे मी ज्यावेळेस समक्ष पाहिली त्यावेळेस मला दोन गोष्टींचें एकदम स्मरण झालें. एक म्हणजे, आपण दोघे एकत्र रहात असताना तुझ्या वडिलाकडून तुझ्याकडे येणारी पत्रे, त्याचा लेखक आणि तात्यासाहेबांकडे आलेल्या सदरहू पत्रापैकी निदान काहीचा लेखक एकच असावा असे मला वाटूं लागले. पण तुझ्या वडिलाचे हस्ताक्षर पाहून पुष्कळ दिवस लोटले असल्याने मनाची एकाएकी खात्री होईना. म्हणून मी गेल्या मार्च महिन्यात तुला यासंबंधात समक्षच भेटणार होतो. पण त्याप्रसर्गी तू चदनगावला गेल्यानें भेट झाली नाही. यामुळे शेवटीं मी तुला तुझ्या वडिलांच्या हस्ताक्षराचा नमुना मागितला

तात्यासाहेबाकडचीं तीं पत्रे पाहून मला आठवलेली दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे तुझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर तू पाठविलेलें पत्र. तुझ्या वडिलांच्या मनात काही गुप्त वार्ता तुला सागावयाची राहून गेली असे तू त्यात लिहिले होते मला राहून राहून वाटू लागले की, त्या वार्तेचा सबंध या पत्राच्या घटनेशीं असावा. एका अकल्पित आशेनें माझे मन प्रकलित झाले केशव, तुझा आणि माझा आतां-पावेतो मित्रभावाचा सबंध राहिला, पण तो अगदी निकटचा असणे संभवनीय आहे या विचाराने माझे हृदय धडधडू लागले.

यानंतर गेल्या महिन्यात तुझ्याकडून तुझ्या वडिलांच्या हस्ताक्षराचा नमुना आल्यावर मी सर्व परिस्थितीचा पूर्ण विचार केला; तेव्हां मला कांहीं गोष्टी स्पष्ट झाल्या, पण कांहींचा मात्र अद्याप उलगडा होत नाही. त्या पत्रापैकीं पहिलें व शेवटचे पत्र तुझ्या वडिलांच्या हातचें आहे यांत शका नाही. (सर्व पत्रांवर छाप मुबईच्या पोस्टाचा आहे.) बाकीचीं पत्रे कोणाच्या हातचीं आहेत तें कळत नाही. पण

शेवटच्या चार पत्रातील एका विशेष टीपेने मन फार घोटाळ्यात पडते. ती टीप 'मी माझ्या मित्राच्या सांगण्यावरून हे आपल्यास लिहिति आहे' अशी आहे. तुझ्या वडिलाचे हे मित्र कोण असावेत ? बरे, शेवटच्या पत्रात त्यांनी जोडलेली ही टीप पाहिल्या पत्रात का नाही ?

मला आणि तात्यासाहेबाना या प्रकरणात याहून जास्त उलगाडा होत नाही. शेवटी ही सर्व माहिती तुला साविस्तर कळवून तुझे मत घ्यावे असे आम्ही ठराविले. तुझा स्वतःचा व्यक्तिज्ञः या सर्व प्रकरणाशी किती निकट व नाजुक सवध असण्याचा संभव आहे हे ध्यानात घेतल्यावर, इतके दिवस आम्ही शक्य तोपावेतो स्वतःपणेंच या गोष्टीचा निर्णय लावण्याचा प्रयत्न का केला हे तुलाही दिसून येईल.

तुझ्या पत्रात साक्षरताप्रचाराविषयीं जे तू लिहिले आहेस ते वाचून फार आनंद वाटला. इतरांची निरपेक्ष सेवा हाच खरे आत्मसमाधान मिळविण्याचा मार्ग आहे यात शका नाही. आपल्या देशातील नानाविध दुःखाच्या कारणांचे पृथक्करण केले, तर त्यांचें मूळ फार मोठ्या अंशानें सार्वत्रिक निरक्षरतेत सापडेल असें वाटतें. तू तुझा प्रयत्न नुकताच सुरू केला असल्याने तुला दिवसेंदिवस कायकाय अनुभव येतात ते अवश्य कळव, मला स्वतःलाही ते बोधप्रद होऊ शकतील.

कळावे, लोभ असावा हे विनति.

तुझा मित्र,

माधव मुद्दे. ७-८-२७.

ता. क.—तुझ्या गेल्या पत्रातील मजकुराच्या शेवटचे काहीं निरर्थक शब्द आणि त्यानंतरचीं प्रश्नचिन्हें पाहून फार मौज वाटली. मार्गेही तुझ्या एका पत्रांत तूं शेवटीं असेच एक निरर्थक प्रश्नचिन्ह घातलें होतें. मुंबईच्या 'नवाकाळ' दैनिकाच्या संपादकीय खात्यांत भरती होण्याची तुझी महत्वाकांक्षा दिसते !

माधव.

[५६] गूढ उकलण्याचा प्रयत्न (चालू).

पार्वतीपूर

श्री. बुधवार ता. २५-८-३७

रा. रा. मित्रवर्य माधव याम सप्रेम नमस्कार वि वि.

काहीं दिवसापूर्वी मी पाठविलेले एक पत्र तुला मिळालेच असेल. त्यात लिहिल्याप्रमाणे, तात्यासाहेवाकडे आलेल्या त्या विलक्षण पत्रासंबंधात मी आईकडे खुलासा विचारला होता. आईचे नुकतेच उत्तर आले असून ते माझ्या अपेक्षेप्रमाणेच आहे. माझी ही आई मावत्र असल्याने माझ्या वडिलाच्या जुन्या गोष्टी तिला माहीत नाहीत.

पण प्रस्तुत प्रकरणाचा खुलासा काढण्यासाठी मला दुसरा एक मार्ग अलीकडे एक दिवस सहज मुचला यासंबंधीच विचार करीत असता वामन माडेची मला एकदम आठवण झाली. त्याची हल्लीची परिस्थिति मी मागे तुला कळविलीच आहे त्याचे वडील अण्णासाहेब माडे माझ्या वडिलाचे निकट स्नेही असल्याने मधूनमधून आमचेकडे येत असत, आणि कधीकधी बाबाही त्यांना जाऊन भेटत. अण्णासाहेब माडे कामानिमित्त बऱ्याच मुबईसच रहात असत, आणि तात्यासाहेवाकडे आलेल्या त्या पत्रावर मुबईचाच छाप आहे. अण्णासाहेब निवर्तल्यास सुमारे तीनच वर्षे झाली असून तात्यासाहेवाकडे माझ्या वडिलाखेरीज इतर कोणा गृहस्थाने लिहिलेली पत्रेही याच अवधीत बंद झाली आहेत. या जुळून येणाऱ्या एकदर परिस्थितीचा विचार करून मी वामनकडे गेलों व त्याला सर्व हकीगत सांगितली. माझ्या कल्पनेप्रमाणे ती मधली पत्रे त्याच्या वडिलाच्याच हातची असल्याचे त्याने खात्रीलायक सांगितले व मला पटवून दिले. त्याचे वडील सन १९३४ च्या ऑगस्ट मध्ये वारल्याचे त्याने सांगितले, व त्यानंतरच त्यांच्या हातची ती पत्रे बंद झाली.

येथपावेतो उलगडा झाला खरा; पण मूळ मुद्यावर यासुद्धे

प्रकाश पडत नाही. वामनचे व माझे वडील दोघेही आता खुलासा विचारण्याच्या पलीकडच्या अवस्थेला गेले आहेत. (प्लॅचेटची प्रचीति वाटल्यास पहाता येईल तुला या सबधात !) तात्यासाहेबांच्या दृष्टीने नक्की असे अद्याप काहींच ठरत नाही. पण वामनला मी त्याच्या घरच्या मंडळींकडून व कागदपत्रावरून शक्य तितकी चौकशी करण्यास सांगितले आहे. कदाचित् त्याच्याच येथून या घटनेवर काही प्रकाश पडला तर पडेल !

तुझ्या योग्य सूचनेप्रमाणे तात्यासाहेबांनी व मी आता पावेतो परस्पराशी या घटनेबद्दल एक अवाक्ष्यही काढले नाही. तुझ्याच मार्फत साऱ्या गोष्टी निश्चित होऊ दे. वामनकडून मला खुलासा कळताच तुला कळवितो. कळावे, लोभ अमावा हे विनति.

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[५७] समाजाविरुद्ध बंडाचा बाबटा उभारला !

लव्हनौ ता. ७-९-३७

मालतीस—

बाई मालू, तुझे सात ओळींचे पत्र मिळाले. त्याबद्दल तुला शतशः धन्यवाद !

तू येथे होतीस त्यावेळेस माझ्याशी पूर्वीप्रमाणे मोकळ्यामनाने बोलली नाहीस; पण तरीही कोडगेपणा स्वीकारून मी तुला तू येथून गेल्यानंतर पत्र पाठविलेच. तुझा अमृत्य वेळ खर्चून त्याला लहानसे उत्तर पाठविण्याचे परिश्रम तू घेतलेस याबद्दल मी तुझी फार फार आभारी आहे ! विशेषतः माझ्या विनतीस मान देऊन तू माझ्या घरी गेलीस व आईची प्रकृति पाहून मला कळविले,

याबद्दल मी तुझी सदैव ऋणी राहिन !

माळू—नव्हे, श्रीमती कुमारी मालतीदाई ! कारण मी आता तुझी पूर्वीची बरोबरीची भैत्रीण राहिले नाही. आपण समाजाच्या शिखरावर विराजमान असाल, मी त्याच्या लोखंडी टाचेखाली चिरडले जात आहे ! आपले समाजपुरुषाकडून गोडवे गाइले जात असतील, मी समाजाची शिव्याशाप देण्याची भूक शमवीत आहे ! समाजाच्या हिशेववर्हीत आपल्या ज्ञान पुण्याच्या प्रचंड राशी जमा केल्या असतील, माझ्या ज्ञान पापाचे पहाड चढविले असतील ! समाजाच्या दृष्टीला आपल्या अतःकरणात सद्गुणाचे मयूर नयनमनोहर नृत्य करताना आढळून येत असतील, तर माझ्या अतःकरणातून त्याला दुर्गुणधुवडाच्या ऋणकर्कश चीत्काराचा नाद ऐकू येत असेल !

होय, मालती, मी स्पष्टच जाहीर व्गने की, मला शरच्चद्रापासून गर्भ राहिला आहे ! मला त्यात कोणाचीही भीड अगर शरम वाटत नाही. शरम वाटावी तरी काय म्हणून ? मातृत्व हा स्त्रीत्वाचा नैसर्गिक उपसिद्धातच आहे. ईश्वरापासून एकदां स्त्रीत्व स्वीकारल्यावर मातृत्वाचें खुल्या दिलानें स्वागत केलेच पाहिजे. मुलींच्या कौमार्याचें, महिलांच्या पातिव्रत्याचें, फाजील स्तोम माजवून स्वतःसाठी मात्र अनाचाराचीं सर्व द्वारे मोकळीं ठेवणाऱ्या आपलपोट्या नीतिशास्त्र-कोविद धेंडांनीं खुशाल माझे हे जाहीर विधान ऐकण्याऐवजी आपलीं बोटें कानात घालावीं, आणि इतकेही म्हणून हे कठोर सत्य त्यांच्या दोंगी संस्कृतीला व सौवळ्याला न समजता त्यांच्या अतःकरणापावेतो जाऊन पोचलेच तर तींच बोटें वानातून काढून माझ्या नावानें कडकडा मोडारी ! मला त्याची काडीमात्रही पर्वा नाही.

धिःकार असो या दोंगी समाजाचा ! या दोंगी समाजाच्या

स्वार्थी नीतीचा ! या स्वार्थी नीतीच्या खोऱ्या एकागी बधनाचा ! या एकागी बधनाच्या बेगडी पुरस्कर्त्यांचा !

माळ, तू येथे असताना माझ्याशीं तुटकपणानें वागलीस त्याच्या कारणाचा अदाज काहींसा मला त्यावेळेस लागला होता, पण त्याचे खात्रीलायक कारण आता कळले तुझ्या काकामारखीं सुशिक्षित म्हटलीं जाणारीं माणसे इतकी स्वार्थी, दुष्ट, ढोंगी असतील अशी मला कल्पना नव्हती ! असल्या शिक्षतापेक्षा हाडाचे सनातनी शतपटीनें बरे

तुझ्या काकाचीं जुनाट मते मला कधींच पटलीं नाहीत, पण मी न्याची कधींही प्रत्यक्ष निर्भत्सना केली नाही. त्याच्याने मात्र तेवढाही शिष्टाचार पाळला गेला नाही. पर्वी शरच्चद्र एक दोन दिवसासाठीं गावाला गेला, मला अगदींच करमेना, म्हणून मी सहज सुशिलेला बोलावणें पाठविले. त्याबरोबर तुझ्या धर्ममार्तंड काकानीं जे विपारी पत्र पाठवून त्यात माझ्याविषयीं व माझ्याबरोबरच विघ्नांच्या निरपराध शरच्चद्राविषयीं गरळ ओकलें आह, त्याने तुझ्या काकाच्या दगडी अतःकरणाची चांगलीच ओळख पटली मला !

आणि मग कोणाच्या शिक्कवर्णिवरून तू येथे माझ्याशीं अशी वागली असावीस तेंहीं अगदीं स्पष्ट कळलें मला. क्षमा कर, माळ, माझ्यासारख्या पतितेच्या पापी सगतीनें तुझ्या पवित्र जीवनातले काहीं क्षण विटाळले गेल्याबद्दल !

समाजांतील या ढोंगी ' बॅरिस्टर विश्रामाची ' चीड येते मला ! अरे, तुम्ही पुरुषांनीं वाटेल तें केले तरी माफ ! जणू पुरुषत्व म्हणजे पापाचें पुण्य करणारें परिसच ! आणि निसर्गाच्या दुर्दम्य हाकेला ओ देऊन, माझ्यासारख्या एखाद्या स्त्रीनें वाडवडिलांच्या ठरीव मार्गापेक्षां बाहेर जरा एखादें पाऊल टाकलें कीं लागलेच तुम्ही कोल्हेकुई करायला ! स्वतःच्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसत नाहीं

तुम्हाला, आणि माझ्या डोळ्यातलें कुसळ असह्य झाल्याचा आव आणावा तुम्ही ?

असल्या नीच टीकाकाराचा विचार मनात आला कीं पुन्हा पुन्हा मला ' उद्याच्या ससारा ' तलीं तीं जळजळीत वाक्ये आठवू लागतात. ' शैले ' च्या शब्दात, उद्याच्या ससारातल्या भाषेत, मी याना स्पष्टच म्हणते, ' चोरून चालविलेली वाटेल ती अनीति तुम्हाला खपते—पण लग्नाच्या आधीं प्राप्त झालेले मातृत्व मात्र तुम्हाला महापातक वाटत ! समाजाच्या या खोऱ्या नीतीची—या दोगी अन्यायाची—आतां मला शिमारी आली ! नाहीं—ही शैला दोंगान जगणार नाहीं किंवा वेअब्रून्या भयान मरणारही नाहीं ! समाजाच्या या अन्यायाविरुद्ध बड पुकारण्यासाठीं ही शैला अविवाहित माता म्हणूनच जगात जगणार ! ” आम्हा स्त्रीजातीच्या उद्धाराचा हाच एक मार्ग होय. अविवाहित मातृत्वात अपवित्र असें काहींही नाहीं ही शिकवण दड-मूल होईल तेव्हाच आमची हल्लींची स्थिति बदलेल.

मालती, लग्न, लग्न, ही काय चीज आहे ? माणसासाठीं कायदे आहेत, कायद्यासाठीं माणसे नव्हत जरा डोळे उघडून निसर्गाकडे पहा, आणि सागा तो विवाहित आणि अविवाहित यात काहीं भेद करतो का ? हा तर स्वार्थी पुरुषांनीं स्वतःच्या चैनीचा व सुखाचा प्रवाह अव्याहत चालू रहावा म्हणून शोधून काढलेला एक कृत्रिम अनैसर्गिक भेद आहे. मीं तो काय म्हणून पाळावा ? जो समाज माझ्या भावनाना कःपदार्थ समजून पायदळीं तुडवितो त्याच्या भावनांची, मताची, नियमाची, मीं काय म्हणून तमा बाळगावी ? उद्या आम्हा दोघाच्या कलानैपुण्याचा सगम होऊन एखाद्या त्रिखडप्रसिद्ध कलावताची माता होण्याचें भाग्य मला लाभले, तर आज पागल कुत्र्याप्रमाणें चावावयास धावणारा हाच समाज उद्या पाळलेल्या व... १०

कुठ्याप्रमाणें आमच्या मागोमाग येईल !

असो. समाजाचे शिव्याशाप सहन करण्यास माझी मी पूर्ण समर्थ आहे. पण सवडीनुसार आईकडे जाऊन तिची चौकशी करीत राहण्याबद्दल विनति केल्यावांचून मात्र राहवत नाहीं. सर्व जगानें माझा तिरस्कार केला किंवा सर्व जगाचा मी तिरस्कार केला, तरी आईची आठवण मात्र मला वारंवार होते आणि होत राहिल. कळावे, कृपा-लोभ असावा हे विनति.

पूर्वी मैत्रीण असलेली, पण आता

तिरस्कृत बहिष्कृत झालेली,

नंदिनी दत्तरे.

ता. कः—तुझ्या काकाच्या पत्राला वेगळें उत्तर देण्याची माझी इच्छा नाहीं. पण तूं हे पत्रच कृपा करून जर त्यांचेकडे पाठवून देशील तर उपकार होतील बघ माझ्यावर. आणि त्यांना म्हणावें कीं, जरा एक रुपया खर्च करून 'उद्याचा ससार' नाटक पहा किंवा विकत घ्या; म्हणजे स्वतःच्या टीचभर ससारांतल्या आरामांत गुग होऊन अखिल ससारातल्या सत्य परिस्थितीविषयी मिटलेले त्याचे डोळे चांगलेच उघडतील !

[५८] पुढें पाऊल.

पार्वतीपूर

श्री. बुधवार, ता. ८-९-१९३७

रा. रा. मित्रवर्ये माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझे पत्र काल मिळालें. तू विचारलेल्या तीन प्रश्नापैकीं दोघाचीं उत्तरे नकारात्मक आहेत. वामन मांडेकडून अजून खुलासा आला नाही; आणि माझ्या नोकरीच्या खटपटीलाही अद्याप यश आलें नाही. मात्र, साक्षरता प्रचाराच्या माझ्या कार्याविषयीं तूं विचारलेल्या तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर बरेंच आश्वादायक आहे.

आता ते कार्य सुरू करून दोन महिने होत आले आहेत. या अवधीत मी—नव्हे आम्ही—बरीच मजल गाठली आहे. आता आम्ही तीन चार वर्ग चालवीत आहोत. पुष्कळ वयस्क गरीब लोक शिक्षण घेत आहेत. त्याची पूर्वीची स्थिति आणि आजची प्रगति यातला भेद त्याच्या स्वतःच्या लक्षात येऊन त्यांना विद्येची महति पटू लागली आहे. दररोज नियमितपणे ते ज्ञानगंगेत स्नान करून पावन होण्यासाठी उत्साहाने वर्गास येतात. प्रथम मला वाटले होते की, निरक्षराची शिकण्याकडे प्रवृत्ति वळविणे हेच सर्वांत कठीण काम राहिल, पण आता असे आढळून येते की, शिक्षिताची आपल्या गरीब अज्ञानी देशबाधवाना शिकविण्याकडे प्रवृत्ति वळविणे हे त्याहीपेक्षा कठीण आहे ! शिकणारे तयार असूनही शिकविणारेच थोडे या अवस्थेतून आम्ही हल्ली जात आहोत. उथळ देशप्रेमाच्या नावाखाली विनाकारण कोणी सपाची वावटळ उठविताच, शेकड्यांनी त्यात भाग घेऊन विद्यालयें एक दिवस बंद पाडण्यात पुरुषार्थ मानणारे विद्यार्थी, आज या खऱ्या देशकार्यात भाग घेण्यासाठी हाताच्या बोटांनी मोजण्याइतक्या सख्येनें-देखील तयार होताना दिसत नाहीत !

पण एकदरीत आमच्या कार्याचे पाऊल रोज पुढेच पडत आहे. 'सत्यसकल्पाचा दाता नारायण' या म्हणीचे प्रत्यतर या कार्यतही आम्हाला आलेच. जसजशी विद्यार्थ्यांची सख्या वाढू लागली, तसतसे पाठ्या, पेनसिली, पुस्तके, कदील, इत्यादींची व्यवस्था करणे आम्हास जड जाऊ लागले. आणि याच विवचनेत असतांना सुदैवाने दोन सधन गृहस्थानी (यांच्यापैकी एकाचे नाव तुला पुढे कळेलच) आम्हाला स्वखुशीनें चागली आर्थिक मदत करण्याची तयारी दर्शविली आणि तूर्त तरी परमेश्वराने आम्हांला काळजीतून मुक्त केले !

या कार्यांच्या अनुषंगाने मला किती तरी चागले अनुभव आले. तात्यासाहेबाना माझ्या या प्रयत्नाबद्दल फार आनंद वाटला, पुष्कळ वेळां मुद्दाम येऊन ते वर्ग पाहूनही जातात. एकदा तर स्वतः एक वर्ग घेण्याविषयीही त्यांनीं म्हटले. पण त्यांच्यामागे आधीच असलेलें 'प्रभाकर'चें व इतर सामाजिक कार्य, आणि त्याबरोबरच त्यांचे हल्लींचे प्रकृतिमान, या गोष्टींचा विचार करून मी त्यांना त्या विचारापासून परावृत्त होण्याची विनंति केली. माघव, तात्यासाहेबा-प्रमाणे जे अन्य प्रकारे आपल्या वेळेचा सदुपयोग करीत असतील त्यांना या कार्यांशीं सहानुभूति व्यक्त करण्याचे निराळे मार्ग नाहीत का ? (चुकलों. 'मार्ग आहेत'. 'निरर्थक' प्रश्नचिन्हाची सवयच पडली आहे मला !) म्हणून त्यांनीं शेवटीं आर्थिक साह्य करण्याची इच्छा प्रकट केली तिला मात्र मीं आनंदाने हो म्हटले.

यानंतर त्यांनीं एक दिवस 'प्रभाकरा'त या विषयावर एक अग्रलेख लिहून ज्यांना या सत्कार्यांत भाग घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं 'प्रभाकर' कचेरींत येऊन भेटावे अशी सूचना केली (हा अग्रलेख तुझ्याही वाचण्यात आलाच असेल). माझे नाव त्यातून माझ्या समतीनें मुद्दामच वगळले होते. कीर्तीहून अधिक मादक वस्तू जगात फारशा नसतील. कीर्तीच्या मोहाला व्यक्ति बळी पडली कीं कृति लांब लांब गेलीच ! उलट कीर्तीकडे दुर्लक्ष करून मनुष्य कृतीलाच चिकटून राहिला तर मात्र खरी कीर्ति आपोआप चालत येते. कीर्तीतले मोहविष कधीं पूर्णपणे नाहीसे होत असेल किंवा नाही याची मला वानवाच वाटते, पण खऱ्या अतःकरणपूर्वक सेवावृत्तीचा उतारा जवळ असेल तर कीर्तीच्या नांगींतलें मदोत्पादक विष तितकेसे बाधक ठरत नाही. कितितरी सस्थाच्या उज्वल भवितव्याचा, समाज-सेवकांच्या कार्यतत्परतेचा, देशभक्तांच्या स्वार्थत्यागी वृत्तीचा, अभिजात

लेखकाच्या कलानैपुण्याचा, विद्वानाच्या विद्वत्तेचा, या उथळ कीर्तीच्या सवग लोकप्रियतेच्या, वृत्तपत्रवृत्तातबाजीच्या, खडकावर आपटून चक्काचूर झाला आहे ! (आपल्या कॉलेजातील वाङ्मयमडळाच्या वार्षिकोत्सवाचे अव्यक्ष म्हणून आपण आमंत्रित केलेल्या त्या सुप्रसिद्ध पत्रपटित साहित्यिक महाशयाची आठवण तुला असेलच. स्वतःच्या भाषणाचे सविस्तर वृत्तात वृत्तपत्रातून झळकावे म्हणून त्यांची कोण धडपड ! जिवाची किती ताराबळ ! आणि तेवढ्यासाठीं आपल्या-सारख्या स्थानिक कार्यकर्त्यांवर कोण ती अरेरावी सक्ति ! त्यानीं स्वतःच थोड्या उच्च भूमिकेवरून या सर्व प्रकाराकडे पाहिले तरी त्यांना मुद्धा तो साग किळसवाणा वाटेल !) कीर्तीची इच्छा सर्वस्वी हानिकारक आहे असे नाही, सर्वसाधारण व्यक्तींचे तोड कृतीकडे वळविण्यासाठीं कीर्तीचे आभिप काहीं अर्शी उपयोगी पडते खरे, पण लवकरच—फारच लवकर—कीर्तीकडे तोड फिरविलें कीं कृतीकडे पाठ करण्याची प्रवृत्ति होऊ लागते. ध्येय साधन होते व साधन ध्येयाच्या आसनावर विराजमान होते !

आमच्या साक्षरता—प्रसाराच्या कार्याविषयीं लिहिता लिहिता कीर्तीवरच मी घसरलो ! पण पूर्वी मनात सहसा न येणारे पुष्कळ उदात्त विचार अलीकडे माझ्या मनात येत असतात. मनुष्यानें सत्कार्य करित रहावे असे म्हणतात तें यासाठींच तर नाही ? खरेच, मनातले वाईट विचार दूर करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे चांगले विचार मनात आणणे हाच होय हें मला आता पटू लागलें आहे. आणि हीच गोष्ट वाङ्मयाला, किंबहुना जगात सर्वत्रच, लागू नाही का ? वाईट अनिष्ट वाङ्मयावर टीका करणें समाजहिताला आवश्यक तर खरेंच; पण शेवटीं नुसत्या टीकेनें तें वाङ्मय नष्ट होईलसें वाटत नाही. समाजापुढें चांगलें वाङ्मय आलें कीं वाईट साहित्य उपासमारीनें

मेलेंच पाहिजे. 'समाजाची हल्ली रुचि (टेस्ट) विघडली आहे, ती सुधरली कीं आम्ही चागले वाङ्मय समाजासमोर ठेवू', असें म्हणणें हे 'विश्वातला अधार नाहीसा होऊ या मग मी उगवीन' असे सूर्यानें म्हणण्यासारखेच आहे ! सूर्य उगवला कीं अधार गेलाच; समाजापुढे चागले वाङ्मय आले कीं, केवळ जनमनरजनाच्या उघड उद्देशाने आपल्या कलेचा पैशाच्या मोलाने विक्रय माडणाराची वाङ्मयीन विद्रुपक वृत्ति, किंवा अधिक कठोर शब्दात बोलावयाचे झाल्यास वाङ्मयीन वेद्यावृत्ति, मागल्या दाराने पळालीच ममजावे !

असो. 'प्रभाकर' मधील त्या अग्रलेखाचा परिणाम होऊन सात आठ व्यक्ती तात्यासाहेबाकडे येऊन भेटून गेल्या परंतु त्यांतों काहीं जण या कार्यांत आर्थिक प्राप्ति होईल या कल्पनेने आल्यामुळे कामाचें खरें स्वरूप समजताच निराश होऊन चालले गेले ! तीन व्यक्तींचा लाभ मात्र फार अमूल्य झाला. मनुष्यानें अतःकरणपूर्वक सत्कार्य सुरू करून चिकाटीने तें चाळू ठेवल्यास ईश्वर साधनाची आणि सहकाऱ्याची वाण पडू देत नाही हेच खरें

कळावें, लोभ असावा हे विनति

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[५९] महात्मे बंडखोर असतात, मीही बंडखोर आहे, अर्थात्...
लखनौ. श्री. ता. ९-९-३७

प्रिय बंधू सुरेश यास

सप्रेम नमस्कार. तुझें पत्र पोचले. बरेच दिवसांत तुझें पत्र न आल्यानें मला आईच्या प्रकृतीविषयी काळजी वाटू लागली होती. म्हणून मग मी मालती कोपरेस पत्र लिहिलें; तिचेंही पत्र उत्तर नुकतेंच आलें. दादा, आईची मला वारवार आठवण होते रे !

तिच्याबद्दल फार काळजी वाटते मला. तिला होणाऱ्या मनस्तापाचा विचार आला कीं माझें मन अगदीं भावावून जातें. वाटते, तिच्या समाधानासाठीं तरी बाबांच्या म्हणण्याप्रमाणें चालावें. पण लागलीच असेही वाटतें कीं, मनाला योग्य वाटणारा मार्ग केवळ मातेच्या मायेत गुरफटून सोडणें कितपत् योग्य होईल ?

कोपऱ्याच्या घरून बावाना माझ्याविषयींची काहीं विशेष माहिती करून ने सतापाने लाल झाल्याचे तुझ्या पत्रात वाचले मी तरी काय करू ? गेल्याच वर्षी कलानीतीवर ते सुंदर भाषण करणारे बाबा एका वर्षातच समाजातल्या 'रिअॅक्शनरी ग्रुप' शी अशा प्रकारे पदोपदीं सहकार्य करू लागतील, असे भविष्य कोणी त्यावेळेस वर्ताविले असते तर त्याची गणना मी वेड्यातच केली असती !

दादा, मातृत्व म्हणजे वास्तविक काय आहे असे या सनातन्यांना वाटते ? मातृत्व कधीं तरी अपवित्र होऊ शकेल का ? ईश्वराने जी सृजनशक्ति स्त्रीच्या स्वाधीन केली आहे तिचा परिणाम होऊन कोणा स्त्रीला मातृत्व प्राप्त झाले, तर त्याबद्दल तिला—त्या स्त्रीला—दोष काय म्हणून द्यावा ? दोष द्यायचाच असला तर तो त्या तुमच्या परमेश्वराला द्या. 'उद्यांच्या ससारा' तलीं सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्याच्या पात्रतेचीं जीं काहीं काहीं वाक्ये माझ्या दृत्पटलावर कोरलीं गेलीं आहेत, त्यामध्ये दुसऱ्या अकाच्या शेवटचे 'करुणे'चे अतःकरण हलवून सोडणारे वाक्य मला फार महत्वाचे वाटतें. 'करुणा' आवेशाने म्हणते: 'मातृत्व हें कधींही पापी नसत ! मातृत्व कधींही अपवित्र नसत ! मातृत्वाला पावित्र्याचा चिरतन अमरपट्टा मिळाला आहे. जगाच्या आरभापासून तों जगाच्या अतापर्यंत माता ही मंगलच राहाणार ! मातेच रक्षण करणं हें समाजाच पहिल कर्तव्य आहे ! मग ती माता विवाहित असो अगर अविवाहित असो !' किती मोलाचे

आहेत हे उद्गार ! स्त्रीजात त्याच्या लेखकाची सदैव ऋणी राहिल !

‘शैले’ला निदान माता तरी अशा उच्च विचाराची भिळाली; पण माझ्या तेही भाग्यात लिहिले नाही !

कोणी काय वाटेल ते म्हणो. एकदा ज्या मार्गाने मी जीवनरथ हाकला आहे त्या मार्गाची अनिष्टता माझ्या मनाला पटेपर्यंत, मी कोणाच्या भिडेस्तव अगर भयास्तव त्या मार्गापासून रेषभरही चळणार नाही. जगाच्या इतिहासातले मोठमोठे महारामे तत्कालीन प्रचलित समाजकल्पनांच्या प्रचंड विरोधातूनच नाही का निर्माण झाले ?

आईचें कुशल वारवार कळवीत जाण्यास विसरू नकोस. तिला साग की, तुझ्या नदिनीचे मन अगदी शुद्ध आहे, स्वतःच्या मनाला पाप वाटेल असे तिने काहीं एक केले नाही. बस, एक आईची आठवण झाली की मला येथे सारे भयाण वाटू लागते. माता—किती प्रेमळपणा भरला आहे नुसत्या या शब्दातच ! पाप या मातृत्वाच्या जवळ तरी कसे येऊ शकेल ?

तुझी भगिनी,
नंदिनी.

[६०] न्याय आणि धर्म.

कांचनपूर श्री. गुरुवार विजयादशमी शके १८५९
ती. रा. रा. तात्यासाहेब यास सादर साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र पोचलें. ‘प्रभाकर’ च्या येत्या अकांत प्रसिद्ध करण्यासाठी आपण चदी वि. एकबोटे फिर्यादीचा वृत्तांत विचारला आहे. पण गेल्या तारखेस कांहींच झाले नाही; फक्त पुढे तारीख लागली ! फिर्याद दाखल करून आतां बरेच महिने लोटले आहेत. पण न्याय देण्यांत उशीर करणें म्हणजे तो नाकारणेंच होय ही गोष्ट आमच्या येथील न्यायाधीशांचे ध्यानीमनींही नसावीशी दिसते. आम्हा

वकिलाचे काहीसे ठीक आहे, आमची घरे गावातच तरी असतात. पण विचारे अज्ञानी गरीब अशील न्यायाच्या अपेक्षेने लाब-लाबच्या खेड्यापाड्यातून तारिखेच्या दिवशी येतात, आणि कचेरीच्या आवारात चपराशाच्या पुकारीकडे चातकाप्रमाणे कान टवकारून बसण्यात सारा दिवस निरर्थक घालविल्यानंतर, मायकाळचे मुमारास 'आज मुकदमा चालणार नाही, सवत्र तारीख वाढली' हा शेर ऐकून जड अतःकरणाने पण हलक्या खिड्याने पुनश्च घराची वाट धरतात ! जितकी कामे करणे शक्य आहे तितकीच कामे एका तारखेला लावणे या न्यायाधीशाना शक्य नाही असे नाही. काही दिवसापूर्वी येथे आलेले एक न्यायाधीश तर फारच विलक्षण होते. उन्हाळ्यात सकाळच्या कचेऱ्या झाल्या म्हणजे कारकून, वकील, व पक्षकार सरकारी ठरलेल्या वेळानुसार सात वाजता कचेरीत यावयाचे. पण हे विद्वान न्यायाधीश नऊ दहा वाजेपावेतो 'देवपूजा' 'जपजाप्यादि' पुण्यकर्म उरकून, थोडेसे खाऊन, कचेरीत यावयाचे, आणि मग दुपारी चार वाजेपावेतो कचेरीत 'हाजिर है ?' ची पुकार ऐकू यायची ! हा काय धर्म ? ही काय पूजा ? हे काय पुण्यकर्म ? अनेक लोकांच्या आत्म्याला विनाकारण तळतळत ठेवायचे, आणि आपण नाक दाबून जप करावयाचा ! जप कोणाचा ? देवाचा की रिकाम्या देव्हान्याचा ?

बरे, या गरीब निरक्षर अशिलाचे कष्ट इतक्यावरच कोठे सपले ? कचेरीतल्या काही अधाशी कारकुनाचा भुगा त्यांच्यामार्गे वेळोवेळी असतोच. आणि हेच कारकून नंतर सायकाळी मंदिरात जाऊन मोठ-मोठ्याने नामस्मरण करून आपल्या धर्माभिमानाचा डका पिटत असतात ! जणू दुपारी केलेल्या पापामुळे, आतून सतत ओरडणाऱ्या सदसद्विवेकबुद्धीची चिवचिव या नामस्मरणाच्या प्रचंड कोलाहलात ते बुबबू इच्छितात ! कित्येक वेळां आशिलांच्या तर्फे साक्षीदार येतात;

आणि मग तारीख वाढल्याने साक्षीदारांची जवानी न होऊन अशिलाच्या माथ्यावर या साक्षीदाराचा सारा खर्च विनाकारण पडतो. आणि इतकेही करून साक्षीदाराच्या पदरीं तरी पूर्ण भत्ता व प्रवास-भाडें नेहमीं पडतेंच का ? छे ! छे ! तसे झाले तर मग इकडे गावा-तल्या धर्मोत्सवाच्या वर्गण्या कशा भरतील ? अर्थात् उत्सवात भाग घेणारे सगळेच लोक अशा वृत्तीचे असतात असे मी मुळीच म्हणत नाहीं. पण कितितरी व्यक्ति याच वृत्तीच्या मला दिसतात. आणि हे असे लोक म्हणे हिंदुधर्माला व हिंदुदेवताना हरिजनाच्या विटाळा-पासून वाचविणार ! देव हसत असेल बसल्या ठिकाणीं, हे सारे पाहून ! किंवा, कोणी सागावे, रागावनही असेल ? देशाची हल्लीची विपत्तीची स्थिति याच्या अशा कृत्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम तर नव्हे ?

कळावे, श्रुत होय हे विज्ञापना, आपले कुशल कळवावे.

आपला,

माधव मुद्दे. १४-१०-३७

[६१] सामाजिक कार्याची वैयक्तिक परिणति.

पार्वतीपूर

श्री. सोमवार ता. २५-१०-३७

रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

‘ फूल नाही तरी फुलाची पाकळी ’ म्हणून साक्षरता प्रसाराच्या कार्यासाठीं तू पाठविलेली पाच रुपयाची देणगी पोचली तुझे त्याबद्दल मी आभार ते काय मानावयाचे ?

आज मी तुला एक अत्यंत आनदाची व तितकीच अनपेक्षित घटना लिहून कळविणार आहे. ‘ प्रभाकर ’ मध्ये तात्यासाहेबानीं आमच्या कार्यासंबंधी लिहिलेल्या अग्रलेखाचे सुपरिणाम मी मागें एका पत्रांत तुला कळविले होते. पण ते तितक्यावरच संपले नाहीत. त्या

लेखाचा अलीकडील एक अतिशय महत्वाचा परिणाम म्हणजे, गेल्या दसऱ्याच्या दुसऱ्या दिवशीं तुझी मामेबहीण कु. मालती कोपरे बी. ए. यानींही यासंबंधात तात्यासाहेबाची गाठ घेऊन स्त्रीवर्गांत या कार्याचा प्रसार करण्याची अतःकरणपूर्वक इच्छा प्रदर्शित केली ! तात्यासाहेबाना तर फार आनंद झालाच, पण मला आश्चर्याचा धक्काच बसला हे प्रथम ऐकून ! ईश्वर कोणाला काय स्फूर्ति देतो हे सागवत नाहीं. आतां पावेतो स्त्रीवर्गांत साक्षरता प्रचार करण्याचा विचारच शिवला नव्हता आमच्या मनाला. पुरुषवर्गांतलेच काम इतके विस्तृत आहे कीं जन्मच्या जन्म ते पुरू शकले पण मालतीबाईंसारख्या पदवीधर महिलाही जर (या किंवा अन्नाच इतर कोणत्याही) समाजकार्यासाठीं अहमहिक्ने पुढे सरसावू लागल्या तर, माधव, या अभागी देशाचे दुदैव सपुष्टात येऊ लागले आहे असे अत्यंत आशेने का म्हणू नये ? निविड अधःकाराचा समय आता भूतकाळाच्या उदरात अदृश्य झाला असून, भावी उज्वल भविष्यकालाला सूचित करणारा प्रभाकराचा उदय या वर्तमानकाळात आता दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागला आहे. या बालप्रभाकराचा प्रकाश अद्याप सर्वत्र अतःकरणात प्रवेश करू शकला नसला, तरी हळूहळू त्याचे क्षेत्र वाढतच जाईल असा विश्वास वाटतो. मालतीबाईंच्या प्रोत्साहनानें आणखीही काहीं स्त्रीकार्यकर्त्या या कार्यास येऊन मिळण्याचा आतां सभव दिसत आहे. त्यांनीं स्वतः खटपट करून खालच्या वर्गांतल्या चारपाच स्त्रियांना शिकण्यासाठीं तयार करून स्वतःकडे त्यांच्या वर्गांचें काम घेतलें आहे. फार उत्साहानें काम चाललें आहे त्याचे. त्यांची शिकविण्याची पद्धतीही फार आकर्षक आहे. त्यांच्याबद्दल माझी पूर्वीची कल्पना त्यांच्याशीं अलीकडे झालेल्या माझ्या सहवासामुळें मला पूर्ण बदलावी लागली आहे. या कार्याच्या निमित्तानें आमचें आतां पावेतों पुष्कळ सभाषण

झालें. शिक्षणाविषयी, देशसेवेविषयी, राजकारणाविषयी, कुटुंब-
व्यवस्थेविषयी, त्यांनीं आपल्या कल्पना मोकळ्या मनाने माझ्या-
पुढे प्रसंगानुसार मांडल्या; फार चागल्या वाटल्या मला त्या.
एकाही सभाषणप्रसंगी त्याचेकडून योग्य मर्यादाचे अतिक्रमण झाले
नाहीं. विश्वविद्यालयीन शिक्षणाच्या चागल्या अशाचा खरा परिपाक
पहावयाचा असल्यास त्यांच्यात पहावा. आता, त्यांच्यात दोष नाहीत
असें नाही, पण ते कोणात नसतात ? शिवाय त्यांच्या गुणसमुदायात
ते दोष सहज लपून जातात. त्यांच्याशीं झालेला परिचय हा मी या
सामाजिक कार्यातून प्राप्त झालेला मोठाच वैयक्तिक लाभ समजतो.
कॉलेजातील शिक्षण पूर्ण झाल्यावर गेले दीड वर्षभर त्यांनीं
जें उत्तमोत्तम ग्रथांचे परिशीलन केलें, त्याथोंगें त्यांच्या पूर्वीच्या
मतात काहीं अशीं बदल झाल्याचे त्या म्हणत होत्या. पण
त्या विश्वविद्यालयीन शिक्षणाच्या अभावीं मात्र आज झालेली
आपली मानसिक व बौद्धिक प्रगति होऊ शकली नसती असे त्यांना
वाटत असल्याने, त्या शिक्षणाबद्दल त्यांचे मनात आदरभाव आहे.
तेच शिक्षण; काहीं व्यक्ती कष्ट सोसून तें संपादन करतात आणि
शेवटीं दुःखसागरातच गटगळ्या खातात; तर काहीं व्यक्ती त्यापासून
स्वतःचें हित करून घेतात ! मला इतकें मात्र वाटतें कीं, विद्यापीठातून
बाहेर पडल्यावर जगाच्या रणांगणात जीवनकलहाच्या प्रत्यक्ष झुर्जीत
भाग घेण्याच्या उद्देशानें उतरल्यावर, असहायतेची व आत्मन्यूनतेची
जी एक जाणीव आजकालच्या कित्येक पदवीधरात उत्पन्न होते, ती
होऊं नये या दृष्टीनें प्रचलित शिक्षणक्रमात बदल घडून यावा; आणि
शिवाय, या शिक्षणासाठीं उघडउघड अपात्र असतांही दुसरा योग्य
मार्ग खुला नसल्यानें अगतिकपणें या शिक्षणाची कासपकडण्याचा
काहीं व्यक्तींवर प्रसंग येतो तो येऊं नये अशी काहीं सोय व्हावी.

अशी सोय नसल्याने त्या व्यक्तींचे तर नुकसान होतेच, पण एकाच क्षेत्रात फार भीड केल्याने जे तेथे वास्तविक पात्र आहेत त्याचीही ते कुचबणा करतात. कळावे, लो. अ. हे विनति.

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[६२] अनिर्बंध जीवनांतील उद्यांचा संसार !

लखनौ.

श्री. मंगळवार ता. ७-१२-३७

ती. रा. रा नानास मनोहरचा शिरसाष्टाग नमस्कार वि वि.

आपले ता. ३-१२चे पत्र मिळाले. मजकूर समजला. ती. सौ. वहिनीची प्रकृति आता सुधारत आहे हे वाचून आनंद झाला.

चि. मुशिलेला पाठविलेल्या पत्रात मालतीने साक्षरता प्रचाराच्या कार्याबद्दल कळविलेली माहिती वाचली या कार्यामुळे तिच्या मध्यतरीच्या मनस्थितीवर व जीवनक्रमावर फार इष्ट परिणाम घडून येऊन, गेल्या एक दीड वर्षांपासून तिच्या ठायी उत्पन्न झालेली उद्विग्नता आता कमी होत असल्याचे आपणही आपल्या पत्रात लिहिले आहे. हे सर्व वाचल्यावर मला मागे एकदा येथे एका वक्त्याने 'मानवी जीवनात ध्येयाचे महत्व' या विषयावर दिलेल्या सुंदर व्याख्यानाची आठवण झाली. मानवी जीवनात रस निर्माण करावयाचा असेल तर उत्तम ध्येयाच्या आकर्षणाखेरीज दुसरी गुरुकिल्ली नाही: ध्येयरहित जीवनात ऐंद्रियिक सुखाचा साठा ओतप्रोत भरला असला तरी मनुष्याच्या मनाला खरी शांति लाभणार नाही.

मालतीच्या विवाहाचे अद्याप कांटे जमले नाही याबद्दल खेद वाटतो. पण आतां या नवीन कामात चित्त रमल्यामुळे तिच्या मनावर पूर्वीसारखे दडपण राहणार नाही अशी खात्री वाटते. आजकालच्या काळात मुलांच्या शिक्षणानंतर त्यांच्या चरितार्थाची सोय लागणें, आणि

मुलीच्या शिक्षणानंतर तिला योग्य वर मिळणे, सारखेच कठीण होऊन बसले आहे. तसे पाहिले तर यांतील दुसऱ्या गोष्टीचा उगम पुष्कळसा पाहिलीतच आहे, कारण, मुलें शिक्षण झाल्यावरही लवकर स्वावलंबी होत नसल्याने त्याचे विवाहदेखील साहाजिकच लाबणीवर पडतात, आणि म्हणूनच उपवर मुलींना पति मिळणें कठीण जाते. वर्तमानकाळांतली ही स्थिति पाहता कोणाही मुलीनें अगर तिच्या माता-पित्यांनीं, विवाहाची खटपट योग्य समयी चालविल्यानंतर, नुसत्या विलबासाठीं विषाद' मानू नये. घिसाडघाईनें एखादे वेळेस जन्माचे नुकसान व्हावयाचे ! उलट, याच अवस्थेतून जात असता, जर एखाद्या सामाजिक कार्यांत अशा मुलींनीं आपलें लक्ष घातलें, तर समाजाचेही हित होईल, आणि त्याच्या स्वतःच्या मनावर ये-हवीं येणारें दडपणही कमी होईल असे मला वाटते. या दृष्टीनें मला मालतीच्या या नवीन उपक्रमाबद्दल फार अभिमान व आनंद वाटतो.

येथील विशेष वृत्तात लिहावयाचा म्हणजे श्री. दत्तरे याची कन्या नदिनी हिच्या मनःस्थितींत आता पार स्थित्यंतर झालें आहे. गेल्या दोन महिन्यात झालेल्या घडामोडींनीं आणि घटनानीं तिच्या विचारसरणींत जमीनअस्मानाचें अंतर घडवून आणलें आहे. काच आणि हिरा यातला भेद आतां तिच्या दृष्टीला कळू लागला असून, समाजानें दीर्घ अनुभवानंतर ठरविलेल्या नियमाचा अर्थ आतां तिच्या श्यानांत ठीक येऊ लागला आहे.

तरुण स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांच्या सहवासासंबंधांत पाळण्याच्या आवश्यक निर्बंधाचा, नकळत नव्हे तर जाणुनबुजून, भग केल्यानें तिच्यावर निसर्गनियमानुसार प्राप्त झालेल्या प्रसंगाची माहिती आपल्याला आहेच. स्वतंत्र नोकरी असल्यानें तिनें प्रथम कोणाच्या टीकेची पर्वा न करतां, उलट उठताबसता ' निर्देय ' समाजाला

शिष्या देण्यास व त्याच्या 'निरर्थक' 'पाशवी' नियमांवर आग पाखडण्यास प्रारंभ केला. शेपटी तुटलेल्या कोळ्याप्रमाणे इतर कुमारीकानाही ती स्वतःच अनुकरण करण्यास उघडउघड सुचवू लागली. श्री. अत्रे याच्या 'उद्यांच्या ससारा'तली काही काही वाक्ये तर तिला वेदवाक्यवत् वाटू लागली !

असा हा क्रम चालू असता, तिला काही महिने लोटल्यानंतर हळूहळू दररोज ज्वर येण्यास प्रारंभ झाला. सुरवातीस तिने दुर्लक्ष केले, पण लवकरच खोकला सुरू झाला व अन्न सुटत जाऊन अशक्तता आली. प्रथम काही दिवस तिला शाळेतून किरकोळ रजा मिळाली. पण पुढे दुखणे जास्त लावल्याने, आणि विशेष म्हणजे तिच्या काही जाहीर उपदेशाचे वृत्तात शाळेच्या जबाबदार अधिकाऱ्याच्या कानावर गेल्याने, तिला तेथून अर्धचंद्र मिळाला आणि ती अधिकच अडचणीत सापडली.

शेवटी विमारी जास्त वाढून येथील स्त्रियांच्या सरकारी दवाखान्यात तिला भरती व्हावे लागले. येथपावेतो तिचा तो भिन्न शरच्चद्र भट्टाचार्य याने मात्र तिची मनःपूर्वक सेवा चालविली होती हे कबूल केले पाहिजे. दवाखान्यात डॉक्टरांनी चिकित्सा करून क्षयाचे निदान केले. या भयंकर रोगाच्या उद्भव्याचे कारण जरी डॉक्टरांनी तिला स्पष्टपणे सांगितले नाही, तरी एकदा दोन डॉक्टर तिला शोप लागल्याच्या समजुतीवर परस्परांशी बोलत असता हिच्या कानावर ते पडलेच ! ते कारण म्हणजे हिचा अनिर्बंध जीवनक्रम आणि ज्या व्यक्तीशी हिचा शरीरसंबंध आला त्याच्या शरीरांतले क्षयजतूचे अस्तित्व !

आणि ज्या क्षणाला तिने हे शब्द ऐकले त्या क्षणीच तिचे डोळे खरोखरच पूर्णपणे उघडले !

मातृत्व हे नेहमीच पवित्र असते, आणि अनिर्बंध मातृत्वाला

हरकत घेणारा समाज अत्यंत मूर्ख व अन्यायी आहे, अशी हाकाटी प्रत्यही करणाऱ्या नदिनीला आतां समाजाच्या म्हणण्यात काहींसे तरी तथ्य भासू लागले. बेजबाबदार विधानांच्या नादीं लागून समाजातील सूत्र व्यक्तींच्या सूचनांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल ती स्वतःस आता दोष देऊ लागली. समाजानें ठरविलेले ठोकळ नियम काही अगदींच निराधार नाहीत, याची स्पष्ट जाणीव तिला स्वतःच्या कटु अनुभवानीं होऊ लागली. जीव की प्राण वाटणारा शरच्चद्र तिला आता दृष्टीसमोरही नकोसा झाला !

अशा मनःस्थितीत विमारीचा दुस्तर जीवनक्रम कठीत असता एक दिवस तिनें मला एक पत्र लिहिलें. पश्चात्तापाने पूर्ण भरले होतें ते. मला फारच वाईट वाटले तें वाचून वापाचा आधार तुटलेला; मातेचें प्रेमळ सान्निध्य दुरावलेलें, लखनौसारख्या परक्या ठिकाणीं एकटी दवाखान्यात पडलेली, भयकर रोगानें ग्रामलेले, आतून मन पूर्वकर्माबद्दल टोचत असलेले, लोकांत तोंड काढण्याची सोय नुरलेली, उदरपोषणाचीही पचाईत पडलेली ! अशा दीनवाण्या स्थितीत मागील सर्व विरोध विसरून तिला माझी आटवण झाली यात काहींच नवल नाही.

पत्र मिळतांच दुसरे दिवशीं मी तिला जाऊन भेटलो. तिच्या मनांत आणि शरीरात पार बदल झालेला आढळला मला. अश्रु रोकणें मला कठीण जाऊ लागलें. भलभलत्या पुस्तकाच्या नादीं लागून शरीराची आणि जीवनाची तिनें अगदीं नासाडी करून घेतली आहे. समाजाचे नियम आडवे येत होते तेव्हा समाजाला शिव्या दिल्या, आता निसर्गानें आपल्या नियमानुसार अन्न उचललें असतां कोणाला शिव्या देणार ? आणि दिल्या तरी काय होणार ?

नंदिनीची सर्व हकीगत समजल्यावर मी शरच्चद्राकडे गेलों.

त्यांनै स्वतःविषयी विशेष, काही माहिती सांगितली नाही, तरी लख-
नौस येण्याच्या काही वर्षापूर्वी आपण क्षयाने आजारी होतो पण त्यातून
बरें वाटलें असें त्यानें कबूल केले. नदिनीच्या स्थितीमुळे त्यालाही
वाईट वाटलें. माझी कल्पना होती त्यापेक्षा तो मला पुष्कळ चागला
मनुष्य वाटला. पण आता त्याच्या चांगलेवाईटपणाचा प्रश्नच
काय ? त्याची स्वतःचीही प्रकृति अलीकडे पुनः विघडल्याचीं चिन्हें
दिसत आहेत.

मला अतःकरणपूर्वक वाटतें कीं, श्री. दत्तरे यांनीं नदिनीच्या
वर्तमान परिस्थितीकडे पाहून तिला क्षमा करावी आणि घरीं काळजी-
पूर्वक घेऊन जावें. त्याने तिच्या मनाची पुष्कळशी तळमळ नाहीशी
होईल. किती झालें तरी नदिनीच्या हल्लीच्या परिस्थितीला त्यांचीं
उथळ मतेही थोडीबहुत कारणीभूत आहेतच.

आपण या सबधांत श्री. दत्तरे यांचेकडे समक्ष जाऊन अवश्य
गोष्ट काढावी अशी माझी आग्रहाची सूचना आहे. मीही येथे तिचें
मन तयार करतो. कळावें, श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला बंधू,
मनोहर.

[६३] जीवन आणि मृत्यू.

कांचनपूर

श्री. बुधवार, मार्गशीर्ष शु. ५ शके १८५९

श्री. कु. मालतीवन्सना सप्रेम नमस्कार,

तुमचें पत्र पोचलें. पण त्याच्या आधल्या दिवशींच विचाऱ्या
इदिराबाई स्वर्गवासी झाल्या होत्या ! त्यामुळे त्यांच्या नांवाचें तुम्हीं
पाठविलेलें पत्र जसेंच्या तसेंच यासोबत परत पाठविण्याचें दुर्भाग्य मला
लाभलें आहे. त्यांच्या घरच्या मंडळींच्या विचित्र कल्पनांमुळे तुम्ही
५...११

त्यांना आमच्या मार्फत पत्रे पाठवीत होता, आता कशाला येईल असा प्रसंग पुन्हा !

सुटला एकदाचा त्याचा आत्मा या ससाराच्या तुरुंगांतून ! यापुढे त्याच्या येथील राखणदार पहारेकरी माणसाचा ताबा त्याच्यावर कितीसा चालेल ? सान्या जन्मभर त्यांना खरा आत्मसतोष कधी लाभला असेल किंवा नाही कोण जाणे !

गेल्या जन्मी त्यांनी काय पापे केली होती तें चित्रगुप्तासच माहीत ! पण त्याचा अतही झाला विस्मयजनकच ! गेल्या दोन महिन्यांपासून त्याची प्रकृति पूर्वीइतकी चांगली राहात नसे. मधून-मधून काहीं ना काहीं दुखावयाचेच, एखादे वेळेस तापही यावा. पण तसेच गाडे धकत होतें. मी त्यांना वारवार म्हणावें की, कोणा चांगल्या वैद्याचे अगर डॉक्टरांचे औषध घ्या. पण त्याच्या घरच्यांनी कुठल्याशा बाईचें औषध त्यांना सुरू केलें होतें. परवा त्या मागील परसांतल्या कुव्यावर पाणी काढण्यासाठी गेल्या असता, एकाएकी त्याचा पाय घसरून त्या आंत पडल्या ! जिकडेतिकडे एकच हल्ला झाला. सगळीकडून लोक धावून आले. पण त्यांना बाहेर काढेतों-पावेतों अदाजें अर्धा तास गेला. त्याच्या यजमानांनी दोन तीन डॉक्टरही ताबडतोब गोळा केले. पण एकदा कुडींतून प्राण गेल्यावर प्रत्यक्ष अश्विनीकुमार अवतरले तरी काय होणार ? मात्र तो सारा प्रकार पाहून मला ताबे कवींच्या एका उत्कृष्ट काव्यपक्तीची वारवार आठवण होत होती—

‘ गेली ज्योति विज्ञोनिया मग फुका फुका तयाला किती !’

तसें पाहिलें तर तो कुवा त्याच्या नेहमीच्या सरावातलाच होता. आज कितितरी वर्षे इंदिराबाई त्या कुव्यावर वापरत होत्या. मग काय खरोखरच अशक्ततेने त्यांचा पाय घसरला, की त्यांनी स्वतःच

मुद्दाम.....कांहीं कल्पना चालत नाही बाई ! त्यांच्या त्याच जाणे काय खरें असेल तें.

किती हुशार होत्या त्या ! पुष्कळ नवीन गोष्टी शिकले मी त्यांच्याकडून. आमच्या येथे आल्या कीं कांहीं तरी वाचल्याशिवाय चैनच पडत नसे त्यांना ! माझ्या सासूबाईंना सुद्धा कधीकधी वाईट वाटत असे त्यांची एकदर स्थिति पाहून !

इंदिराबाई, तुमचा सहवास कसा विसरू ? तुमच्यासारखी भैत्रीण मला आता कशी लाभेल ? कोठें हो असाल तुम्ही आता ? कुठेही असला, तरी तुमचा आत्मा सुखातच असेल अशी माझी खात्री आहे. वन्स, मेल्यावर मनुष्याचे काय होते हो ? तुम्ही इतक्या शिकलां आहा, पुष्कळ पुस्तके वाचलीं, फिलाँसफीचा अभ्यास केला, तुम्हांला कळलें का हो मेल्यावर मनुष्य कोठें जातें तें ? तुम्हांला ठाऊक असेल तर मला जरूर कळवा ह. इंदिराबाई गेल्यापासून माझ्या मनाला फारच चुटपुट लागून राहिली आहे. आमच्या इकडे मी विचारलें होतें, तर म्हणणें झालें कीं, 'मी कांहीं फिलाँसफी शिकलों नाही; मला काहीं तें ठाऊक नाही; आधीं जीवनाचें तर रहस्य कळू द्या, मग मृत्यूचें आपोआप समजेल !'

आमच्या येथे आठ दिवसांपूर्वी एक जाहीर वादविवाद झाला. महात्मा गांधींचें तत्वज्ञान हा विषय होता. फार मौज आली मला त्या दिवशीं. बरेच जण चागलें बोलले. कोणी रक्षियातील कम्युनिझमच्या दृष्टीनें महात्मा गांधींच्या विचारसरणीची छाननी केली; कोणी उपयुक्ततावादाच्या (इंग्लिशमध्ये काय 'यूलिटिटेनिअॅरिझम्' का काय असाच काहीं अगडबब शब्द आहे ना त्याला ? हसू नका हं ! मला अजून तो शब्द बरोबर येत नाही) दृष्टीनें चर्चा केली; तर कोणी धार्मिक दृष्ट्या गांधींच्या विचारसरणीची प्रशंसा केली. एका

वक्त्यानें तर आपले म्हणणें फारच आवेशाने पुढें माडले, ते म्हणाले कीं, आज गाधी हिंदुस्थान देशांत इतके लोकप्रिय झाले आहेत याचे कारण त्याचा अहिंसामार्ग जनतेला खरोखर पटला आहे हें नसून, जनतेला याव्यतिरिक्त दुसरा मार्गच उपलब्ध नाही हें होय ! महान् व्यक्ति कांहीं अज्ञाने कालाला कलाटणी देते हे खरे असले, तरी त्या व्यक्तीचे महत्त्वही कांहीं अज्ञाने कालावरच अवलंबून असतें, असे त्यांनीं प्रतिपादन केलें. वन्स, तुम्हाला काय वाटतें याबद्दल ?

सबडीनें उत्तर पाठवावे. साक्षरता-प्रचाराच्या चळवळींत आमच्या केशवभाऊजी बरोबर तुम्हीही जो भाग घेत आहां त्याचा वृत्तांत वाचून आम्हांला फार आनंद होत असतो. वेळेचे सार्थक करीत आहां तुम्ही. तुमच्यासारख्या विद्वान स्त्रीला माझ्यासारखीने काय लिहावयाचें म्हणा ! पण अभिनदन केल्याशिवाय राहवत नाही.

कळावें. नात्याच्या मानाने मी मोठी असले तरी तुम्हाला ' आशीर्वाद ' असें मी लिहिणार नाही हें आपलें मागे ठरलेच होतें. सर्व वडील मंडळींस नमस्कार व लहानांस आशीर्वाद.

तुमची,

विमलाबहिनी. ८-१२-३७

[६४] विवाहित आणि अविवाहित मातृत्व.

लखनौ

श्री.

मंगळवार ता. १४-१२-३७.

ती. रा. रा. नानास मनोहरचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

नंदिनीला मी कालच भेटलों होतों. आपण श्री. दत्तरे यांना भेटला असालच. नंदिनीची प्रकृति अद्याप ताळ्यावर आली नाही. अशक्तता फार आली आहे. ताप येतच असतो. खोकला कांहींसा कमी आहे. प्रसूतावस्था संपीप आली आहे. ती प्रसंग एकदा सुखरूप पार पडला

म्हणजे तिची प्रकृति सुधारणेच्या मार्गावर लागेल असे डॉक्टरांचे म्हणणे आहे.

आईची तिला फार आठवण येते. वडिलानीं तिला क्षमा करून परत घेऊन जावे अशी तिची फार इच्छा आहे.

बराच वेळ बसलो होतो मी तेथे काल. अनेक विषयावर तिने माझ्याशी चर्चा केली. माझीं विधानें पुष्कळ अशीं तिला पटत होती. बरीच चर्चा झाल्यावर मी तिला म्हटले, “ नदिनी, आता तरी पटले ना तुला, मातृत्व नेहमींच पवित्र नसतें म्हणून ? ज्या नेहमींच चागल्या असतात अशा गोष्टी मुळीं या जगात कितीशा आहेत ? मग मातृत्वच त्याला अपवाद कसे होईल ? योग्य निर्बंधपालनानंतर प्राप्त होणारे मातृत्व जितकें पवित्र व आनंददायक असते, तितकेंच अविचारानें प्राप्त होणारें मातृत्व अपवित्र व तापदायक असते. मातृत्व म्हणजे कांहीं खेळ का आहे ? इतर सर्व दृष्टी सोडून निवळ शारीरिक दृष्ट्या विचार केला, तरी ‘ मातृत्व हे नेहमींच पवित्र असतें, ’ ‘ मातृत्व हें कधींच पापी नसतें ’ असल्या विधानांतला घातकी उथळपणा स्पष्ट प्रतीत होईल. यांहून अधिक बेजबाबदार अनर्थकारी विधानें कधीं केलीं गेलीं असतील असे वाटत नाही. अग, मातृत्व जर नेहमींच पवित्र असतें तर वेद्यावृत्तीला नावें तरी कां ठेवावयाचीं ? मातृत्वाला एकदा चिरतन पवित्रत्वाचा पट्टा बहाल केला. म्हणजे ज्याचा परिणाम म्हणून ते प्राप्त होते तो स्त्रीपुरुषसंबंधही नेहमीं पवित्रच मानणें ओघानें येतेंच. पण वाटेल त्या स्त्रीचा वाटेल त्या पुरुषाशी संबंध आला तरी तो पवित्रच मानला पाहिजे, हें विधान इतकें उघडपणे मूर्खपणाचें आहे कीं, कोणीही समजस माणूस त्याला समति देणार नाही. अनिर्बंध स्त्रीपुरुषसंबंधानें जे शारीरिक, कौटुंबिक, सामाजिक अनर्थ ओढवतील त्याची कल्पना तुला देखील सहज करता येईल.

पण वर्तमानकाळीं महाराष्ट्रांत अशाही प्रभेयांचा कधीकधी चाललेला पुरस्कार पाहिला म्हणजे हृदय उद्वेगानें भरून येतें. मी म्हणतो, नदिनी, अशा लोकांशीं काहीं वादविवाद करणेंच एका दृष्टीनें व्यर्थ आहे. यांना एकच सागावेसे वाटतें, आणि ते हें कीं, असल्या प्रभेयाचे प्रयोग प्रथम आपण आपल्या आप्तेष्टांच्या बाबतींत करून पहा आणि नंतर तीं समाजापुढें मांडा ! असें केल्यानें तुमच्या मताची सत्यता हमखास सिद्ध न झाली, तरी तुमची सचोटी तरी जगाला दिसेल ! ”

“ भाऊसाहेब, खरे आहे तुमचें म्हणणें. पण तरीही मला वाटतें कीं, आपल्या देशांत एकदरीत पुरुषवर्गाकडून आम्हा स्त्रियावर फार अन्याय होत असतो. मातृत्व जर नेहमींच पवित्र नसतें तर पितृत्व तरी नेहमीं पवित्र थोडेंच असतें ? पण वाकडें पाऊल टाकणाऱ्या किती पुरुषांना समाज शिक्षा करतो ? स्त्रीच्या विरुद्ध मात्र त्याची हत्यारें नेहमींच उगारलेलीं असतात ! सारख्याच परिस्थितींत एकाला एक न्याय आणि दुसऱ्याला दुसरा न्याय हे तुम्हांला समर्थनीय वाटतें का ? ” नंदिनीनें धीटपणें विचारलें.

“ अगदीं योग्य शका विचारलीस तू ! ” मीं उत्तर दिलें, “ अशाच विधानांचा आधार घेऊन जनतेसमोर भलभलत्या विचारसरणी माढण्यांत येतात. पण, नंदिनी, पहिली गोष्ट म्हणजे पुरुषांना आपला समाज सर्व अनाचार माफ करतो हें विधान दिसतें तितकें खरें नाही. कुमार्गी पुरुषाची समाज हेतुपुरःसर स्तुती करीत नाहीं. आतां इतकें खरें कीं, स्त्रीचा अनाचार लवकरच दिसून येतो तसा पुरुषाचा दिसून येत नाहीं; पण याची जबाबदारी समाजावर नसून निसर्गावर आहे. परंतु, नंदिनी, आपण हें सर्व बाजूस ठेऊन तुझा समाजावरील आरोप पूर्णांशानें मान्यही केला तरी त्यापासून निष्पन्न काय होतें ? अनाचाराचीं द्वारें स्त्रियांना बंद असून पुरुषांनाच खुलीं असतील, तर यावर उपाय

तीं द्वारें स्त्रियांकरिताही उघडीं करणें हा नसून पुरुषांनाही तीं बंद करणें हाच होय ! अनाचारी स्त्रीप्रमाणेच अनाचारी पुरुषही तिर-स्कार्य मानला पाहिजे, अशासाठीं तू चळवळ सुरू केली तर मी पूर्ण पाठिंबा देईन. पण पुरुष अनाचार करतात म्हणून आम्हालाही तो करू द्या असा आग्रह धरणें, म्हणजे राष्ट्राचा एक भाग देशद्रोही झाला म्हणून दुसऱ्याही भागाने त्याचें अनुकरण करूं पाहण्याइतकेंच सूत्रपणाचें होईल ! समता पाहिजे, पण ती पाप करण्यात नव्हे, पापाच्या बाबतींत विषमताच बरी ! पण इतका विचार करतो कोण ? समतेच्या नावाखाली उभयतानींही अनाचार आरंभण्याचा, आणि समाजाचें तारू रसातळाला न्यावयाचें !'

हें सर्व सभाषण आपल्यास सविस्तर लिहून कळविण्याचा उद्देश मालतीला हे उद्धोधक वाटेल हाच होय. ती येथें असताना नदिनीच्या खटपटीनें येथें झालेले ' उद्यांचा ससार ' हें नाटक तिनें पाहिलें होतें, व त्या अनुरोधानें मालती व सुशिला यांनीं माझ्याशीं काहींशी चर्चाही केली होती. म्हणून त्या सबंधांत या पत्रांतलीं हीं प्रश्नोत्तरे मालतीला उद्धोधक वाटतील असा मला विश्वास वाटतो.

शेवटीं नदिनीने एक महत्वाचा प्रश्न विचारला. ती म्हणाली, " अविवाहित अनिर्बंध मातृत्वाच्या कल्पनेनें समाजांत नाना प्रकारचे अनर्थ घडून येतील हें मला आता पटतें. पण विवाहित मातृत्व तरी नेहमींच चागलें असतें का ? विवाहित व अविवाहित हा भेद तरी मानवनिर्मित म्हणूनच अपूर्ण नाहीं का ? "

प्रश्न सूक्ष्म विचाराचा निदर्शक होता. तो उपस्थित केल्याबद्दल प्रथम नदिनीचें मनःपूर्वक अभिनंदन करून मी तिला उत्तर दिलें, " नदिनी, नीतिशास्त्राच्या कांटेतोल रीतीने बोलवायाचें झाल्यास, विवाहित मातृत्व नेहमींच पवित्र असते असें म्हणता येणार नाहीं.

अविचारानें प्राप्त झालेलें मातृत्व, मग तें विवाहित कायदेशीर परि-स्थितीत उगम पावलें असले तरी, नीतिदृष्ट्या अपवित्रच ठरेल. कामांधतेनें पत्नीवर तिच्या इच्छेविरुद्ध मातृत्व लादणारा पति कायदेशीर रीत्या दोषी नसला, तरी नीतिशास्त्राच्या न्यायालयांत वैवाहिक बलात्काराच्या सदराखालीं गुन्हेगार ठरल्यावाचून राहणार नाही, आणि त्याबरोबरच स्वतःच्या शारीरिक व इतर परिस्थितीचा विचार न करता स्वेच्छेनें स्वतःवर पतीकडून मातृत्व लादून घेणारी पत्नी-देखील त्या न्यायालयांत दोषासच पात्र ठरेल. मातृत्व हे नेहमींच पवित्र असते या विधानाचा मी जितका अधिक विचार करतो, तितके तें मला उगाळलेल्या कोळशाप्रमाणें अधिकाधिक काळें भासू लागते !'

' पण मग विवाहित मातृत्व सुद्धा जर नेहमींच पवित्र नसतें तर अविवाहित मातृत्वावरच समाजाचा इतका कटाक्ष का ? ' तिनें मध्येच विचारिलें.

' होय, मी याच प्रश्नाकडे वळत होतो. ' मी म्हटलें ' याचें उत्तर असें आहे कीं, समाजानें व्यक्तीच्या जीवनांत हस्तक्षेप करण्याच्याही कांहीं मर्यादा आहेत. जेथें समाजाचा हात पोचत नाही तेथें निसर्गाचा हात आहेच. निसर्गाच्या काकटर्षीतून व्यक्तीचे कोणतेही कृत्य—तें कितीही सूक्ष्म असो—सुटणें शक्य नाही. समाज फक्त ढोबळ घटनाकडेच पाहू शकतो; जेथें सामाजिक स्वैर्याला विशेष धक्का पोचण्याचा संभव असेल तेथेंच तो दखल देतो. इतर बाबतींत समाजाकडून व्यक्तीला मोकळीक असते. या स्वतंत्रतेचा दुरुपयोग केला तर व्यक्तीला निसर्गाकडून तड्याखे बसतात, व सदुपयोग केला तर व्यक्तीची उन्नति होते. अविवाहित मातृत्वामुळें माजणाऱ्या घोट्याळ्यांनीं समाजाची घडी अल्पावधीतच बिघडण्याचा फार संभव असल्यानें, समाज त्याला सर्वसाधारणपणे त्याज्य समजतो. आतां विशिष्ट

प्रसर्गी याला एखादा न्याय्य अपवाद असू शकेल, पण त्या अपवादाने नियमाला बाधा येत नाही. समाजाला—त्यांतील बहुसंख्याक व्यक्तींना—सुपरिणामी मातृत्व व दुष्परिणामी मातृत्व यातला भेद स्पष्ट करण्यासाठीच समाजाने विवाह ही एक सीमा आखून दिली आहे. विवाह ही वेडी किंवा शृंखला नसून समाजाला आणि व्यक्तीला अहितापासून वाचविणारा सरक्षक पट्टा आहे. आता काही जण या विवाहसंस्थेचा दुरुपयोग करून स्त्री-जातीवर अन्याय करतात हे खरे, तसेच विवाह जमविण्याच्या वर्तमान पद्धतीतील काही दोषामुळे विवाहाचा मूळ उद्देश काही प्रसर्गी सफल होत नाही हेही खरे. पण यावर इलाज म्हणजे विवाहसंस्थेच्या इमारतीत इष्ट फेरबदल घडवून आणणे हा आहे, ती समूळ उध्वस्त करणे हा नव्हे !..... ”

मी आणखी किती वेळ बोलत राहिलो असतो कोणास माहीत ! पण तितक्यात नसने नदिनीकडे पाहून मला सूचना केली. बराच वेळ बसल्याने तिला ग्लानि आली होती. थोड्याच वेळाने मी चालला आलों.

कळावे, श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला बधू,
मनोहर.

[६५] सत्याचा जय.

प्रभाकर

(अग्रेसर मराठी साप्ताहिक) : संपादक व प्रकाशक गो. म. डोळे.
पार्वतीपूर, गुरुवार, मार्ग. शु. १४ शके १८५९, ता. १६-१२-१९३७

पत्रकर्त्यांच्या स्फुट सूचना.

एका अनिष्ट प्रकरणाचा गोड शेवट !

कांचनपूरचे श्री. मुरलीधरपंत एकबोटे याचे विरुद्ध 'चंदी' नामक भगिणीने तेथील फौजदारी कोर्टात मारामारीबद्दल दाखल

केलेल्या फिर्यादीचा नुकताच गेल्या आठवड्यात जो अनपेक्षित शेवट झाला, त्याचा वृत्तात या अंकांत इतरत्र प्रसिद्ध झालाच आहे. तो वाचून आमच्याप्रमाणेच आमच्या वाचकानाही एका अनिष्ट घटनेवर इष्ट प्रकारे पडदा पडल्याबद्दल आनंद होईल, असा आम्हाला विश्वास वाटतो. गतवर्षी कार्तिकी एकादशीचे उत्सवप्रसर्ग, क्षुल्लक कारणावरून राग येऊन, श्री. एकबोटे यांनी सदरहू हरिजन स्त्रीस मारहाण केल्याने या भानगडीस प्रारंभ झाला हे वाचकास स्मरतच असेल. नामस्मरणासारख्या पवित्र उत्सवसमारभातून असली कुलगडी बाहेर पडावी हे सर्वतोपरी खेदकारकच म्हणावयाचे ! पुढे श्री. एकबोटे यांना त्या स्त्रीस शिवीगाळ करून जखमेवर मीठ चोळण्याची बुद्धि दुर्दैवेंकरून झाल्याचे कोर्टासमोर आलेल्या पुराव्यावरून दिसून येते. यामुळे हे प्रकरण चिडीस जाऊन कोर्टाची पायरी चढण्यापावेतो मजल गेली ! या गरीब स्त्रीतर्फे श्री. माधवराव मुद्रे हे तरुण वकील स्वार्थत्यागपूर्वक काम चालवीत होते. तक्रारीची रीतसर चौकशी चालू असतां, मध्यतरी या दलितसेवेबद्दल वक्षीस म्हणून की काय श्री. मुद्रे याचेवर एके दिवशी सायकाळी चोरून हल्लाही करण्यात आला, पण ईश्वरकृपेने विशेष दुखापत न होतां ते त्यातून बचावले. या भ्याडपणाच्या हत्याच्या मुळाशी कोणाचा हात होता हे आम्हाला विश्वसनीय व साधार रीत्या माहित असले, तरी श्री. मुद्रे यांनीच त्या आगतुक भानगडीस महत्व न देण्याचे ठरावित्याने आम्हीही त्यासंबंधांत कांहीं लिहू इच्छित नाहीं.

* * * *

बरेच दिवस फिर्याद रेंगाळून अलीकडे नुकताच उभय पक्षांचा पुरावा संपला होता. या प्रकरणाने इतकी मजल गांठल्यानंतर, गेल्या आठवड्यांत एकाएकी श्री. मुरलीधरपंत एकबोटे यांनी फिर्यादी स्त्रीला

उद्देशून सपशेल दिलगिरी व्यक्त केल्याने तिनें फिर्याद काढून घेतली, आणि काचनपुरात व इतरत्रही बऱ्याच गाजलेल्या या प्रकरणाचा एकदाचा समाधानकारक निकाल लागला ! उशिरा का होईना, पण श्री. एकबोटे याना शेवटीं आपली चूक कळून आली व ती त्यानीं उघडपणें मान्य केली याबद्दल आम्ही त्याचे अभिनंदन करतो. जुन्या परपरेच्या कर्मठ व्यक्तींतही खात्रीनें अनेक समाजोपयोगी गुण आहेत. दुर्दैवाने आतापावेतो या गुणाचा उपयोग बहुधा दुराग्रहाकडेच जास्त झाला आहे. आता यापुढे तरी अशा व्यक्तींनीं कालमान व परिस्थिति ओळखून, आपल्या अगच्या सद्गुणाचा खऱ्या देशकार्याकडे व्यय करण्याचा निश्चय केला, तर इतरांच्याप्रमाणे यांच्याही हातून देश-सेवेचीं मोठमोठी कार्ये पार पडतील यात तिळमात्र संशय नाही. मात्र, याप्रसंगीं श्री. एकबोटे याचे अभिनंदन करताना, त्याबरोबरच त्यानीं दिलगिरी व्यक्त करताच, अधिक ताणून न धरता फिर्याद काढून घेण्यात, या निरक्षर हरिजन स्त्रीने मोठमोठ्या शिक्षित व्यक्तींनाही धडा घेण्यासारखें जें उदाहरण घालून दिले आहे, त्याबद्दल तिचेंही मनःपूर्वक अभिनंदन केल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. श्री. मुद्दे याचेबद्दल काय लिहावयाचे ? दलित वर्गाची निरपेक्ष सेवा करण्याचें त्यानीं हातीं कर्ण बाधले आहे, आणि या प्रकरणांत तर आत्म-क्लेशापावेतो पाळी येऊन त्याची खरी सेवावृत्ति चागलीच कसोटीस लागली ! पण त्यात ते किती पूर्णतेने उतरले हें आता सर्वास माहीतच आहे. जनता या एकदर प्रकरणापासून योग्य तो बोध घेईलच. इतर वर्णायाप्रमाणें हरिजनांनाही स्वाभिमान व अन्नूची चाड आहे, इतकी जरी जाणीव सर्वांना झाली तरी वाइटातूनही चागलें निपजल्याचें एक उत्तम उदाहरण जगासमोर राहिल !

[६६] कायदा आणि माणूस.

लखनौ, सोमवार ता. २०-१२-३७

प्रिय मैत्रीण मालतीस—

मागे मीं तुला सप्टेंबर महिन्यात पत्र पाठविले होते, तेव्हांपासून कितितरी पाणी गगेवरच्या पुलाखालून वाहून गेले आहे ! त्यावेळेस मीं तुला कोणत्या मनस्थितीत पत्र लिहिले याचा विचार मनात आला म्हणजे किती शरम वाटते म्हणून सांगू ?

आज मी तुला हे पत्र लिहिण्यास उद्युक्त झाले, याचें एकमेव कारण म्हणजे तुझ्या प्रेमळ काकानीं मला दिलेले उत्तेजन व आश्वासन ! मादू, तुम्ही सगळे मला क्षमा करून तुमच्यामध्ये परत नाहीं का ग घेणार ?

तुझ्या काकाबद्दल तरी मी मागे किती वाईट बोलत आणि लिहित होतें ! आणि आज—आज त्याच्या सहानुभूतीशिवाय माझी येथें काय दशा झाली असती याची कल्पनासुद्धा करवत नाहीं. खरा मित्र कोण आणि खरा शत्रू कोण हें मला आता अनुभवाने चांगलें कळून आले आहे. पण व्हायचें तें तर होऊन गेलें, आता या पश्चात्बुद्धीचा काय उपयोग ?

आणि मीं निराशेनें असे उद्गार काढले कीं तुझे काका म्हणतात, ' नंदिनी, असें कोणतें पाप आहे कीं, जे शुद्ध पश्चात्तापाच्या पवित्र अश्रूनीं धुवून निघणार नाहीं ? प्रत्येक साधुपुरुषाच्या मागे विपरीत भूतकाळ सांपडेल; आणि प्रत्येक पाप्याच्या पुढे उज्वल भविष्यकाल सापडेल. मनाचा निश्चय मात्र पाहिजे. '

किती आशादायक आहेत हे शब्द ! मालती, आजपावेतो स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या एकांगी चित्राच्या उन्मादक भडकतेनें माझे मन भारलें गेलें होतें. आता मला समजले आहे कीं, पतिताला

सहानुभूतीने वागविणे हे जसे समाजाचे कर्तव्य आहे, तसेच स्वतःचे पतितत्व कबूल करणे हे त्या पतिताचेही कर्तव्य आहे.

असेच बोलतां बोलता एकदा मी तुझ्या काकांना म्हटले, 'भाऊसाहेब, कायदे माणसांसाठी आहेत, माणसे कायद्यासाठी नाहीत, हे तर तुम्हांला पटते ना ? पूर्वी मी यावरच जोर देऊन माझे समर्थन करित असे. आतां मला माझे पूर्वीचे कृत्य जरी चूक दिसत असले, तरी या विधानाचे स्मरण झाले म्हणजे अजूनही ममाचा घोंटाळा होतो.'

आणि याला त्यांनी जे सुंदर उत्तर दिले ते मी कधीही विसरणार नाही. ते म्हणाले, 'माणसे कायद्यासाठी नसून कायदे माणसासाठी आहेत हे अगदी खरे. पण त्याबरोबरच हे देखील ध्यानांत असू दे की, कायदे मनुष्याच्या समाजासाठी आहेत, वैयक्तिक मनुष्यासाठी नव्हे ! कितितरी लोक हे विसरतात. एखादा कायदा बहुजनसमाजालाच बाधक होऊ लागला, किंवा बहुजनसमाजाचे कोणतेही खरे हित न साधतां, विनाकारण काहीं व्यक्तींना बाधक होऊ लागला तर कायदे मनुष्यासाठी आहेत असे म्हणून तो कायदा झुगारून देणे रास्त ठरू शकेल. विधवाविवाहप्रतिबंधक नियमाला किंवा अस्पृश्यतापालनाच्या नियमाला याच कारणासाठी विरोध करणे सयुक्तिक म्हणता येईल. पण म्हणून, जो कायदा अगर नियम समाजातील बहुसंख्याकांच्या दृष्टीने हितकारक आहे, तो केवळ काहीं व्यक्तींच्या स्वार्थाला आडवा येतो म्हणून बदलू पाहणे शहाणपणाचे होणार नाही. कोणताही कायदा अगर नियम घेतला तरी त्याच्यामुळे ज्यांची कुचंबणा होते अशा काहीं थोड्यातरी व्यक्ती आढळतीलच. आज प्रचलित असलेल्या नियमांच्या विरुद्ध कंठशोष करणाऱ्या टीकाकारांना दुसरे नवीन नियम सुचविण्यास सांगा; म्हणजे त्या नवीन नियमाच्या विरुद्ध देखील तितकाच कंठशोष करणारी दुसरी माणसे दृष्टोत्पत्तीस येतील ! म्हणून,

कायद्याची इष्टता ठरविताना बहुजनसमाजाचें हित हीच खरी कसोटी मानली पाहिजे, कांहीं व्यक्तींचे सुखदुःख ही त्याची कसोटी नव्हे. ’

“ पण मग बहुजनसमाजाच्या दृष्टीने एखादा नियम प्रस्थापित झाल्यावर त्याला अपवाद पाडण्याचा कोणाही व्यक्तीला कोणत्याच परिस्थितीत हक्क नाही काय ? व्यक्तीला आपल्या कायद्याच्या लोखंडी टाचेखालीं भरडून काढण्याचा समाजाला कितपत् अधिकार पोचतो ?” मी विचारलें.

“ अपवादाचा एकदर प्रश्न बराच कठीण आहे. पण अपवादात्मक परिस्थितीचा बागुलबोवा पुढें करून, सामाजिक नियमावर हल्ला चढविणारे उथळ टीकाकार या प्रश्नाकडे पुरेसे लक्ष देत नाही, आणि मग काहीं तरी नवीन मताचा प्रसार केल्याचा आव आणू पाहतात. बहुजनसमाजाच्या हिताच्या दृष्टीने एखादा नियम मान्य झाल्यावर त्याला अपवाद मुळींच होऊ शकणार नाहीत असे नाही. पण पहिली गोष्ट म्हणजे, या अपवादाचा उगम व्यक्तीच्या हीन स्वार्थ-बुद्धीत नसला पाहिजे; अशा उगमाच्या अपवादाना नियमाच्या विरुद्ध कांहीं महत्त्व नाही. सामाजिक नियमाच्या विरुद्ध ओरड करणाऱ्या कित्येकांचीं विधानें याच सदरांत पडतील. स्वतःच्या वैयक्तिक स्वार्थासाठीं सोंक्रेटीसने कायदे मोडणें नाकारल्याचे सुप्रसिद्धच आहे. पण काहीं विशिष्ट प्रसर्गी उच्च निस्वार्थी दृष्टीने विचार करतां, नेहमींच्या नियमाला अपवाद मानावा लागतो यांत शका नाही. स्वतःच्या हीन स्वार्थासाठीं सत्यवचनाचा नियम मोडणें निराळें; आणि स्वतःचा यत्किंचितही स्वार्थ नसतांना इतरांचा प्राण वाचविण्यासाठीं खोटे बोलणें निराळें. या दुसऱ्या प्रसर्गी सर्वसाधारण नियमाला अपवाद मानणें योग्य ठरलें, तरी हें केव्हांही लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं, अशा न्याय्य अपवादामुळें देखील मूळ नियमाच्या पवित्रतेला

मुळींच बाधा येऊ शकत नाही. शहाणा मनुष्य अशा अपवादात्मक प्रसर्गी नियम मोडूनही हेंच म्हणेल की, सर्वसाधारणपणे नियम, पाळलाच पाहिजे. इन्सेनच्या ' ए डोल्म् हाउस् ' मधील 'नोरा'ने पतीचा केलेला त्याग समर्थनीय वाटला, तरी सूत्र टीकाकार पत्नीने पतीचा केलेला त्याग केव्हाही चागला होय असें म्हणणार नाहीत; उलट, ते हेंच म्हणतील की, या विशिष्ट परिस्थितीत ' नोरा'चें कृत्य योग्य असलें तरी सर्वसाधारणपणे समाजात पत्नीने पतीजवळ राहणेंच हिताचें आहे. आपल्या महाराष्ट्रांत मात्र अपवादावरून सरसकट नियमच उध्वस्त करूं पाहण्याची आणि नवीन नियम घालू पाहण्याची अविचारी प्रवृत्ति, वर्तमानकाळीं लोकप्रियतेच्या मागे हात धुकून लागलेल्या कित्येक साहित्यिकांचे ठायीं दिसत आहे, ही खरोखर फार उद्वेगाची गोष्ट आहे !'

मालती, तुझ्या काकांचे हे शेवटचे अतःकरणापासून निघालेले उद्गार मला आता फारच यथार्थ वाटतात. एकदर सभाषणापासून मला इतका आनंद झाला की, तुला तें लिहून पाठविल्याखेरीज माझ्याच्यानें राहवेना ! म्हणून डॉक्टराना नकळत मी आज तीन दिवसापासून थोडेथोडे लिहून आज हें सपूर्ण पत्र तुजकडे पाठवीत आहे. याच उद्गारांकडे योग्यसमर्थी मी लक्ष पुरवून भलभलत्या मतांच्या आकर्षकतेला बळी पडले नसतें तर ?

आतां जास्त लिहवत नाहीं मालू, पत्राचे उत्तर लवकर पाठव, म्हणजे या परिस्थितीतही मला झरें वाटेल. आणखी, आईला साग की, तुझी पूर्वीची—कीं मध्यतरीची ?—नदिनी भेली, आता दुसरी नदिनी तिच्या ठिकाणीं आली आहे, ही तुला खात्रीने सुख देईल.

तुझी मैत्रीण,
नंदिनी दसरे.

[६७] मैत्रिणीस उपदेश.

पार्वतीपूर श्री. शुक्रवार ता. २४-१२-१९३७
प्रिय मैत्रीण नंदिनीस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

फार दिवसांनी आलेलें तुझे तारीख वीसचें पत्र मिळालें. मजकूर वाचून फार दुःख झालें; आणि त्याबरोबरच फार आनदही झाला ! दुःख तुझ्या हल्लीच्या प्रकृतीबद्दल आणि आनंद तुझ्या हल्लीच्या विचारांबद्दल ! तुझ्याविषयी काही कांहीं माहिती अलीकडे माझ्या काकाच्या पत्रांतून कळत होती. पण तुझ्या पर्वाच्या पत्रामुळे तुझ्या हल्लीच्या विचारसरणीचें तुझ्याच श्रद्धात ज्ञान झाले.

नंदिनी, आतां तू लवकर बरी हो म्हणजे झाले. आम्ही सर्वजण तुझी येथे वाट पहात आहों. याबद्दल तू काळजी करू नकोस. अग, चुका कोणाच्या हातून होत नाहीत ? अंतःकरणपूर्वक पश्चात्ताप होऊन आपली चूक कबूल करणें, आणि ती पुन्हा न होऊ देण्याचा प्रयत्न करणें हाच स्वतःच्या चुकीनें प्राप्त झालेल्या अनिष्ट परिस्थितींतून बाहेर पडण्याचा राजमार्ग होय. नुकतीच मी समग्र गीता वाचली. (फिलॉसफी विषय घेऊन बी. ए. पास झालें, पण गीतेचें एक अक्षरही माहीत नव्हतें ! किती लजास्पद ही स्थिति !) फार आनद आला ती वाचण्यात. तुझे पत्र वाचल्यावर गीतेच्या नवव्या अध्यायांतल्या पुढील श्लोकाचे स्मरण झालें मला एकदमः

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

नंदिनी, हा श्लोक तू लक्षांत ठेवशील तर तुझे दुःख पुष्कळ हलकें होईल.

मागे मी तेथे आले असतांना तुझ्याशीं पूर्वीप्रमाणें मोकळ्या मनानें बोललें नाहीं याची क्षमा कर. त्यावेळची तुझी रहाणी आणि

विचारसरणी मला मुळींच आवडत नसे आणि तुझ्याशी वादविवाद करून त्यात बदल घडवून आणण्यास मी समर्थ आहे असे मला वाटत नसे. कित्येकांच्या आयुष्यात अशी एक वेळ येते की, इतरांनी कित्तीही नको नको म्हटले तरी, आत दगड भरलेले पोते वेगाने समुद्रतळाशी जावे त्याप्रमाणे, ते एकसारखे स्वतःच्या अधःपाताकडेच जाऊ लागतात. आणि याच फळ भोगण्याची पाळी आली म्हणजे मात्र भलभलतीं समर्थने पुढे करतात. अशा लोकांशी वादविवाद करणेही व्यर्थ होऊन बसते. 'उद्याच्या ससारा'तील 'शैले'च्या स्वखुशीच्या कौमार्यभगाचे जेव्हा 'प्रवृत्तीच्या मोहाच्या' नांवाखाली तू समर्थन करू लागलीस, तेव्हा यासाठीच मी तुझ्याशी वादविवाद केला नाही. जाणुनबुजून, उघड्या डोळ्यांनी, सूत्र लोक दुसरा इष्ट मार्ग सुचवीत असता, मूर्खपणाचे वर्तन करावयाचे, आणि 'प्रवृत्तीच्या मोहा' आड लपावयाचे ! आणि मग जे त्या चुकीच्या कृत्याला चूक असे स्पष्ट म्हणतात, त्यांच्यावर लाथा झाडायच्या ! अग, अशा प्रवृत्तीच्या मोहाने तर सारेच गुन्हे होतात. चोर चोरी करतो ती तरी कशाकरिता ? खुनी मनुष्याला कोण खून करायला लावते ? धाडेती धाडा पाडतो तो कशामुळे ? आणि एखादा नरपशू बलात्कार करतो, तो काय 'प्रवृत्तीच्या मोहामुळे' नव्हे ? कोणाकोणाचे गुन्हे माफ करणार तुम्ही ?

समाज म्हणजे तरी काय ? आपल्यासारख्या व्यक्तींचाच समाज होतो. हा समाज कधीकधी चुका करतो यात शका नाही. पण स्वतःच्या कृतीची निर्विकारबुद्धीने छाननी करून तिच्यांतले गुणदोष ठरविण्याऐवजी, उठताबसता सामाजिक निर्बंधांवर सारा दोष लादण्याची ही पद्धति सोडून, भगवतांच्या पुढील अमूल्य उक्तीकडे जर योग्य लक्ष देण्यांत येईल, तर पुष्कळशा वर्तमान सामाजिक 'उद्धारका'ंचे व त्यांच्या भक्तांचे भले होईल ! गीतेच्या सहाव्या

अध्यायात श्रीकृष्ण म्हणतात—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बधुः आत्मैव रिपुरात्मनः ॥

नदिनी, मानवी जीवनातले प्रश्न वरवर पाहता कित्येकाना जितके सोपे भासतात, तितके ते खरोखर सोपे नसतात असें मला आता आढळून आले आहे. आणि म्हणूनच एखाद्या आकर्षक परतु उथळ विचारसरणीचा अवलंब केल्यास त्याचे विपरीत परिणाम भोगावे लागतात. खरा वैरी आणि खरा कैवारी यात आपण पुष्कळ वेळा घोटाळा करतो ग, वैरी कैवारी भासतो आणि कैवारी वैन्या-प्रमाणे वाटतो ! स्वतःच्या अनिर्बंध चैनीसाठी आम्हा स्त्रियांवर फाजील निर्बंध घालणारे जसे आमचे वैरी, तसेच आम्हाला पूर्ण अनिर्बंधावस्थेचा आकर्षक मार्ग दाखविणारेही आमचे कष्टे वैरी होत हे तू पक्के समज. मग यापैकी कोणी वैन्याच्याच उग्रड रूपात येवो, किंवा कैवान्याचे सोग घेऊन येवो.

तू येथे सत्वर बरी होऊन येतील असा मला पूर्ण विश्वास वाटतो. तुझ्या बुद्धीची, तडफदारपणाची, कलात्मकतेची, स्वतंत्रबाण्याच्या वृत्तीची आज आमच्या समाजाला फार आवश्यकता आहे. तू तुझे हे गुण समाजकारणी लाव अशी मी तुला आग्रहाची विनंति करते, आणि मग जो ईश्वर आज तुजवर कोपलेला दिसत आहे तोच तुझ्यावर प्रसन्न झालेला दिसून येईल ! मला खात्री वाटते की, तुझ्या अगच्या गुणांमुळे इतर किती तरी समाजसेविकांपेक्षा तू श्रेष्ठ कार्य करू शकशील. इतरांच्या कल्याणासाठी तू एकदा कष्ट सोसू लागलीस म्हणजे खऱ्या सात्विक आनंदाचीही तुला ओळख पटेल. सुखाच्या मार्गे लागले की ते लांब लांब पळते, सेवा हे ध्येय ठेवले की खरे सुख आपोआप प्राप्त होते. अर्थात् सुखाची आवड आणि स्वार्थपरायणता

हीं सामान्य व्यक्तीच्या जीवनातून पूर्णपणे नाहीशीं होणें हें सोपें नाही, पण काहीं वेळ जरी इतराच्या सेवेत गेला तरी पुष्कळ कार्यभाग होईल.

मी हल्लीं येथें साक्षरता प्रचाराच्या कार्यांत भाग घेत असते. तितका वेळ फार चांगला जातो. श्री. केशवराव दाते हे येथील एक विद्वान, उत्साही, सुस्वभावी, तरुण गृहस्थ यात फार मेहनत घेत असतात. त्यासबधात त्याच्या कार्यपद्धतीकडे पाहिलें म्हणजे मनाला सेवा करायला अधिक उत्साह प्राप्त होतो !

येथें आल्यावर तुझी इच्छा झाली तर तूही आम्हाला यात मदत कर. मात्र समाजसेवेच्या याच मार्गाबद्दल आमचा दुराग्रह नाही. समाजाचे खरे हित साधण्याचा आणखी एकादा मार्ग तुला पसंत असेल तर तू त्याचा अवलंब कर. माझे म्हणणे इतकेच कीं, श्रीभगवतानीं सांगितलेलें पुढील वचन नेहमीं लक्षात असू द्यावे,

सहयज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामवुक् ॥

मात्र इतराची स्वार्थनिरपेक्ष सेवा हाच श्री. केशवराव दाते याचे प्रमाणें मी देखील वर्तमानकाळांतला यज्ञाचा खरा अर्थ होय असें समजते.

कळावें, लोभ असू दे ही विनंति. तू लवकर निघून ये. तुझी अलीकडील हकीतग वाचून तुला केव्हा एकदा भेटेन आणि मोकळ्या मनानें बोलें असें मला झाले आहे. मध्यतरीच्या त्या अप्रिय घटना विसरून मी तुझी—माझ्या पूर्वीच्या प्रिय बालमैत्रिणीची—आतुरतेनें वाट पहात आहे, ही तूं खानी बाळग प्रकृतीची फार काळजी घे आणि मलाही कुशल कळवीत जा.

तुझी प्रिय मैत्रीण,

मालती कोपरे.

[६८] आईची आठवण.

तार (मराठी भाषानर)

लखनौ ता. २६-१२-३७

व्ही. एस. दसरे, पार्वतीपूर, यांस

नदिनी काल प्रसूत होऊन मुलगा झाला, तिची प्रकृति अत्यवस्थ आहे, आईला आठवणे, ताबडतोब पाठवावे. —सुरेश.

[६९] अर्भकाचे शाप !

लखनौ ता. १०-१-३८

(नदिनीच्या सागण्याप्रमाणें मी हें पत्र लिहून काढलें आहे.

—सुरेश दसरे)

प्रिय मालतीस—

तुझें पत्र काहीं दिवसापूर्वी आलें तें पोचलें. मध्यतरीं मी इतक्या प्राणसकटातून गेले कीं, माझा मानसिकच नव्हे तर शारीरिकही पुनर्जन्म झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून तुला उत्तर लिहून पाठविण्यास उशीर होत आहे. आता देखील फार अशक्तता असल्यानें मी हें पत्र दादाकडून लिहवीत आहे.

प्रथम दादा व नतर आई येथें आल्यानें मला आतां या दुःखांतही फार बरें वाटतें. किती प्रेमानें धांवत आली आई माझ्या-जवळ ! माझी प्रकृति बरी झाली कीं, तेथेंच घेऊन येण्याबद्दल आईनें बाबांची परवानगी घेऊन ठेवली आहे. माळ, आता होईन का ग मी बरी यातून ?

तुझें पत्र वाचून फार आनंद झाला. मी तेथें आले म्हणजे तुझ्या त्या साक्षरता चळवळींत अवश्य भाग घेईन. दुःखावर सेवा हाच खरा उतारा आहे हें मलाही आतां मनापासून पटतें. प्रेमभंगाचें दुःख

दारूच्या प्याल्यांत बुडवून आयुष्याचा अत पाहण्याच्या बाष्कळ बडबडीचें घाणेरडें चित्र मला आता अत्यंत तिरस्कार्य वाटू लागलें आहे ! त्यांत ना आदर्श ना वास्तवता !

तुम्हीं सर्वांनीं माझे पूर्वींचे अपराध विसरून सहानुभूतीचें व प्रेमाचें जें सिंचन चालविले आहे त्यानेंच, मला वाटते, मी जगत आहे. येन्हवीं या दारुण परिस्थितींत माझा कितपत टिकाव लागला असता याची वानवाच वाटते.

माल्, गेल्या दोन अडीच महिन्यापासून माझ्या मनावर जे प्रचंड धक्के बसत आहेत त्या सर्वांवर नुकताच कळस चढवला गेला ! अविचारी मातृत्वाची अनिष्टता आतापावेतो मला पटलीच होती, पण त्यासंबंधांत उरलीसुरली एखादी शकाही नाहीशी करणारा एक ढळढळीत प्रसंग नुकताच घडून आला.

पधरा दिवसापूर्वीं मी प्रसूत होऊन मुलगा झाल्याचें तुला कळलेंच आहे. चार दिवस मला स्वतःला कशाचीच शुद्ध नव्हती ! पाचव्या दिवशीं मी पुत्राचें नीट दर्शन घेतलें; आणि काल सायकाळीं त्याचें श्रेवटचें दर्शन घेतलें ! मध्यंतरीच्या त्याच्या अवस्थेचें वर्णन करतां येत नाही !

मातृत्वाचा विचार आतापावेतो मीं जनक, जननी व समान यांच्या दृष्टीनेंच केला होता. आता मला कळलें कीं, मातृत्वाची पवित्रता अपवित्रता ठरवितांना, विश्वाच्या रगभूमीवर ससाराच्या नाटकात भाग घेण्यासाठीं नवीनच पदार्पण करणाऱ्या एका चिमुकल्या प्राण्यालाही त्यासंबंधांत आपली कैफियत पुढे माडण्याचा पूर्ण हक्क आहे ! ज्या अविचारी मातृत्वानें निरपराध बालकाच्या शरीरात जन्मतःच नाना-प्रकारच्या भीषण रोगजंतूंचा प्रवेश होऊन आयुष्यभर त्याला क्लेश होतात—तें मातृत्व पवित्र ! किती विषारी वाटतात हे शब्द आता !

पण पूर्वीं भी याच शब्दाना कवटाळीत नव्हते का ? आपल्या अविचारानें दुसऱ्या एका जीवाला जन्मभर सारोग शरीरात जखडणारी स्त्री, माता या पवित्रतम सजेला पात्र तरी होईल का ? आणि तरी म्हणे मातृत्व हें नेहमीं पवित्रच, असतें ! आता या दृष्टीनें पाहतां विवाहित मातृत्वातही कांहीं प्रसर्गी दोष आढळतीलच. पण स्त्रीपुरुषसंबंधावरील विवाहरूपी सयमाचें बंधन समूळ नाहीसें केल्यानें समाजावर, भावी पिढीवर, जे अनर्थ कोसळण्याचा स्पष्ट समव आहे, त्यांचा निर्विकार दृष्टीनें विचार केला असता, अगदी आदर्श नसली तरी शक्य तितकी पूर्ण अशी विवाहसंस्था असावी व तिला अधिकाधिक पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत रहावा, हे मत कोणाही समजसमाणसाला पटेल असे वाटतें. पण वर्तमान विवाहपद्धतींतले दोष सुधारा हें सांगणे निराळें, आणि तिच्या मुळावरच घाव घालण्याचा आग्रह धरणे निराळें.

मालती, गेल्या पंधरा दिवसात ज्या ज्या वेळेस माझ्या पुत्राकडे भी पाही किंवा त्याचें किंचाळणें माझ्या कानावर येई, त्या त्या वेळेस एक विलक्षण भास मला होत असे. मला वाटे की, अत्यंत कठोर शब्दांत त्या लहानशा देहात कष्ट भोगणारा तो जीव मला म्हणत आहे; ' तू—तूच माझ्या या कष्टाबद्दल जबाबदार आहेस ! तुझ्या अविचारानेंच मजवर हे रोगी शरीर लादलें ! तुझा खेळ झाला पण माझा प्राण चालला आहे ! स्वतःच्या वैषयिक सुखाच्या उन्मादांत मला त्याचे विपरीत परिणाम भोगावे लागतील ही कल्पनाही तुझ्या मनाला शिवली नाही ! ऐक, डॉक्टर माझ्या रोगाचें काय निदान व कारण सांगतात तें कान उघडे ठेऊन ऐक ! समाजाकडून होणाऱ्या खऱ्याखोऱ्या अन्यायाविरुद्ध औरड करतां करतां मजवर केवढा अन्याय केलास तू हा ! '

कधी कधी हा भास इतक्या स्पष्टपणे व्हावा की, मी माझे कान घट्ट दाबून धरावे. आईने विचारार्थे, तुला काय होते ? पण मी तिला काय उत्तर देऊ शकणार होते ? अनिर्बंध जीवनांतला उद्याचा ससार असाच व्हावयाचा ! पण कान दाबल्याने बाहेरचा आवाज बंद होऊ शकेल, हृदयातून निघणारा आवाज त्याने कसा बंद होईल ? शेवटी रडकुडीला येऊन, मी त्या चिमुकल्या जीवाला उद्देशून म्हणावे, “ बाळा, क्षमा कर रे ! तुझे कष्ट आधीच मला पाहवत नाही. पण त्यात तुझे हे शाप माझ्या हृदयाचे लचकेच तोडतात ! मी इतकी पापी नाही रे ! मला काय माहीत याचा परिणाम असा होईल म्हणून ? पण माझी इतकी चूक खरी की, मी मातृत्वाचे गाभीर्य ओळखले नाही, ती एक स्वतःची वैयक्तिक बाब समजले. प्रेमळ मातापित्यांच्या सल्याने आयुष्यातला जोडीदार ठरविला जाण्यांत, त्याच्या निर्विकार दृष्टीने त्यांना योग्य चौकशीनंतर जी आवश्यक माहिती मिळेल, तशी तारुण्यसुलभ परस्पराकर्षणाच्या उन्मादावस्थेतून जाणाऱ्या व्यक्तींच्या ध्यानात येणार नाही, हे मी माझ्या स्वैर स्वातंत्र्याच्या कल्पनेच्या भरान्यात विसरले ! पण त्याबद्दल दारुण मनस्तापाची आणि भीषण शारीरिक व्याधीची किती तरी शिक्षा मी भोगून राहिले आहे. तू त्या दुःखावर आणखी डागण्या देऊ नको रे ! बाळा, मी तुझी आणि ईश्वराची वारवार क्षमा मागते ! तुझे सारे दुःख माझ्याकडे येऊन तुला आराम होवो. ईश्वर दीनाचा, पश्चात्तापाने शुद्ध झालेल्यांचा, कैवारी आहे म्हणतात. मग माझ्या बाळाला त्याने... .. ”

(पुढे कांहींही मजकूर सागणे नदिनीला अशक्य झाल्याने हे पत्र येथेच पूर्ण केले आहे—सुरेश दत्तरे.)

[७०] मदन आणि पोलिस.

पार्वतीपूर श्री. गुरुवार ता. ३-३-३८
रा. रा. मित्रवर्य माधव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तू येथून काल सकाळीं गेल्यानंतर वामन माडे मला येऊन भेटून गेला. या भेटीच्या प्रसर्गां तूं हजर असतास तर उत्तम झालें असतें. कारण त्यानें त्या वेळेस फार महत्वाची बातमी सांगितली.

त्याच्या एकदर सागण्यावरून तात्यासाहेबांचा हरवलेला मुलगा प्रभाकर म्हणजे वामन स्वतःच होय असें दिसतें. तात्यासाहेबांच्या हांतून प्रभाकर पडल्यानंतर, अण्णासाहेब माडे व माझे वडील हे त्याच यात्रेंत असल्यानें यांच्या हातीं तो लागला. केवळ दयाबुद्धीनें अण्णासाहेबांनीं त्याला उचललें आणि चेंगरण्यापासून वाचविलें. सर्व स्थिरस्थावर झाल्यावर त्यांनीं या मुलाला बरेच प्रश्न विचारले, पण त्याच्या तोंडून बरोबर माहिती मिळेना. इकडे मांडे व माझे वडील याना परत येण्याची फार घाई होती, त्यामुळे मुलासह ते परत चालले आले. नंतरही तपास केला पण मुलाच्या आईबापाचा पत्ता लागेना. शेवटीं रा. माडे यांनीं प्रभाकरला आपल्या पुत्राप्रमाणेंच वागविण्याचें ठरवून त्याला वामन म्हणून हाक मारण्यास सुरवात केली. काहीं वर्षांनंतर माझ्या वडिलाना त्या मुलाच्या खऱ्या पित्याची—तात्यासाहेबाची—माहिती झाली; व त्यांनीं अण्णासाहेबाना सर्व परिस्थिति कळविली. पण तोंपावेतों अण्णासाहेबाना व त्याच्या पत्नीला प्रभाकर ऊर्फ धामन याचा फार लळा लागल्यानें, त्याच्या वियोगाची कल्पना त्यांना सहन होईना. वामनला सत्य परिस्थिति सांगण्याचें ते नेहमीं ठरवीत, पण प्रत्येकवेळीं त्यांना वाटे कीं, पितापुत्रांची ताटातूट केल्याबद्दल वामन व तात्यासाहेब काय म्हणतील ? जसजसे दिवस अधिक लोटू लागले तसतसे त्याचें मनही त्यांना अधिकाधिक खाऊ लागलें व

लोकनिंदेची धास्तीही वाटू लागली. मध्यतरी त्याची पत्नीही वारली. पण तात्यासाहेबांना विनाकारण अधारात ठेवणें माझ्या वडिलांना पसत पडेना व अण्णासाहेब माडे याच्या इच्छेविरुद्धही त्यांना जाव-वेना. शेवटीं माझ्या वडिलांनीं प्रथम तात्यासाहेबांना सन १९३१ मध्यें ते पहिलें निनावी पत्र पाठविलें, व पुढे दरवर्षी तीं पत्रें सुलू राहिलीं. असा क्रम चालू असतां काहीं वर्षांपूर्वी अण्णासाहेब वारले; पण त्यावेळेस वामन त्याचेजवळ असूनही त्याचे तोंडून शेवटपावेतों सत्य बाहेर पडलें नाहीं तें नाहींच.

सदरहू माहितीच्या पुष्ट्यर्थ वामननें अण्णासाहेब माडे यांनीं एका कागदावर थोडक्यांत लिहून ठेवलेला मजकूरही दाखवला. तो कागद मी यासोबत तुझ्याकडे पाठवीत आहे तात्यासाहेबासारख्या व्यक्तीशीं इतका निकट संबंध सिद्ध झाल्याबद्दल मीं वामनचें अभिनंदन केलें, त्रिचाऱ्याचीं दुःखें आतां तरी संपतील !

तो आतांच तात्यासाहेबाकडे जाऊन त्यांना हें कळविणार होता. पण या वार्तेचें महत्त्व पाहता तात्यासाहेबांना ती युक्तीनेंच कळणे मला इष्ट वाटलें. म्हणून मी वामनला—कीं प्रभाकरला ?—तात्यासाहेबाकडे जाण्यापासून मोठ्ठा आग्रहाने परावृत्त करून तुला हे सारें ताबडतोब कळविलें आहे. माधवकडून कळल्याशिवाय तात्यासाहेब कोणाचेंही ऐकणार नाहींत हें मीं वामनला खात्रीपूर्वक सांगितल्यानें वामनचा नाइलाजच झाला. आता तू म्हणशील तसे करू. तू स्वतःच येथे येणें उत्तम होईल.

हा खुलासा करण्यास इतका उशीर लागण्याचें कारण त्यानें असें सांगितलें कीं, बऱ्याच तपासानंतर त्याला त्याच्या वडिलांच्या हातचा हा कागद सांपडला. तो सापडल्यानंतर तो त्याच्या वडील बाहिणीस जाऊन भेटला, तेव्हा तिलाही काहीं काहीं गोष्टी आठवल्या,

आणि एकदर माहिती गोळा करून वरीलप्रमाणें त्यानें आपल्या-समोर ठेवली आहे.

असो. जी माहिती मिळाली ती कळवली आहे. मला स्वतःला इतकेंच वाटते कीं, हेंच जर सत्य होते तर माझ्या वडिलांच्या मनावर या गोष्टीचे इतके दडपण काय म्हणून पडलें होतें ?

मी आता दुसऱ्या विषयाकडे वळतो.

माझ्या साक्षरता प्रचाराच्या कार्यांत परवा एक नवीनच अनुभव आला. मी माझ्या तुकडीतल्या विद्यार्थ्यांना हिंदुस्थानचा इतिहास व जगाचा प्राथमिक भूगोल आजकाल शिकवीत असतो ही माहिती येथें पोलिसांच्या कानावर जाऊन पोचली. झाले. माझ्या साक्षरता-प्रचाराच्या कार्यांत त्यांना राजद्रोहाच्या शिकवणीचा वास येऊ लागला ! आजपावेतों ज्याचे जीवन फक्त हमालींतच गेलें, त्याच्या तोंडीं आतां जगातल्या निरनिराळ्या देशांचीं व राज्यपद्धतींचीं नावें येऊ लागलीं म्हणजे काय ? येथील पोलिस अधिकाऱ्यांची कर्तव्यनिष्ठा लागलीच खडबडून जागृत झाली !

शेवटीं काल सायकाळीं मला पोलिसठाण्यावरून बोलावणें आलें. यापूर्वी चारपांच वेळां ही. आय. डी. चीं एक दोन माणसें आमच्या वगैऱ्या आसपास गुपचाप फिरून गेल्याचे आमच्या कार्नीं आलेंच होतें. पण आमचा साक्षरता प्रचाराचा हेतु अगदीं उघड व शुद्ध असल्यानें, आम्हीं त्या गोष्टीची पर्वा केली नाही. पोलिसठाण्यावर प्रथम मला बराच वेळ बसवून ठेवण्यांत आले; नंतर माझ्याकडून आमच्या कार्याबद्दल बारिकसारिक माहिती विचारण्यांत आली. तरीही अधिकाऱ्याचें समाधान न होतां तो मला उलटसुलट प्रश्न विचारतच होता. इतक्यांत तुझे मामा म्हणजेच मालतीबाईंचे वडील श्री. कोपरे वकील हे देखील तेथें येऊन पोचले. त्यांनीं जेव्हां त्या पोलिस

अधिकाऱ्याची सर्व प्रकारें खात्री करून दिली तेव्हां एकदाची माझी तेथून सुटका झाली ! आतां त्या पोलिस अधिकाऱ्याच्या घरीं झाडलोट करणारा एक नोकरच आमच्या वर्गांत साक्षर होण्यासाठीं येणार आहे ! का, आहे कीं नाहीं मौज ? (बाकी, तो नोकर पाठविण्यात त्या अधिकाऱ्याचा खरोखर काय हेतू असावा हें सागणें कठीण आहे.)

पण आणखी एक गमत लिहायची राहिलीच मला पोलिस ठाण्यावर बोलावून नेल्यानंतर कर्मधर्मसयोगानें ती वार्ता थोड्याच वेळात मालतीबाईंना समजली लागलीच त्यांनीं स्वतः आग्रह धरून त्यांच्या वडिलाना माझ्या साह्यार्थ पाठविले. पण तरीही त्याचे वडील आणि मी त्यांच्या घरीं परत पोहोचेपावेतों मालतीबाईंचें मन इतके घाबरून गेले होते कीं, मला सुखरूप परत आलेलें पाहताच त्यांच्या डोळ्यात खरोखरच आनदाश्रू आले ! वास्तविक पाहिलें तर मला पोलिसठाण्यावर केले तरी काय असतें ? माझ्यावर कांहीं गुन्हा केल्याचा आरोप तर नव्हताच. पण, माधव, स्त्रिया शिकलेल्या असल्या तरी शेवटी स्त्रियाच ! मनाला धीर कसा तो नाहींच !

कळावे, लोभ असावा हे विनति.

तुझा मित्र,
केशव दाते.

[७१] हा खरा खुलासा नव्हे.

काचनपूर

श्री. शनिवार, फाल्गुन शु. ३ शके १८५९

प्रिय मित्र केशव यास सप्रेम नमस्कार वि. वि.

तुझें तारीख घीसचें पत्र मिळाले. वामन माडेनें दिलेली माहिती वाचली. पण त्या माहितीनें पूर्ण समाधान होत नाहीं, मनात पुढील-प्रमाणें अनेक शका उद्भवतात.

अण्णासाहेब माडे यांनीं प्रभाकरचें नाव विनाकारण का बदललें ?

तात्यासाहेबांच्या सागण्याप्रमाणें, त्याचा मुलगा हरवला त्यावेळेस तो आपलें प्रभाकर हें नांव स्पष्ट उच्चारित असे. शिवाय, अण्णासाहेब मांडे यांच्या मनाला ती गोष्ट इतकी खात होती तर त्यांनीं वामनला अस्पष्ट कां होईना पण काहींच सूचना कशी केली नाहीं ? वामनला तर आपल्याकडून कळण्यापूर्वीं काहींच माहीत नव्हतें. निदान अंतकाळीं वामन जवळ असताना तरी त्यांनीं काहीं खुलासा करावयास हवा होता. बरें, वामनच्या वडील बहिणीला तरी यातल्या काहीं गोष्टी तो कागद सापडल्यानंतर आठवल्या याचा अर्थ काय ?

पण सर्वांत महत्वाची शका अशी की, वामनने सांगितलेली माहिती जर खरी असेल, तर अण्णासाहेब निवर्तल्यानंतर तुझ्या वडिलांनीं तीं निनावीं पत्रे पाठविण्याचें चाळू ठेवणें फारच विचित्र वाटतें. त्याची सगति कशी लावायची ? तू स्वतः तुझ्या पत्रांत म्हटल्याप्रमाणें तुझ्या वडिलांच्या हृदयावर जें दडपण होतें त्याचा उलगडा वामनच्या माहितीने काहींच होत नाहीं.

प्रस्तुत प्रकरणाचें महत्त्व तुला मी सागावें असे नाहीं. आपण योग्य विचार न करतां घाईनें भलत्याच गोष्टीला सत्य मानून चाललों तर त्याचे परिणाम भयंकर होतील. म्हणून वरील प्रश्नांच्या अनुरोधानें तूं वामन माडेकडून अधिक खुलासा काढून मला कळव. त्याला तात्यासाहेबांकडे जाण्यापासून तूं परावृत्त केलेंस हें फार चांगलें झालें. असेच त्याला आणखी परावृत्त कर. इकडे मीही तात्यासाहेबांना या सबधीं योग्य शब्दांत सूचना देऊन ठेवतो; म्हणजे आपले न ऐकतां वामन त्यांना भेटला तरी फारसें नुकसान होणार नाहीं. मात्र आपल्याला त्याचा वृत्तांत अविश्वसनीय वाटतो असें त्याला भासवूनको. त्यानें तुला दिलेला कागद मी पाहिला; पण वरील प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरे मिळाल्याशिवाय त्या कागदांतील मजकुराला-तो

अण्णासाहेब मांडे यांच्याच हातचा लिहिलेला आहे असें मानलें तरी—मी तूर्त फारसें महत्त्व देऊ शकत नाहीं. शेवटीं सत्य काय बाहेर पडतें कोण जाणे ! मी समक्षच तेथें येईन म्हणतो, पण हल्ली काहीं दिवस तरी येथून निघू शकत नाहीं.

तुझा पोलिसठाण्यावरचा अनुभव वाचला. एकदरीत तो आनंदपर्यवसायी झाल्याबद्दल मी तुझे अभिनदन करतो. परवाच मालतीचेंही येथें एक पत्र आलें असून तिनें देखील त्याबद्दल लिहिले आहे. तू तिच्या घाबरटपणाबद्दल लिहिलेस, तर तिनें तुझ्या धैर्याची स्तुति केली आहे ! शेवटीं तुझ्यापेक्षा तीच खरी गुणग्राहक ठरली म्हणावयाची ! कळावें,

तुझा मित्र,

माधव मुद्दे ५-३-३८

[७२] एक मासलेवाईक पत्र. (नदिनीच्या वडिलाचें केशव दातेस पत्र)

पार्वतीपूर

श्री.

ता. २५-३-३८

रा. रा. केशवराव दाते, एम्. ए. यांस, स. न. वि. वि.

दोन तीन वर्षांपूर्वी तुमची व माझी कामानिमित्त अनेक प्रसर्गी भेट होत असे तेव्हापासून आपला परस्पर परिचय झाला आहेच. अलीकडे बरेच दिवसात जरी तुमची भेट झाली नाहीं, तरी तुमच्याविषयींचा लोभ माझ्या मनात पूर्वीप्रमाणेच कायम आहे. तुमची हुशारी, तुमचा सुस्वभाव, तुमची नम्रवृत्ति यांच्याविषयी माझी स्मृति आजही ताजी असून या तुमच्या गुणांविषयी मला साभिमान आदर वाटतो. मी विद्यार्थ्यांना शीलसवर्धनाविषयी वारवार करीत असलेला उपदेश इतरांच्या बाबतींत जरी खडकावर पडणाऱ्या पावसाइतकाच परिणामकारक ठरत असला, तरी तुमच्या ठायीं मात्र तो उत्तम प्रकारें रुजला आहे याबद्दल मला फार आनंद वाटतो.

आतां ही चिन्ही आज लिहिण्याच्या विशेष कारणाकडे वळतो. माझी मुलगी नदिनी ही तुम्हांस माहीतच आहे. ती लखनौस बी. ए. मध्ये शिकत असते—किंवा शिकत असे म्हणा हवें तर, कारण अलीकडे या शिक्षणाचा तिला कटाळा आल्याने तिने कॉलेज-मध्ये जाणें बंद केलें आहे. चित्रकलेंत तर तिची निपुणता प्रसिद्धच असून तुमच्याही कानांपावेतो ती आली असेलच. अनेक प्रदर्शनांत तिच्या कृतीचा गौरव झाला आहे.

नदिनी नुकतीच लखनौहून येथे आली आहे. तिची इच्छा आता संसारात प्रवेश करण्याची असून आमचीही या गोष्टीला अनुमति आहे. यासंबंधात विचार करता, तुमचें नाव तुमच्या अगच्या अनेक गुणांमुळे सहजच प्रथम आठवले. तिच्यासारखी सुविद्य, सालस व सच्छील सहकारिणी लाभल्यास तुमचेंही भावी जीवन सुखात जाईल, आणि तुमच्यासारखा उत्तम जोडीदार मिळाल्यास तिचेंही जीवन योग्य प्रकारें व्यतीत होऊ शकेल असा मला विश्वास वाटतो.

तरी यासंबंधात तुम्ही मला येऊन भेटल्यास मला फार आनंद होईल. किंवा, तुमची तशी इच्छा असेल तर तुम्ही कळवाल त्या वेळेस मी येईन अगर माझे हेडक्वार्टर येतील. तुमचे वडील ह्यात नसल्याने तुम्हासच लिहिलें आहे; शिवाय तुम्ही स्वतः सुविद्य आहाच.

नदिनी नुकतीच विषमज्वरांतून उठली असल्याने फार अशक्त झाली असून विशेष कोठें बाहेर जात नाही. बहुधा ती घरीच असते.

जातांजातां एक गोष्ट लिहिणें अप्रासंगिक होणार नाही. अद्याप तुम्हांला कोठें तुमच्या योग्य नोकरी लागली नाही असें कळतें. पण भारतविद्यालयांत एका इंग्लिश-टीचरची जागा व्हेकंट झाली आहे. जर आपला व नदिनीचा विवाहसंबंध जुळून आला तर ही जागा आपल्यास मिळण्याची सर्व खटपट मी करीन हें सागणें नकोच.

कळावें, लोभ असावा हे विनति.

खुलासा लवकर करण्याची कृपा करावी म्हणजे मला कांहीं
उमज पडेल. तुमचा कृपाभिलाषी,
व्ही. एस्. दत्तरे.

[७३] शुभमंगल सावधान.

पार्वतीपूर श्री. गुरुवार ता. ३०-३-१९३८
चि. रा. मनोहरपत यास अनेक आशीर्वाद.

तुमचें पत्र अलीकडे बरेच दिवसात आलें नाहीं, तरी कुशल
कळवून काळजी दूर करावी. येथें सर्व क्षेम आहे. नादिनीची प्रकृति
आता बरीच सुधरली आहे. एका अत्यंत कठीण प्रसर्गी तिला साध्य
करून तिचा जीवनरथ योग्य मार्गावर लावल्याबद्दल ती तुमचे मुक्त-
कठानें गुणानुवाद गात असते.

चि. मालतीचा विवाह श्री. केशवराव दाते या नावाच्या
येथील उत्साही व होतकरू तरुण गृहस्थाबरोबर आता निश्चित ठरला
आहे, हें कळविण्यास मला फार आनंद वाटतो. श्री. केशवरावाचें
वय चोवीस पचवीस असून त्यांचें शिक्षण एम्. ए. पावेतों झालें
आहे. त्याचे वडील दोन वर्षांपूर्वी निवर्तले, ते मानपूर येथें प्रथम
सरकारी व नंतर खासगी डॉक्टर होते. घरात सावत्र आई व तिची
एक मुलगी आहे; पण त्यांचें केशवरावावर चागलें प्रेम आहे. मान-
पूरला त्याच्या मालकीचीं दोन घरे व एक बगीचा आहे. केशवरावाचें
कुलशील उत्तम, गोत्र जुळतें, आचार शुद्ध व विचार उच्च आहेत.
अद्याप त्यांना नोकरी लागली नसली तरी त्यांच्यासारख्या होतकरू
तरुणाच्या भवितव्याबद्दल मला विश्वास वाटतो. शिवाय येथील
सुप्रसिद्ध ' प्रभाकर ' साप्ताहिकाचे संपादक श्री. तात्यासाहेब डोळे

यांचा केशवरावांवर फार लोभ असून, 'प्रभाकर-कार्यालयात' केशवरावांना लवकरच सहभागी करून घेण्याचा आपला अंतस्थ विचार तात्यासाहेबांनी मजजवळ खासगी रीत्या व्यक्त केला आहे.

विशेष म्हणजे या बाबतीत मुख्य सूचना चि. मालतीकडूनच आली. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून साक्षरता चळवळीच्या कारणाने तिचा आणि केशवरावाचा बराच परिचय झाला असून, परस्परांच्या गुणदोषाची आणि स्वभावविशेषांची त्यांना उत्तम माहिती झाली आहे. केशवरावाच्या प्रचलित आर्थिक स्थितीची मालतीलाही चांगली जाणीव असूनच तिने ही सूचना केली. एकदर विचार केल्यावर आणि केशवरावाची अधिक माहिती काढल्यावर मला देखील हा योग फार उत्तम वाटला, व मी आनदाने समति दिली.

आपल्या यमूताईचा मुलगा माधव मुद्रे हा केशवरावाचा फार निकट स्नेही आहे. त्याचेकडून देखील माहिती काढली तेव्हा त्यानेही अंतःकरणपूर्वक या विवाहाबद्दल आनंद प्रदर्शित केला.

सौ. यमूताईचा उल्लेख आला म्हणून लिहितों. तिला अलीकडे घरात बराच त्रास होत असतो असे ती मध्यतरी येथे आली असतांना कळले. फार आश्चर्य वाटले मला हें ऐकून ! लोकांत किती कीर्ति मिळविली आहे माधवने ! घराबाहेर सर्व त्याच्या निःस्वार्थी समाजसेवेची, विद्वत्तेची, सुखभावी मनमिळाऊपणाची स्तुति करतात. पण विवाह झाल्यापासून तो आईला मात्र सुखी ठेवीत नाही, याला काय म्हणावे ? सगळे जग राजी पण घरांत मातेची नाराजी ! आपण या घरगुती भाडणांत काय पडणार ? मार्गे मात्र मी एकदा माधवला यासंबंधांत लिहिले होते; पण त्याने त्याचे उत्तरच दिले नाही. तसे पाहिले तर यमूताईचा स्वभावही चांगला आहे हें तुम्हास टाऊकच आहे. मग अलीकडे तिचे घरात कां पटत नाही कोण जाणे ? सुने-

बद्दल आणि मुलाबद्दल ती पुष्कळच तक्रारी करत होती आमच्या येथे ! मालतीच्या विवाहात आपण सर्व एकत्र होऊं त्यावेळेस तुम्ही वाटल्यास माधवला यासंबंधांत काहीं सांगून पहा.

मालतीचा विवाह आता विलंब न लावता उरकावयाचा आहे. एकदा हे निपटले म्हणजे कुसुमसाठी स्थळ शोधण्याच्या उद्योगांत लागतो. लवकरच मुहूर्त ठरवून कळवितों. सुशिला, बाबू व त्यांची आई यांना लवकर पाठवून द्यावें.

कळावें, हे आशीर्वाद.

तुमचा बंधू,
नाना कोपरे.

[७४] माता विरुद्ध पत्नी.

माधव मुद्रे याच्या खासगी वहीतला उतारा.

गुरुवार, फाल्गुन कृ. ३० शके १८५९

माता विरुद्ध पत्नी ! या चमत्कारिक द्वद्रातून बाहेर पडण्यासाठी कधी तरी सुखासमाधानाचा मार्ग सापडेल का ? किती ताप होतो मनाला या कौटुंबिक क्षेत्रातील विरोधामुळे ! या प्रश्नापुढे माझी बुद्धि कामच करेनाशी होते ! ये-हवीं कितीही मोठे प्रश्न आले तरी मला सहसा विशेष काहीं वाटत नाहीं.

लहानपणापासून मजसाठी अपरिमित कष्ट सोसणारी माता, आणि तरुणपणापासून मजसाठी आनंदानें कष्ट भोगणारी पत्नी—याचा समन्वय कसा घडवून आणावयाचा ? मला वाटते, स्त्रीजातीशीं दोन भिन्न प्रकारें येणाऱ्या या निकट संबंधामुळे सामान्य पुरुषाच्या मनाचा होणारा घोटाळा कांहीं आजचा, वर्तमानकाळांतलाच, नव्हे; हा जसा आज, तसाच पूर्वी, आणि तसाच पुढेही असेल. बरे, हा प्रश्न आपल्याच समाजांत आहे असेही नाही; पाश्चात्यांत देखील तो आहेच !

‘व्हॉट् इझ् रॉग् बुइथ् मॅरेन्?’ या ग्रथाच्या त्या अमेरिकन लेखकारिणी (जी. व्ही. हॅमिल्टन् आणि के. मॅक्गोवन्) तरी त्याच्या देशांत संशोधन करून हेंच प्रतिपादन केलें कीं, मातेच्या ठायीं अतिशय निष्ठा असणारे (याना ते लेखक ‘मदर्स् बॉइज्’ म्हणतात), आणि मातेविषयीं मुळीच ममता नसणारे (याना ते ‘मदर् हेटर्स्’ म्हणतात), हे दोघेही यशस्वी पती (हॅपी हस्बण्डस् ऑर गुट् हस्बण्डस्) होत नाहींत, अर्थात अशा लोकांच्या पत्न्या सुखी नसतात. पण मी म्हणतो कीं, जे या दोन्ही कोटींतले नाहींत ते बहुधा स्वतःच सुखी नसतात ! प्रत्येक क्षणीं पत्नी आणि माता या दोहोंच्या ओढीमध्ये त्यांच्या जीवनांतला समाधानाचा झरा आटू लागतो ! एवच काय कीं, माता, पत्नी आणि स्वतः पुरुष हे तिघेही समजूतदार असल्याशिवाय कुटुंबांत खरा आनंद लाभणें शक्य नाहीं.

या कौटुंबिक विरोधाचा उगम तरी किती विलक्षण प्रकारें होतो ! प्रथम, माताच मोठ्या खटपटीने व आग्रहानें मुलाचा विवाह घडवून आणते; सुरवातीस काहीं दिवस सुनेला घेऊन ती मोठ्या अभिमानानें समाजांत मिरवते. आणि नंतर आणखी काहीं काल जातांच तिला त्याच सुनेचें वैषम्य वाटू लागतें !

मानसशास्त्रदृष्ट्या याचा काहींसा उलगडा होऊ शकतो खरा ! जोंपावेतों सून घरांत नवीन असल्यानें सर्वस्वी सासुरच अवलंबून असते आणि सासूच्या व्यक्तिमत्वाला सुनेमुळें काहीं मर्यादा प्राप्त होत नाहीं, उलट सुनेमुळें सासूची अभिमानवृत्ति सतृष्ट होत असते, तोंपावेतों तिला सुनेच्या उपस्थितीमुळें आनंद होत असतो. पण कालमानानुसार सुनेला गृहव्यवस्थेंत आणि तिच्या पतीच्या अतःकरणांत योग्य स्थान प्राप्त होऊं लागलें, म्हणजे पूर्वीच्या अनिर्बंध सार्वभौमत्वाच्या पदापासून आपण हळूहळू स्थानभ्रष्ट होत असल्याचा

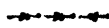
भास सासूला होऊं लागतो, आणि मग सुनेबद्दल तिला वैषम्य वाढू लागते ! जो सत्तेचा अभिलाष राष्ट्राराष्ट्रात युद्धे निर्माण करतो, तोच कुटुंबांत मनोमालिन्य उत्पन्न करतो !

मात्र अशा प्रकरणात नेहमीं सासूच दोषी आणि सून निर्दोषी असे म्हणता येणार नाहीं. कित्येक प्रसर्गी एखादी अविचारी सून घरातल्या आपल्या वाढत्या अधिकाराचें प्रदर्शन विनाकारण कठोरपणें करते आणि घरातलें सारें वातावरण नासून टाकते. उलट, कित्येक प्रसर्गी सासू सर्वांचेसमोर विनाकारण सुनेचा पाणउतारा करून आपल्या सत्तेचा ढासळणारा मनोरा थोपविण्याचा प्रयत्न करते, आणि मग तो मनोरा अधिकच कलता होतो !

आई, गेला महिनाभर सौ. माहेरी गेली असता किती प्रेमळपणानें खटपट केलीस तू माझी ! मध्यतरीं मला दोन दिवस ताप आला होता, त्यावेळेस तू अन्नपाण्याचीही पर्वा न करता माझी शुश्रुषा केलीस ! नको नको म्हणता रात्रीच्या रात्री माझ्या बिछान्याजवळ बसून तू एकटीनें जागून काढल्यास ! स्वतःच्या खाण्यापिण्याची, प्रकृतीची, कशाचीच काळजी तू केली नाहीस ! काय हें प्रेम ? पण तेच, काल सौ. परत आल्यावर तू का बरे आमच्यावर रुष्ट झालीस ? आपण लिहिलें होतें त्याच दिवशीं न येता ती दुसऱ्या दिवशीं येथें आली, हेच ना तुझ्या नाराजीचें कारण ? पण आई, तिच्या माहेरच्यांनीं काहीं जरूरीच्या कारणासाठीं तिला एक दिवस जास्त ठेवून घेतलें यांत इतके गैर तें काय झालें ? योग्य कारणांसाठीं स्वतःच्या आईजवळ एक दिवस जास्त राहण्याइतकेही का स्वातंत्र्य तिला नसावें ? तुझ्या तरुणपणची आठवण तुला यासंबंधात मीं करून देणें जरी उद्धटपणाचें होईल तरी, आई, आपण आपल्या गगूताईला मागें दोन दिवस जास्त नव्हतें का ठेवून घेतले ? पण काय चमत्कार आहे मनुष्य

स्वभावाचा ! तीच गोष्ट मुलीच्या बाबतीत आवडते आणि मुनेच्या बाबतीत नावडते ! मुलीवर जावयानें केलेलें प्रेम पाहून मन संतुष्ट होतें, पण तसेंच प्रेम मुलानें मुनेवर केलें म्हणजे मनाला वैषम्य वाटते !

आई, तुला असंतुष्ट पाहिलें म्हणजे माझ्या मनाला किती वाईट वाटतें म्हणून सांगू ? तुला वाटतें कीं, तूं माझ्याकरिता इतका जीव तोडतेस आणि मी मात्र पत्नीच्या प्रेमांमुळे तुजवर पूर्वीप्रमाणें प्रेम करित नाहीं. चूक आहे तुझी ही समजूत. पण तुला कसें पटवून देऊं हें ? तूं काल स्पष्ट बोलली नाहींस, पण मी समजलों कीं, सौ. माहेरून परत आल्यावर एक दिवस उशीर केल्याबद्दल जशी तू रागावलीस, तसें मी देखील तिच्यावर रागवावें अशी तुझी इच्छा होती. आणि मी तसें न केल्यानें तुला अधिकच राग आला. तिच्या माहेरच्यानीं तुझ्याकरितां मुद्दाम करून पाठविलेल्या चिक्क्याला तूं रागांमुळे हात देखील लावला नाहींस. किती वाईट वाटलें आम्हाला त्यामुळें ! पण, आई, तू रागावलीस हेच जिथें मला योग्य वाटलें नाहीं, तिथें मी आणखी कसा रागावूं ? तिच्या हातून खरोखरच चूक होते तेव्हां तिला दोष देण्यास मी मुळींच कमी करित नाहीं आणि करणार नाहीं. पण जेव्हां तिचा दोष नसेल तेव्हा मी तिच्यावर अन्याय कसा करूं ? आई, तू एक गोष्ट नेहमीं विसरतेस—जसा पुरुष मातेचा हक्काचा पुत्र असतो तसाच तो पत्नीचा हक्काचा पतीही असतो !

ता. ३१-३-३८.

[७५] आनंदी आनंद : नवीन जीवनाचा प्रारंभ.

मानपूर

श्री. शुक्रवार, ता. १-४-१९३८

गुडीपाडवा, शके १८६०.

प्रिय मित्र माधव,

आज मला इतक्या गोष्टी लिहावयाच्या आहेत कीं, त्या कशा

लिहाव्या हेंच मला कळेनासें झालें आहे !

भावनातिरेकानें हृदय तुडुब भरून गेलें आहे; आनदानें मान हरपलें आहे; बुद्धि बेहोष झाली आहे !

पत्र नीट कसें लिहावें हे देखील मी आज विसरून गेलों आहे. मनांतल्या भावना आणि विचार व्यक्त करून दाखविण्यास भाषा भिकारडी वाटत आहे !

मुख्य मजकुरास सुरवात कौटून व कशी करू याचाच मनाला घोटाळा पडत आहे. आजचे माझे पत्र सुसंबद्ध नसले तर तू क्षमा कर.

तुझी मामेबहीण मालती हिचे माझ्याशी लग्न ठरले असून लवकरच तो समारंभ साजरा होणार आहे ! विवाहाचे निश्चित ठरतांच मी तातडीनें येथें निघून आल्यानें तुला यापूर्वी लिहू शकलो नाहीं. पण, मला वाटते, तुला त्याचे घरून हें कळलेंच असावें. मालतीसारखी सुविद्य सहचारिणी लाभल्याबद्दल मी स्वतःला भाग्यवान समजतों.

माधव, तू या लग्नाला आले पाहिजे हे लिहावयास नकोच. पण तूं कोणत्या नात्यानें येशील ? मालतीचा आतेभाऊ म्हणून ? की माझ्या चुलतबहिणीचा पति म्हणून ? थाव, हें नवें नातें वाचून चमकू नको ! समग्र पत्र वाच म्हणजे तुला या नवीन नात्याचा उलगडा होईल.

विवाहासाठीं 'आई'ला आणि माझी 'बहीण' सरला हिला धेऊन जाण्याच्या हेतूने मी कालच येथें आलों. आता आम्ही—मी आणि मालतीने—पार्वतीपूरलाच कायमचें वास्तव्य करण्याचें ठरविल्यानें मला येथील सामानाची आवरासावरही करावयाची होती. शिवाय, साक्षरता प्रचाराच्या दृष्टीनें उपयुक्त अशीं घरातलीं जुनीपुराणीं पुस्तकेंही धुडावयाचीं होती.

अप्या निवर्तल्यानंतर मी त्यांच्या खोलींतील सामान मागें एकदां

आवरलें होतें; पण आज सकाळीं त्यांची पुस्तकाची एक पेटी नीट उघडून पहात असतां, खालीं तळाशीं एक जाड लिफापा दिसला, त्यावर “प्रभाकर गोविंद डोळे ऊर्फ केशव दाते यास क्षमापूर्वक” असें लिहिलें होतें !

हीं अक्षरें वाचताच माझ्या अगांतून विद्युत्पात्कीचा एक प्रवाह वाहून गेल्याचा मला क्षणैक भास झाला ! थरथरत्या हातांनीं आणि धडधडत्या हृदयानें मीं तो लिफापा उघडला. आत अनेक कागदपत्रें व्यवस्थित रीत्या जमवून ठेवलीं होती. त्यात अप्पांच्या हातचे काहीं कागद होते; आणि अण्णासाहेब माडे यांचींही अप्पाना आलेलीं कित्येक पत्रें होती.

आणि तीं सर्व वाचल्यानंतर निष्कर्ष निघाला तो हाच कीं, तात्यासाहेबाचा फार दिवसापासून हरवलेला लाडका प्रभाकर म्हणजेच हा अभागी (कीं भाग्यशाली ?) केशव ! किती विलक्षण योगायोग ! तात्यासाहेबाना काय वाटेल हे ऐकून ? आवडेल का त्याना त्याचा हा प्रभाकर पूर्वीप्रमाणेंच ? त्यांना आनंद होईल ना ? माधव, कसे कळवायचें त्यांना हें वृत्त ? तू ताबडतोब कसेही करून निघून ये. मी हा विद्यमान असताना आणि सत्य परिस्थिति मला माहीत झाली असतांना, माझ्या जन्मदात्या पित्याचा मनस्ताप आता विनाकारण एक क्षण देखील चालू ठेवणे मला सहन होत नाही रे !

मला सापडलेले ते सर्व कागद जसेच्या तसेच मीं आवरून ठेवले असून तू येताच तुला दाखवितों. त्यावरून खरा काय प्रकार आहे त्याचा सविस्तर उलगडा तुला होईलच. थोडक्यात, सारा प्रकार पुढीलप्रमाणें आहे. तात्यांच्या हातून त्या मेळ्यात मी पडल्यावर एका बैराग्याने मला उचलले. अप्पा आणि माडे मुळीं त्या यात्रेला गेलेच नव्हते; वामननें ती निवळ कथा रचली होती. बैराग्यानें सुरवातीला माझ्या आईबापाचा तपास

करून पाहिला, पण त्या धादलीत काही पत्ता लगेना. माझ्या उद्वारा-
वरून मी महाराष्ट्रीय आहे इतके मात्र त्याला कळलें. पुढें त्यानें
एखाद्या महाराष्ट्रीय कुटुंबाने माझा प्रतिपाळ करावा यासाठींही
खटपट करून पाहिली, पण त्याला यश आले नाहीं. शेवटीं मला
बरोबर घेऊन त्याने आपल्या पर्यटनास प्रारंभ केला. ठिकठिकाणीं
मला योग्य पालक धुडण्याची त्याची खटपट चाळूच होती. कालांतरानें
तो उबरगावास आला. तेथे त्यावेळेस अप्पा डॉक्टर होते. त्यांची
प्रथमपासून भजनपूजनाकडे प्रवृत्ति असून साधुवैराग्याविषयीं त्यांना
आदर वाटे. त्याचा या वैराग्यावर विशेषच विश्वास बसला. त्याचीं
तीन मुले यापूर्वी वारलीं असल्याने ते दुःखीच होते. वैराग्यालाही हे
स्थळ माझ्यासाठीं फार योग्य वाटलें, आणि एक दिवस त्याने अप्पांना
माझे पालन करण्यासाठीं सुचविले. त्यांनींही तें मोठ्या आनदाने मान्य
केले, व अशा रीतीने मी पुन्हा महाराष्ट्रीय वातावरणात घेऊन पडलो !
यासमयीं त्या वैराग्यानें माझ्याविषयीं त्याला होती तितकी माहिती
अप्पाना सांगितली, व त्याबरोबरच माझ्या हातातली यात्रेतली ती
मोटरही दिली. अप्पांनीं ती हकीगत लागलीच कागदावर लिहून
काढून दोन सभ्य गृहस्थासमोर वैराग्याची त्याला मान्यता घेतली.
तो कागद अप्पांच्या त्या लिफाफ्यात आजही जसाचा तसाच असून,
त्यावरूनच मला ही हकीगत समजली. याच्यावर सध्या करणाऱ्या दोन
सद्गृहस्थापैकी एक अण्णासाहेब मांडे हेच होते, इतके ध्यानात घेतलें
म्हणजे त्याचा संबध या घटनेशी कसा आला हे सहज समजेल.

अप्पांचा केशव नावाचा एक मुलगा नुकताच वारला असल्याने
त्यांनीं त्याच नावानें मला हाक मारण्यास प्रारंभ केला. त्यांची
लवकरच तेथून बदली झाली. काहीं कालानंतर ते मानपूरस आले.
व अखेरीस येथेंच सेवानिवृत्त होऊन त्यांनीं खासगी दवाखाना उघ-

डला. पण येथे येण्यापूर्वी त्यांची पहिली पत्नी निवर्तून दुसरी आली होती. हिला माझ्याविषयी अप्पानी खरी माहिती दिलीच नाही. लोकातही साहजिकच मी अप्पाचा मुलगा म्हणूनच समजला जाऊ लागलों !

यानंतर काय घडलें तें अप्पानीं स्वहस्ते लिहून ठेवलेल्या मज-कुरावरून व अण्णासाहेब मांडे याची त्यांना जीं पत्रें आलीं त्यावरून उघड होतें. जरी येथील लोकाना खरी हकीकत माहित नव्हती आणि उबरगाव येथून फार दूर होते, तरी एखादे प्रसंगी सत्य प्रकार उघडकीस येऊन जनांत आपली अपकीर्ति होईल अशी अप्पाना वारवार भीति वाटत असे. दुसऱ्या पत्नीपासून स्वतःला पुत्र झाला म्हणजे हें गौप्य उघड करावें अशी त्याची इच्छा होती, पण हें शेवटपावेतो झालेच नाही ! पुढें काहीं वर्षांनीं अप्पा आणि मांडे रेलवेतून कोठे प्रवास करीत असता योगायोगाने तात्यासाहेबही त्याच्याच डब्यात येऊन बसले; आणि सभाषणाच्या ओघात तात्याची हकीकत अप्पा व मांडे यांना समजून मी कोणाचा पुत्र आहे हेही त्यांच्या ध्यानीं आले ! आता मात्र अप्पाचे मन त्यांना फार खाऊ लागले व इकडे अण्णासाहेबाचेंही मत सत्य लवकर उघड करावें असें पडले पण माझ्यावर त्याचें जें निःशीम प्रेम बसले होतें तें आडवे येत होते. शेवटीं अण्णासाहेबाच्या अत्यंत आग्रहावरून त्यांनीं सन १९३१ सालीं ते पहिलें निनावी पत्र तात्यासाहेबाना पाठविलें. पण आपण पार्वतीपूरच्या जवळच रहात असून आपले हस्ताक्षर ओळखलें जाण्याचा सभव आहे व तसें झाल्यास भयकर अपकीर्ति होईल अशी आतां त्यांना जास्तच भीति वाटू लागली. यामुळे त्यांनीं स्वतः तीं पत्रें लिहिणें बंद केलें; आणि अण्णासाहेब मांडे याचे कडून तीं चालू ठेवलीं. अण्णासाहेब निवर्तल्यानंतर त्याचा अप्पार्श

होणारा पत्रव्यवहार बंद पडला व म्हणून या पुढील घटनाची माहिती नीटशी लागत नाही. पण पुढे फारसे असे काही घडलेच नसावे. यानंतर अप्पानी स्वतःच ती पत्रे पुनः सुरू केली. मात्र या पत्रात 'मी हे पत्र मित्रांच्या सागण्यावरून लिहित आहे' अशी जी टीप जोडली आहे, ती केवळ त्यांना वाटणाऱ्या भीतीमुळेच जोडली असावी. बाकी, एकदा त्याचे हस्ताक्षर ओळखले गेले असते, तर या टीपेने त्याचा कितीसा बचाव झाला असता याची वानवाच आहे ! पण एक सत्याचा त्याग केला की, माणसाला नाना तऱ्हेच्या युक्त्या प्रयुक्त्याचा आश्रय घ्यावासा वाटतो. दोन वर्षांपूर्वी अप्पा एकाएकी वारले आणि ती पत्रे मग पूर्णपणेच बंद झालीं.

असा हा सारा प्रकार आहे ! माझ्या हातातली यात्रेतली ती मोटर आज अप्पाच्या पेटीत त्या कागदाच्या पुढक्याशेजारीच मला आढळून आली. माधव, आज त्या मोटारीकडे पाहून मला किती विलक्षण वाटते ! हिनेच नाही का मला हा इतका सारा प्रवास करायला लावला ! खरीखुरी मोटर तर कोणालाही प्रवास करायला लावील, खेळातल्या नकली मोटरने अशा प्रकारे प्रवास करायला लावल्याचे हे माझे उदाहरण विलक्षणच नाही का ?

पण शेवटी हा प्रवास सुखातच अत पावला ही ईश्वराची कृपा होय ! तात्यांच्या हयार्तीतच हा खरा उलगडा झाला या गोष्टीचाच मला अत्यानंद होत आहे ! कितीकाच्या भाग्यात असा पिता लिहिला आहे ?

या आनदाच्या प्रसर्गी मी अप्पावर रागवत नाहीं, साधारण मनुष्याप्रमाणे ते वागले. पण निदान त्यांनी सर्व कागदपत्रे नीट जमवून आवरून ठेवलीं हैं तरी काय थोडे झाले ? त्यामुळेच आज हा वृत्तांत कळला तरी. याबद्दल त्याचे आभारच मानले पाहिजेच

आणि त्याचप्रमाणे वामनचाही मला राग येत नाही. अप्पांनीं अण्णासाहेबांना लिहिलेलीं पत्रें त्याला त्याच्या येथे सापडून त्यांच्या आधारानें त्यानें ती काल्पनिक कथा रचली असावी ! आणि म्हणूनच त्या कथेवर तूं मागें उपास्थित केलेल्या शंकाचें त्याला नीट समाधान करतां आलें नाहीं. असत्याचा पाठपुरावा तरी तो कोठपावेतों करणार ? विचारा वामन ! मला त्याची दया येते, वर्तमानकाळातील साऱ्या सुशिक्षित बेकार तरुणाची मला दया येते ! ही बेकारी, ही केविलवाणी स्थिति, स्वतःच्या पत्नीची आणि पुत्राची भूक, सामान्य मनुष्यास काय नाहीं करायला लावणार ? अशा प्रसर्गां नुसती शिक्षा काय कामाची ? त्याबरोबरच समाजानें अशा व्यक्तींची परिस्थिति सुधारण्याचाही विचार नको का करायला ? आज मला वामनसारख्या सर्वच भारतीय तरुणाचें हित करणे शक्य नसलें, तरी वामनकरिता मात्र काहीं तरी करणे मी माझें कर्तव्यच समजतो. तात्यांना सागून आमच्या (माधव, आता वापरू ना हा शब्द मी ?) 'प्रभाकर' कचेरींत एखादी योग्य जागा लवकरच त्याला देण्याची खटपट मी करीन.

माझ्या मालतीलाही ही वार्ता मी आजच कळवीत आहे. (तुला हें पत्र लिहिण्याच्या पूर्वीच मीं तिला एक लहानसें पत्र लिहून ठेवल्याबद्दल क्षमा कर !) जिनें माझी विपन्नावस्था पाहूनही उघड्या डोळ्यांनीं माझी सहचारिणी होण्याचें पतकरलें, तिला आज माझ्या स्थितींत झालेला हा अनपेक्षित बदल पाहून किती हर्ष होईल ! तात्यासाहेबाबद्दल तरी तिला किती आदर वाटतो ! त्यांच्याशीं जुळून येणाऱ्या नवीन नात्याबद्दल तिला किती अभिमान व आनंद वाटे !

हो. आणखी एक गोष्ट तुला लिहून कळवावयाची राहिलीच !

श्री. दत्तरे यांचे एक पत्र कांहीं दिवसापूर्वी मजकडे आलें असून त्यात नदिनीशीं विवाह करण्याबद्दल मला सूचना केली आहे. मालतीकडून नंदिनीबद्दल वेळोवेळीं मला सर्व हकीकत कळत असे हें श्री. दत्तरे याना माहीत नसावें ! त्याचें तें पत्रच मी यासोबत पाठवितों; मासले-वाईक आहे ते. मी त्यांना अद्याप कांहीं कळविलें नाहीं; एक दोन दिवसात उत्तर पाठविणारच होतों. उगीच त्यांना तरी घोंटाळ्यांत कशाला ठेवावे ? (माधव, परिस्थितीत कालांतरानें किती बदल होतो नाहीं ?) पण आता वाटतें कीं, आमच्या विवाहाची एक कुंकुम-पत्रिकाच त्याचेकडे पाठवूं, म्हणजे अधिक कांहीं न लिहिता सर्व खुलासा होईल.

झालें. माधव, आता माझे हें रामायण फार लांबवत नाहीं. आज माझा अज्ञातवास सपला ! अज्ञातवासानंतरही माझे प्रिय पिता मला परत लाभले हा माझ्या रामायणातला विशेष होय ! उदर-पोषणाची चिंता निवारण झाली. कर्तृत्वाला उत्तम क्षेत्र मिळालें. योग्य व गुणी पत्नी लाभली. तुझ्यासारख्या अद्वितीय मित्राशीं निकट सबंध प्रस्थापित झाला. ईश्वराच्या घरीं माझी सेवा रुजू झाली. मालतीचें पूर्वपुण्य सफल झालें.

जीवनाच्या एका प्रदेशातून दुसऱ्या निराळ्या प्रदेशात आतां मी पाऊल टाकणार ! यापुढें नवीन परिचय होणार, नवीन अनुभव येणार, नवीन प्रश्न उद्भवणार, नवीन जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्ये शिरावर पडणार, नवीन सुखदुःखें भोगावीं लागणार.

पण, माधव, अशा या नवीन परिस्थितीतही मला माझ्या पूर्वांच्या जीवनक्रमाचा, सुखदुःखाचा, अडीअडचणींचा, मित्रांचा, आश्टेष्टाचा आणि बऱ्यावाड्या अनुभवाचा विसर पडणार नाहीं, असें मी ईश्वराला स्मरून तुला आश्वासन देतो. आज केवळ माझा अगद

मालतीचा प्रश्न अशा प्रकारें सुटल्याने आपल्या समाजांतल्या सर्व शिक्षित तरुणतरुणींचा प्रश्न सुटला असें होत नाही, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. या अभागी देशांतले ते अगणित निरक्षर दुःखी लोक; ते शिकलेले पण उदरनिर्वाह चालविण्यास असमर्थ असलेले कष्टी तरुण, शिक्षणानंतर अगदीं साहाजिकपणें विवाहाची वाट पहात बसणाऱ्या त्या अगतिक तरुणी, भलभलत्या वाङ्मयाच्या नादीं लागणाऱ्या त्या मूर्ख युवकयुवती, धर्मरक्षणाच्या नावाखालीं सत्य-धर्माचा खून पाडणारीं तीं अज्ञानी माणसें,—या सर्वांचीं वर्तमान-काळांतलीं दृश्ये माझ्या अतःकरणपटलावरून कधीं तरी नाहीशी होतील का ?

माधव, हें पत्र तुला इतक्या विस्तारानें लिहून मन बरेच मोकळे केल्यानें, माझी बावरलेली स्थिति आतां कांहीं अशीं कमी होऊन चित्ताला स्थिरता प्राप्त झाली आहे. स्थिरचित्ताच्या या प्रज्ञांत वातावरणामध्यें माझ्या वैयक्तिक आनदाच्या पार्श्वभूमींत एक भलेंमोठें प्रश्नचिन्ह माझ्या अतःचक्षुस दिसत असून, त्यायोगें माझ्या अंतःकरणाला सुखदुःखमिश्रित गाभीर्याची चमत्कारिक प्रतीति होत आहे ! आज माझा स्वतःचा अज्ञातवास पूर्णपणें नाहीसा होऊन मला माझी पूर्वीची हक्काची स्थिति प्राप्त झाली, तसें आपल्या प्रिय मातृभूमीच्या बाबतींत केव्हां होणार ? तात्यासाहेबांच्या, आणि माझ्या व मालतीच्याही, जीवनातला अधःकार नाहीसा होऊन प्रभाकराचा उदय झाला, तसा आपल्या मायभूमीतल्या या अफाट दुःखी कष्टी जनसमुदायाच्या जीवनात कधीं होणार ? या उदयाचीं काहीं काहीं चिन्हे मला वर्तमान परिस्थितींत दिसत आहेत खरीं, पण पुनः भीति वाटते कीं, हा सारा केवळ आभासच तर नाही ? आणि हें दृष्य सत्य असलें, तरी प्रभाकराचा हा उदय दिवसेंदिवस असाच वृद्धिंगत

होत जाईल ना ? त्याच्या प्रगतीत कांहीं विघ्न तर नाही येणार ?

आणि या विराट प्रश्नाचा विचार मनात आला की, एका पवित्र वाक्यसमूहाची स्मृति होऊन अतःकरणाला धीर वाटतो. आपल्या प्राचीन पूर्वजांनी पुढील प्रासादिक वाणीत दाखविलेला मार्ग वर्तमानकाळी, किंबहुना कोणत्याही काळी, उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही.

ॐ सहनाववतु । सहनौ भुनक्तु । सहवीर्यैकरवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

कळोंबे, लोभ असावा हे विनति.

तुझा मित्र, पत्नीचा बंधू,

आणि बहिणीचा (भावी) पति,

प्रभाकर डोळे.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

सूची

या कादंबरीतील पत्रांचे लेखक.

- १ माधव मुद्रे २, ९, १३, १६, १९, २१, २५, ४७, ५३,
५५, ६०, ७१.
- २ केशव दाते १, ७, ११, १५, ४६, ५१, ५४, ५६, ५८,
६१, ७०.
- ३ गो. म. डोळे १४, २२, २३, ३०, ३२, ३४, ४९.
- ४ गो. दा. कोपरे २४, २७, ३५, ४३, ४८, ७३.
- ५ म. दा. कोपरे २९, ३६, ३९, ६२, ६४.
- ६ व्ही. एस्. दत्तरे २०, ३८, ४२, ४४, ७२.
- ७ सुरेश दत्तरे ३७, ६८.
- ८ रावबहादुर केसकर ३१.
- ९ प्रभाकर डोळे ७५.
- १० नंदिनी दत्तरे ६, ८, १२, ४०, ४५, ५०, ५७, ५९,
६६, ६९.
- ११ मालती कोपरे ३, ६७.
- १२ विमला ऊर्फ बेबी मुद्रे १८, ६३.

उतारे.

- १३ माधव मुद्रेच्या खासगी वहीतले उतारे ४, १०, ३३,
४१, ७४.

- १४ ' प्रभाकर ' साप्ताहिकांतले उतारे ५, २६, ६५.
 १५ ' धर्मपत्रिका.' पाक्षिकांतले उतारे १७, २८, ५२.

या शिवाय ज्या पात्रांचा विशेष उल्लेख आला आहे
 त्यांचीं नांवे.

- १६ शरच्चंद्र भट्टाचार्य.
 १७ मु. के. एकबोटे.
 १८ बा. ना. काणे.
 १९ वामन मांडे.
 २० रावबहादुर माने.
 २१ अप्पासाहेब दाते.
 २२ अण्णासाहेब मांडे.
 २३ माधव मुद्रेची आई.
 २४ इंदिराबाई.
 २५ चंदी भंगीण.
 २६ सुशिला कोपरे.

